

ЎЗБЕКИСТОН ССР ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1959

Бу китоб Хитойнинг янги ва энг янги тарихдан қисқача очеркдир. Хитойнинг янги ва энг янги тарихи биринчи „афюн“ урушидан бошлаб то ҳозирги вақтгача ўтган даврини ўз ичига олади. Бу китоб кенг совет китобхонлари оmmasига мўлжаллангандир.

С Ў З Б О Ш И

Хитойнинг ғоят катта тарихий аҳамиятига молик воқеа ва фактларга бой бўлган янги ва энг янги тарихини хитой ва совет тарихчилари ҳамма вақт зўр эътибор билан текшириб-ўрганиб келдилар. Тарихни текшириш методологиясини белгилашга доир масалалар ичида тарихни марксизм-ленинизм позицияларида туриб даврларга бўлиш масаласи алоҳида аҳамиятга эгадир.

Хитой халқининг янги ва энг янги даврдаги тарихи ҳақиқатда Хитой меҳнаткашлари оммасининг чет эл капитали зулмидан ва феодал эксплуатациядан қутулиш учун олиб борган кураши тарихидир.

Мамлакат ичида меҳнаткашлар билан уларни эксплуатация қилувчи феодал кучлар ўртасидаги зиддиятларнинг, шунингдек мамлакатнинг миллий манфаатлари билан Хитойга тажовузкорона бостириб кирган чет эл капитали манфаатлари ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлигига қараб, хитой халқининг озодлик ҳаракати ё ички золимларга, ё ташқи золимларга, ёки бир вақтнинг ўзида ҳам ички, ҳам ташқи золимларга қарши кураш томонига қаратилди. Озодлик ҳаракатининг характери, турли синфий кучларнинг ундаги тутган ўрни ва роли бу ҳаракатнинг ана шу йўналишига мувофиқ бўлди.

Хитойдаги ҳозирги тарих фани, мамлакатнинг янги ва янги замондаги озодлик ҳаракати тарихини қуйида-

гича икки асосий даврга бўлиш мумкин, деб ҳисоблайди: 1840—1919 йилларни ўз ичига олган биринчи давр Хитойнинг янги тарихидир; иккинчи давр Хитойнинг энг янги тарихи бўлиб, 1919—1949 йилларни ўз ичига олади. 1949 йил хитой халқи тарихида янги бир босқич бўлди — ўша йилда Хитой Халқ Республикаси эълон қилиниб, халқ демократик давлатини қуриш бошланди.

Хитойнинг янги тарихи 1840—1842 йиллардаги биринчи «афюн» урушидан бошланади, бу вақтда феодал Хитой ярим мустамлака ва ярим феодал мамлакатга айлана бошлади. Бу даврда тайпинларнинг деҳқонлар уруши (1851—1864), Франция-Хитой уруши (1884—1885), Хитой-Япония уруши (1894—1895), 1898 йилги реформалар, «Ихэтуань» ҳаракати (1899—1901) ва 1911 йилги революция каби воқеалар бўлиб ўтди.

1919 йилда хитой ишчилар синфининг мустақил куч бўлиб сиёсий майдонга чиқиши энг муҳим аҳамиятга молик бўлган воқеа эди: у шундай бир факт эдики, хитой революцияси буржуазия раҳбарлигидаги эски тип революцияликдан чиқди, — революция бу вақтдан бошлаб пролетариат раҳбарлигида амалга оширилаётган демократик революцияга, халқ революциясига, ишчи ва деҳқонлар революциясига айлана борди. Шунга кўра «хитой революциясининг» энг янги замондаги «тарихий тараққиётини, — деган эди ўртоқ Мао Цзе-дун, — икки босқичга бўлмоқ керак: биринчи босқичи — демократик революция, иккинчи босқичи эса — социалистик революциядир»¹. Революциянинг биринчи босқичида ярим мустамлака ва ярим феодал Хитойни мустақил ва демократик давлатга айлантириш вазифаси, иккинчи босқичида — революцияни янада ривожлантириш вазифаси қўйилди, бу ривожлантириш Хитойда социалистик жамият қуришга қаратилган.

¹ *Мао Цзе-дун*, Соч. т. 3, Издательство иностранной литературы, 1953, стр. 205.

Хитой революциясининг демократик босқичи Хитойнинг энг янги тарихини ўз ичига олади. Бу босқич 1919 йилдаги «4 май ҳаракати» дан бошланиб, 1924—1927 ва 1927—1937 йиллардаги граждан урушларини, 1937—1945 йилларда Японияга қарши олиб борилган миллий озодлик урушини, 1945—1949 йиллардаги граждан урушини ўз ичига олади ва 1949 йилда Хитой Халқ Республикаси ташкил этилиши билан асосан тугалланади.

Хитой Халқ Республикаси ташкил этилгунча хитой халқи узоқ вақт давомида ўз золимларига қарши қаттиқ кураш олиб борди.

Илғор инсоният хитой пролетариати ва деҳқонларининг XX асрнинг 20-йилларидаги дастлабки ҳаракатларниёқ мамлакатдаги ярим миллиард халқнинг буюк кучи деб билган эди, бу куч мамлакатни Шарқдаги мазлум миллатларнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашувчиларнинг биринчи қаторига олиб чиқди. Хитой халқининг кураши мустамлакачилик системасининг кризисга учраётгани, тинчлик ва демократия кучларининг ўсаётганини кўрсатарди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида хитой халқининг ўз озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган қаҳрамонона курашини жаҳон аҳли самимий хайрихоҳлик ва завқ билан кузатиб борди. Бу кураш шунга олиб келдики, урушдан кейинги вақтда Хитойда мислсиз кенг ва кучлик миллий-озодлик ҳаракати авж олиб, бу ҳаракат хитой халқининг тарихий ғалабаси билан — Хитой Халқ Республикасининг ташкил топиши билан тугади. Хитой Халқ Республикаси ташкил этилиши билан революциянинг иккинчи босқичи — социалистик революция бошланди.

Хитой тарихининг энг муҳим даврларини ўрганиш ва текшириш хитой ва совет тарихчиларининг фахрий вазифасидир. Хитой Халқ Республикасида Хитой тари-

хининг айрим даврларига ёки бу тарихнинг махсус проблемаларига бағишланган асарлар пайдо бўла бошлади; Хитой Халқ Республикасида социалистик қурилишга бағишланган асарлар ҳам пайдо бўлмоқда.

Совет китобхонига тақдим қилинаётган бу китоб Хитойнинг янги ва энг янги тарихидан қисқача очерк бўлиб, кенг китобхонлар оmmasига мўлжаллангандир.

Бу китоб улур хитой халқининг ўз озодлиги ва мустақиллиги учун ўтмишда олиб борган ва ҳозирги вақтда олиб бораётган кураши тўғрисида тартибли маълумот беради, Совет Иттифоқи халқлари билан янги Хитой халқлари ўртасидаги фикрдошлик ва дўстликнинг янада мустаҳкамланишига ёрдам кўрсатади.

Е. Ковалев.

I б о б

БИРИНЧИ „АФЮН“ УРУШИ ВА ТАЙПИНЛАР [ҚЎЗҒОЛОНИ

1. Биринчи «афюн» уруши

Агрессорларнинг афюн савдоси. Линь Цзэ-суйнинг афюн савдосига қарши кўрган кескин чоралари

XVIII асрнинг охирларида Англия саноат ва транспортда буғ машинасини кенг қўлланиш орқасида саноат революциясини тугаллаб, капиталистик давлатлар

ўртасида биринчи ўринга чиқди. Эндигина пайдо бўлган ва моллари ўтмаётган инглиз саноат буржуазияси ўзининг оч кўзларини Хитойга, унинг жуда катта территориясига ва ғоят кўп табиий бойликларига тикди. Шунинг учун ҳам Англиянинг Хитойга қарши олиб борган агрессияси тобора кучая бошлади.

Бироқ натурал хўжалик ҳукм сурган мамлакат бўлмиш Хитойда аҳоли ҳунармандчилик корхоналарида тўқилган ўз ип ва ипак газламаларидан фойдаланишга одатланган эди, шунинг учун ҳам Англиянинг фабрикада тўқилган ип ва жун газламалари Хитойда зўрға ўтар эди. Цин ҳукумати, ўз феодал ҳукмронлигини сақлаб қолишга интилиб ва ўз халқи билан чет давлатларнинг кучлари ўртасида тўқнашув юз беришидан хавотирланиб, чет эл кишилари томонидан Хитойнинг қирғоқ бўйи районларида олиб бораётган савдо-сотиқ ишларини қаттиқ чеклаб қўйди. Шундан кейин, Хитой дарвозаларини тезроқ очиш мақсадида, инглиз агрессорлари контрабанда йўли билан афюн сотишга киришди, бу ифлос савдони кенгайтиришга уринди.

1786 йилда Хитойга 6 минг яшикка яқин афюн келтирилди, эллик йилдан ортигроқ вақт ўтгандан кейин, яъни 1839 йилда эса келтирилган афюн миқдори 40 минг яшикдан ошиб кетди. Бу ҳол шунга олиб келдики,

Англия ҳар йили Хитойдан кўп миқдорда кумуш пул олиб кета бошлади.

Шундай қилиб, ғоят кўп миқдорда афюн келтирилиши афюн чекадиган миллион-миллион хитойларнинг соғлигига зарар етказиш билан бирга, ҳар йили мамлакатдан ўн миллионлаб лян кумушнинг чиқиб кетишига ҳам олиб келди. Натижада Цин ҳукуматининг хазинаси жуда ҳам бўшаб қолди.

Хитойнинг ўша вақтдаги ҳукмрон доиралари орасида келишувчи ва таслимчи элементлар кўп эди. Бу кишилар афюн олиб сотиш билан шўғулланди ва контрабанда йўли билан олиб борилаётган савдони ҳимоя қилди: уларнинг манфаатлари инглиз агрессорларининг манфаатлари билан бир-бирига тўғри келар эди. Аммо бошқа бир группа, яъни Линь Цзэ-суй бошчилигидаги қаршилик кўрсатувчи группа ҳам бўлиб, у афюн савдосига қарши чиқди. Бу группа афюн чекишни қаттиқ тақиқлаш ва афюн оғусини батамом йўқ қилишни талаб қилди. Император Даогуан (1821—1850), мамлакатда афюн оғусининг ҳеч қандай монеликка учрамай тарқатилиши, ўзининг ҳукмронлик мавқега путур етказиши мумкинлигини тушуниб, афюн савдосига қарши чиққан группани қувватлаш тарафдори бўлди. У, Линь Цзэ-суйни Гуандун вилоятига ўзининг махсус комиссари қилиб тайинлаб, унга афюн савдосига қарши курашга раҳбарлик қилишни топширди.

1839 йилнинг мартада Линь Цзэ-суй Кантонга борди. У инглиз консули Чарлз Эллиотни 20 283 яшиқ афюнни топширишга мажбур қилди; шуни кўрсатиб ўтмоқ керакки, топширилган афюннинг 1500 яшиқдан кўпроғи америкали савдогарларники эди. Йигирма минг яшиқдан ортиқ бу афюн 1839 йил 3 июндан 26 июнгача ўтган давр ичида Хуминь қалъасида Линь Цзэ-суйнинг шахсий назорати остида йўқ қилиб ташланди.

Афюнни мусодара қилгач, Линь Цзэ-суй шундай бир тартиб ўрнатдики, бу тартибга кўра, Хитойга мол олиб келадиган барча чет элли савдогарлар, яширин йўл билан афюн келтиргани маълум бўлган ҳолда ўзларининг қонунга мувофиқ қаттиқ жазоланишга ҳозир эканликлари тўғрисида тилхат беришлари лозим эди. Чарлз Эллиот чет элли савдогарларни бундай мажбуриятга қўл қўйишдан қайтаришга зўр бериб, атайин тар-

тибсизлик туғдириш, жанжал чиқариш йўли билан катта-катта ғалаёнлар кўтартироқчи бўлди.

Эллиотнинг қасдан жанжал чиқармоқчи бўлаётганини Линь Цзэ-суй пайқади. Шунинг учун у ҳукуматнинг қуруқликдаги қўшинларини ва ҳарбий кемаларини жангга шайлантирди, портнинг мудофаа иншоотларини кучайтирди, шунингдек халқнинг кучига таяниб, инглиз агрессорларига қаршилик кўрсатиш учун, қишлоқ кўнгилли отрядини тузишга киришди. Линь Цзэ-суйнинг ўз вақтида бундай тадбирлар кўриши орқасида Чарлз Эллиотнинг фитначилик билан бир неча мартаба қилган қуроли хуружлари қўшинлар билан Гуандун вилоятининг аҳолиси томонидан даф этилди.

Англиянинг агрессив уруш очиши ва Цин ҳукуматининг бўлиши таслим	Англия ҳукумати эса ўзининг Хитойда олиб борган афюн савдосини давом эттирмоқчи эди, шунинг учун ҳам у 1840 йилнинг
--	---

апрелида ўз агрессив армиясига адмирал Жорж Эллиотни бошлиқ қилиб тайинлаб, унга Хитойга қарши ҳужум жангларини кенг миқёсда бошлаб юбориш тўғрисида буйруқ берди. Бу уруш Англия томонидан қилинган ғирт агрессия эди, Хитой эса мудофаа уруши, адолатли уруш олиб борди.

Халқнинг ёрдамига таянган Линь Цзэ-суй урушнинг бошида Гуандун вилоятида агрессорга қаттиқ қаршилик кўрсатишга муваффақ бўлди. Инглиз агрессорларининг армияси, Кантон портини босиб ололмагандан кейин, Фуцзянь ва Чжэцзян вилоятларининг қирғоқ бўйи районларига ҳужум қилди. Мудофаага ўз вақтида тайёрланган Фуцзянь вилояти инглиз агрессорларининг ҳужумини даф этди. Чжэцзян вилояти эса мудофаага мутлақо тайёр эмас эди, шу сабабли инглиз агрессорларининг қўшинлари Динхай портини босиб олди. Динхайни босиб олгач, инглизлар шимол сари йўл олиб, Тяньцзинь райониغا яқинлашиб келди, шундай қилиб Цин ҳукуматига бевосита таҳдид солди. Император Даогуан қўрқди, Линь Цзэ-суйни вазифасидан бўшатди ва ўзининг катта амалдори Ци Шаньни Гуандунга юбориб, уни инглиз ҳарбий қўмондонлиги билан сулҳ тўғрисида музокаралар олиб бориш учун вакил қилди.

Ци Шань, Кантонга боргач, агрессорга нисбатан таслимчилик позициясида бўлди ва Линь Цзэ-суй томони-

дан кўрфазда қурилган мудофаа истехкомларини буздириб ташлади. Инглиз агрессорларининг қўшинлари бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Хуминь қалъаларини босиб олди. Ци Шань бу воқеадан кўрқиб кетиб, Гонконгни Англияга беришга ва йўқ қилинган афюн учун Англияга 6 миллион юань миқдориди қақ тўлашга рози бўлди. Император Даогуан, бу воқеадан хабардор бўлгандан сўнг, Ци Шаньни вазифасидан бўшатди, Англияга уруш эълон қилиб буйруқ берди, ўз қўшинларини кўпайтирди ва ўз жияни И Шаньни Гуандунга ҳарбий губернатор қилиб юбориб, унга «тартиб ўрнатиш, бўйсунмовчиларни бостириш ва армиянинг жанглариغا раҳбарлик қилиш» вазифасини юклади. И Шань бу вазифани бажаришга мутлақо ярамас эди; у жангда енгилиб, инглиз қўшинларига таслим бўлди ва ярашишни илтимос қилди. Бунинг устига, у Гуандун вилоятининг аҳолисидан 6 миллион юань пул йиғиб олиб, уни инглизларга берди. Жорж Эллиот ярашишга рози бўлди, ammo Англия ҳукумати хитойларнинг бу ён беришига қаноатланмади, бинобарин, ярашилган бўлишига қарамай, Генри Поттингерни Хитойга юбориб, унга агрессив урушга раҳбарлик қилиш вазифасини юклади. Генри Поттингер 1841 йилнинг августида Гуандунга келди ва бу ердан туриб инглиз қўшинларининг шимол томон силжишига раҳбарлик қилди. Августнинг сўнгги ўн кунлигидан бошлаб октябрнинг биринчи ярмига қадар инглиз агрессорларининг қўшинлари Амой, Динхай, Чженьхай ва Нинбони бирин-кетин босиб олди. Чжэцзян вилоятига император олдин қўшин ташлаб, у ерга ўзининг яна бир жиянини — И Цзинни юборди ва ундан «армияга бошчилик қилиш, императорни шуҳрат қозонтириш ҳамда душманларга даҳшат солиш»ни талаб қилди. И Цзин, худди И Шань каби, уқувсиз бир киши эди, унинг бошчилигидаги қўшин эса жанг қилиш қобилиятига эга бўлмай, душманга биринчи марта дуч келишдаёқ тум-тарақай қочди. Натижада Цин ҳукуматида жанг районида катта амалдорларидан Ци Ин ва И Ли-буни юбориб, уларга инглиз агрессорларидан сулҳ сўраш ҳақида буйруқ бериш тўғри келди. 1842 йилнинг июнида инглиз армияси яна Янцзи дарёсига чиқди, 4 августда эса инглизлар Нанкинга яқинлашиб келди.

Ватан йўлида жонини
фидо қилган икки қаҳ-
рамон

Ўша вақтдаги Хитойнинг чирик
ҳукмрон тўдасининг кўпчили-
гини келишувчилик, таслимчилик
позицияларида турган элемент-

лар ташкил этар эди. Бироқ Хитойнинг ҳукмрон синф-
лари ичида ҳам бузилмаган кишилар бор эди, бундай
кишилар гарчи оз бўлса-да, улар кенг халқ оммасининг
манфаатларига мос келадиган позицияларда қаттиқ тур-
дилар. Линь Цзэ-суйдан ташқари, генераллардан
Гуань Тянь-пэй ва Чэнь Хуа-чэн ҳам ана шундай киши-
лардан эди. Буларнинг иккаласи ҳам ҳарбий ёрдам
берилмаганлигига, ўз жангчиларига ҳеч қандай раҳбар-
лик қилинмаганлигига қарамай, ўз позицияларини қўл-
дан бермасдан қаттиқ туриб, қаҳрамонона жанг қилди
ва охири ватан йўлида ҳалок бўлди.

1841 йилнинг бошларида, яъни Цин ҳукумати И Шан-
ни уруш операцияларига раҳбарлик қилиш учун Гуан-
дунга юборган вақтда, инглиз агрессорларининг қўшин-
лари Хитой қўшинларидан анча кучли эли; улар
ташаббусни қўлга олиб ва бу устунликдан фойдаланиб,
Инжу (Чжуцзян) дарёсининг қуйиладиган жойига бос-
тириб кирдилар ва Хуминь қалъасини атака қилдилар.
Қалъа коменданти Гуань Тянь-пэй қўмондонлигидаги
солдат ва офицерлар босқинчиларга қаҳрамонона қар-
шилиқ кўрсатдилар. Гуань Тянь-пэйга И. Шань ёрдам
юбормаган бўлишига қарамай, Гуань Тянь-пэй, қуршовда
туриб, душманга қарши жанг қилишни давом эттирди
ва ўзининг тўрт юздан ортиқ солдат ҳамда офицерлардан
иборат отряди билан бирликда жангда ҳалок бўлди.

1842 йилнинг июнида инглиз қўшинлари Усункоу истеҳ-
комларини штурм қила бошлади. Чэнь Хуа-чэн Усун-
коу қўрғонини қўлдан бермай турди, шу билан бир вақтда,
Цзянсу ва Аньхуэй вилоятларининг ноибни Ню Цзянь
қўмондонлигидаги катта бир отряд унга орқа томондан
ёрдам бериб турди. Қўрғон истеҳкомларини ўз қўлида
тутиб турган отряднинг қаттиқ қаршилиқ кўрсатиши на-
тижасида инглиз қўшинлари жуда катта талафот кўрди —
жуда кўп киши ўлди ва ярадор бўлди, қўрғонни рўпа-
радан штурм қилишга журъат эта олмади. Улар асосий
зарбани бошқа томонга берадиган бўлди, қўрғонни му-
дофаа қилишга орқа томондан ёрдам бериб турган Ню
Цзянь отрядининг позицияларини тўпга тута бошлади

Ню Цзянь қочди, унинг кетидан отряди ҳам тум-тарақай қочди. Бу фурсатдан фойдаланиб, инглиз қўшинлари қирғоққа тушди ва қўрғонни икки томондан қамал қилди. Чэнь Хуа-чэн мардона ҳалок бўлди. Усункоу истеҳкомлари қўлга киритилди, шундан сўнг инглизлар Янцзи томон ёриб кирди.

Агарда Цин ҳукумати қаршилик кўрсатиш позицияларида турган доиралар намояндаларининг қадр-қиммати га етганда эди, агарда у, халқнинг ёрдамидан фойдаланиб, интервентларга қарши кескин жанг олиб борганда эди, у агрессорларни тор-мор келтира олган бўлур эди. Цин ҳукумати ўз иккиланишларига барҳам бера олмаганлиги ва гоҳ уруш эълон қилиб, гоҳ сулҳ тузишга ҳаракат қилганлиги учунгина, уруш 2 йил чўзилди; охири бу уруш Цинларнинг Англия билан шундай бир шартнома тузишига олиб келдики, у хўрликка асосланган таслимчилик шартномаси эди.

Цин ҳукуматининг сулҳ тўғрисида музокаралар олиб борган вакиллари Ци Ин ва И Ли-бу Нанкин деворлари ёнига келиб тўхтаган инглиз ҳарбий кемасида 1842 йилнинг 29 августидан инглиз армиясининг қўмондони Поттингер томонидан мажбуран қабул қилдирилган сулҳ шартномасини — Нанкин шартномаси деб аталган ҳужжатни имзоладилар.

Нанкин шартномасининг асосий мазмуни қуйидаги тўрт моддадан иборат эди: 1) Хитой Гонконгни Англияга берадиган; 2) Англияга Хитой 21 миллион юань товон тўлайдиган бўлди¹; 3) чет элликлар билан савдо-сотиқ ишлари олиб бориш учун бешта порт: Кантон, Фучжоу, Амой, Нинбо ва Шанхай портлари очиб қўйиладиган; 4) пошлина олиш тартиби иккала давлат ўртасида тузиладиган битим билан белгиланадиган бўлди.

Англиянинг Хитойни савдо-сотиқ ишлари учун бешта портни очиб қўйишга ва пошлиналарнинг иккала давлат ўртасида тузиладиган битим билан белгиланувига рози

¹ Бу сумма қуйидагича тақсим қилинган эди: уруш харажатларини қоплаш учун — 12 миллион юань; тортиб олинган афюн учун — 6 миллион юань; савдо соҳасида етказилган зарарларни қоплаш учун — 3 миллион юань.

бўлишга мажбур этиши Англиянинг Хитойга ҳар қанча молларни сотиши ва Хитойдан хом ашё ташиб кетиши учун имкон берар эди. Бу ҳол феодал Хитойнинг натурал хўжалигини секин-аста вайрон қилиши, шунингдек мамлакатда капиталистик хўжаликнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши керак эди. Шу вақтдан бошлаб Хитой аста-секин ярим мустамлака, ярим феодал мамлакатга айлана борди.

Нанкин шартномасига¹ қўшимча равишда тузилган бирнечта шартномада Хитойнинг суверенлигига зарба берадиган яна иккита модда бор эди.

Бу моддалардан бирида, очиқ портлар территориясида жиноят қилган инглиз маъмурлари олдидагина жавобгар эканлиги ва инглиз суди томонидангина ҳукм қилиниши мумкинлиги кўрсатилган эди. Консулларнинг суд қилиш ҳуқуқи асосан шундан иборат эди. Иккинчи моддага мувофиқ инглиз савдогарларининг очиқ портларда истиқомат қилувчи оилаларига муайян чегара доирасида ижарага иморат олиш ёки иморат қуриш учун ижарага ер участкаси олиш рухсат қилинган эди. Сеттлментнинг асосий хусусиятлари ана шулардан иборат эди.

Нанкин шартномасидан кейин Цин ҳукумати АҚШ ва Франция билан ҳам худди шундай шартномалар тузди — бу шартномалар Ванся ва Хуанпуда тузилган шартномалар деб аталади².

Хуанпуда шартнома тузилгандан кейин Франция элчиси чет эл кишиларига миссионерлик фаолияти олиб бориш ҳуқуқи берилишини талаб қилди; у Цин ҳуку-

¹ 1842 йил 19 сентябрда Нанкинда уруш оқибатларини тугатиш тўғрисида протокол имзоланди; 1843 йил 22 июлда Гонконгда беш портда олиб бориладиган савдо тартиби тўғрисида Протокол имзоланди; 1843 йил 8 октябрда Хуминьда беш портда тиклаш даврида олиб бориладиган савдонинг қўшимча шартлари тўғрисида Протокол имзоланди; бу сўнгги протокол «Хуминь шартномаси» деб ҳам аталади.

² 1844 йил 3 июлда Макаога яқин жойдаги Ванся қишлоғида хитойлар томони билан америкаликлар томони беш портда олиб бориладиган савдо тартиби тўғрисидаги Хитой-Америка протоколини, яъни Вансяда тузилган Шартнома деб аталмиш протоколни имзолади. 1844 йил 24 октябрда Хуанпу (Вампу)даги француз ҳарбий кемасида хитойлар томони билан французлар томони беш портда олиб бориладиган савдо тартиби тўғрисидаги Хитой-Франция протоколини, яъни Хуанпуда тузилган Шартнома деб аталмиш протоколни имзолади.

матини хитойларнинг католик динига кириши тақиқланган қарорни бекор қилишга ва католикларнинг илгари бекитиб ташланган ибодатхоналарини тиклаш учун рухсат беришга мажбур этди. Шу вақтдан бошлаб Ғарб миссионерлари ва савдогарлари Хитойда ўз таъсирини мустаҳкамлаш бобида катта имкониятга эга бўлди. Улар мамлакатнинг ички районларига кириб борди. Улар миссионерлик фаолиятини авж олдириш билан бирга, жосуслик маълумотлари ҳам тўплади ва спекулятив элементлар билан тил бириктирди.

Баъзи бир диний жамиятлар, ўз таъсиридан фойдаланиб, кишиларнинг миясини заҳарлади ва уларни турли тартибсизликларга бошлади. Бошқа бир диний жамиятлар помешчиклар билан тил бириктириб, мамлакатдаги ижтимоий тартибга путур етказишда ва жамиятнинг прогрессив асосда ривожланувига тўсқинлик қилишда контрреволюцион кучларга ёрдам берди. Цин ҳукумати-нинг Англия, АҚШ ва Франция билан тузган шартнома-ларидан: агарда Цин императори кейинроқ бориб учинчи бир давлатга қандай бўлмасин янги имтиёзлар бергудай бўлса, бу имтиёзлардан Хитой билан илгари шартнома тузган давлатлар ҳам ўша учинчи давлат билан баб-баравар фойдаланади, деган қонда ҳам бор эди.

2. Хитой халқининг уруш вақтида ва урушдан кейинги даврда агрессорларга қарши кураши

Пининтуанлар
қўзғолони

Цин ҳукумати асосан ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш мақсадида чет эл савдогарларининг Хитойдаги савдо ишларини чеклаб қўйган эди. Бироқ агрессив капиталистик давлатлар ўзларининг Хитойдаги савдо ишларини авж олдиришга зўр бериб уриндилар ва, Хитой дарвозаларини очиб кириш учун, тўпларни ишга солдилар. Цин ҳукумати чет эллик агрессив кучларнинг йўлини тўса олмай, уларга таслим бўлди, «чет элликларни бойкот қилиш»дан аста-секин «чет элликларни раҳмдил қилиш»га ўтиб, ўз позициясини ўзгартиришни афзал кўрди.

Хитой халқининг чет эллик агрессорларга нисбатан бўлган муносабати эса ҳукмрон юқори табақанинг тутган позицияларидан батамом фарқ қилар эди. Инглизлар

Ўзларининг Хитойга ўтказаетган тазйиқини кучайтирган даврда хитой халқи ўз ватанини, ўз оиласини ҳимоя қилишга, агрессорга қарши кескин курашга қаҳрамонона отланди. «Афюн» уруши вақтида инглиз интервентлари қаерда пайдо бўлмасин, бу интервентлар ҳамма жойда хитой халқининг қуролли қаршилигига дуч келди. Бу курашда Гуандун вилоятининг аҳолиси алоҳида қатъият кўрсатди.

1841 йилнинг май ойида, инглиз қўшинлари И Шаньнинг таслим бўлишини қабул қилиб, Кантонни эвакуация қилишга тайёрлангандан кейин, инглизларнинг ҳамма жойда қилган талончилик ва бебошликлари Гуандун вилоятининг аҳолисини ғазабга келтирди. 30 майда, инглиз агрессорлари отрядларидан бири Саныюанли қишлоғида бебошлик ва талончилик қилган вақтда атрофдаги қишлоқларнинг аҳолиси бонг урди, бирлашди ва, пининтуанлар¹ байроғини кўтариб, инглизлар отрядини қуршаб олди. Инглизлар, ўлганлар бўлиб, 200 дан ортиқ аскаридан ажради, аммо қуршовдан чиқа олмади. Чарлз Эллиот отрядга ёрдам беришга шошилди, лекин унинг ўзи ҳам қуршовда қолди. И Шань бу воқеани эшитгач, у ерга ўзининг бир одамини юборди, бу одам дўқ ва ваъдалар воситаси билан охири халқни инглизларни бўшатишга кўндирди. Эллиот бу отряднинг қолган қутганини ҳарбий кемага қайтариб олиб кетди.

Сўнгра, ўз обрўсини сақлаб қолиш учун, Чарлз Эллиот аҳолига қарата баённома чиқарди, унинг тексти ҳамма жойга ёпиштирилди. Бу баённомада бундай дейилган эди: «Хитой халқи инглиз қўшинларига нисбатан жинойят қилди. Инглиз қўмондонлиги аҳолининг бу жиноятини бу галча алоҳида истисно тариқасида олий ҳимматлик қилиб кечиради, аммо у бундай жиноятларнинг такрорланишига энди йўл қўймайди». Пининтуанлар ҳам инглизларга қарата хитобнома чиқариб, унда инглиз қўшинларининг қилмишларини қоралади. Пининтуанларнинг хитобномасида бундай дейилган эди: «Савдо иккала томоннинг хоҳиши билан олиб борилмоғи лозим. Сизлар эса савдони қурол ишлатиб зўрлик билан олиб бораётирсиз, бунинг устига контрабанда йўли билан афюн

¹ Пининтуанлар — «инглизларни бостириш отрядлари». — *Изоҳ редакторники.*

сотишга уринаётирсиз. Бу эса ҳақиқатан ҳам жинойи ҳаракатдир! Сизлар ўзингизни жуда ҳам кучли деб ҳисоб-ляяпсиз, жуда ҳам кучли бўлсангиз. Линь Цзэ-суй бу ердалиқ маҳалида нима сабабдан ёриб ўтолмадингиз? Сизлар Инжу дарёсининг қуйиладиган жойига сотқин амалдор Ци Шань билан тил бириктириш орқасидагина бостириб кира олдингиз. Агарда тезлик билан Хуминьдан чиқиб кетмас экансиз, биз шундай қиламизки, кемангиз бундан буёқ асло қайтиб кетолмайди. Биз юзлаб қишлоқларнинг кўнгилликлари билан бирлашдик ва сизларга қарши то охиригача курашамиз. Чет эллик манфур иблислар! Биз сизларга нафрат билан қараймиз! Биз сизларнинг ҳаммангизни битта ҳам қолдирмай қириб ташламагунимизча, биз ўзимизни ватанимизнинг муносиб фарзандлари деб ҳисобламаймиз!» Чарлз Эллиот бу хитобномага қарши ҳеч нарса дея олмади, у энди хитой халқининг нақадар ғазабга келганини тушунди.

Пининтуанлар қўзғолони ғоят катта тарихий аҳамиятга эга эди. Капиталистик давлатларнинг қуролли агрессияси шароитида пининтуанлар қўзғолони агрессорга қарши курашга ундовчи биринчи чақириқ бўлди, хитой халқи бу курашга стихияли равишда отланган эди.

Нанкин шартномасининг имзоланиши, Англиянинг ҳеч қандай қаршилиққа учрамай, тобора кучайиб бораётган агрессияси,

шунингдек Цин ҳукуматининг инглизларга бўйсунуши Кантон аҳолисини ҳаддан ташқари ғазаблантирди. Шаҳарнинг ва шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси инглизларга қарши курашиш учун қуролли отрядлар тузди, бу отрядлар «Шэнпин Шэсюэ» деб аталди. Пининтуанлар отрядларига қўшилган қишлоқ кўнгилли отрядлари энди «Шэнпин» жамиятига («Тинчлик ва фароғат жамияти»га) қўшилиб, унинг асосий ўзаги бўлди.

Ваҳоланки инглизлар, Нанкин шартномасига асосланиб, Кантон дарвозаларининг очиб қўйилишини ва инглизларга бу шаҳарга кириш учун рухсат берилишини талаб қилди. Инглизларнинг шаҳарга киришига йўл қўймаслик, ҳукумат амалдорларининг инглизлар томонидан қўйилган бу талабга кўнишига ҳалал бериш «Шэнпин» жамиятидаги барча ташкилотларнинг умумий мақсадига айланди. Бу жамият аъзолари амалдорлардан

ҳеч қандай моддий ёрдам кўрмади, шунингдек улар олди-да ўз устига ҳеч қандай мажбурият олмади. Бу жамият ташкилотларида 100 мингдан ортиқ киши бор эди. Тинчлик вақтида бу кишилар турли мавқеда бўлиб, ҳар қайсиси ўз касби билан шуғулланар эди, ватан хавф остида қолган чоқда эса, улар дарҳол чет эллик агрессорга қарши курашга отланиди. Гуандун вилояти аҳолисининг бундай мустақкам бирлиги ва уюшқоқлигини кўргач, Генри Поттингер ўзининг инглизларни Кантонга киргизиш тўғрисидаги талабини энди қаттиқ туриб амалга оширишга журъат эта олмади; Ци Ин билан И Ли-бу ҳам инглизларнинг шаҳарга кириши учун рухсат қилишга журъат эта олмади.

Бироқ 1845 йилда Гонконг генерал-губернатори қўмондонлигидаги инглиз ҳарбий кемаси Кантон бўсағаларидаги қалъаларни босиб олиб, Инжу дарёсига бостириб кирди ва инглизларнинг Кантонга киргизилишини талаб қилди.

Ци Ин бир буйруқ чиқарди, бу буйруқда аҳолининг инглизларга қарши иш кўриши тақиқланган эди. Лекин, бу буйруқни ёпиштирган вақтларида, аҳоли уни ҳамма жойда кўчириб ташлади. Ци Ин яширинча Кантон префектини инглиз ҳарбий кемасига юбориб, унга инглизларнинг Кантонга қайси куни кириши тўғрисида инглизлар билан бир фикрга келишни топширди. «Шэнпин» жамиятининг шаҳар ва қишлоқ ташкилотлари бундан хабардор бўлган ҳамано, дарҳол варақа тарқатди, шу варақада бу ташкилотларнинг ҳаммаси агрессорни қурол кучи билан ҳайдаб чиқариш мақсадида қўзғолон кўтарилади, дейилган эди. Шу билан бирга, бу жамият кенг халқ оммасининг кўплаб ғалаёнларини уюштирди, намойиш ўтказди ва Кантондаги ҳукумат муассасалари биносини остин-устун қилди. Ҳазабга келган халқ оммасининг бу кескин ҳаракатларига дуч келган инглиз генерал-губернатори Гонконгга қайтиб келишни афзал кўрди.

Кантон аҳолиси ҳукумат биносини остин-устун қилгандан кейин Ци Ин «Шэнпин» жамиятининг барча ташкилотлари фаолиятида нифоқ туғдиришга ҳаракат қилди. У шэньшлар билан алоқа боғлади ва халқ оммасига таъсир қилиб, бу оммане кескин чоралар қўлланишдан қайтариш мақсадида шэньшлардан фойдаланишга уришиб кўрди. Шэньшлар бунга жавобан, халқнинг ғазаб ўти-

ни ўчириб бўлмайди ва халқ оммасининг ватанпарварлик ҳаракатини тўхтатиш қийин, деди. Цин ҳукуматига қилган докладида Ци Ин, чет элликларга қарши қайта-қайта кўтарилаётган ғалаёнлар ва ҳукумат биносининг остинустин қилиниши — «яширин союзларга мансуб бўлган бандитлар» томонидан қилинаётган ишлардир, дейишга қадар етиб борди. Цин ҳукумати Ци Инга «яширин союзларга мансуб бўлган» бу «бандитлар»ни йўқотишни буюрди. Шундан сўнг Ци Ин барча ватанпарварларни бандит деб эълон қилди ва уларни ваҳшиёна жазолай бошлади. Аммо Гуандун вилояти аҳолисининг ватанпарварлик ҳаракатига қарши бу жазо чораларини қўлланишига қарамай, Ци Ин гуандунликларнинг курашиш иродасини бука олмади.

1847 йилда Ци Ин, ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмагани ҳолда, инглизларга, 2 йилдан кейин Кантонга кирасизлар, деб ваъда қилди. Шу билан бир вақтда у, Гуандун вилоятдан бошқа жойга ўтишга ҳаракат қилиб, Цин ҳукуматидан ўзининг бошқа жойга ўтказилишини сўради. 1849 йилда бу икки йиллик муҳлат тамом бўлди, шунинг учун ҳам, инглизларнинг Кантонга киришига ҳозирланиш мақсадида, Гонконг генерал-губернатори ҳарбий кемада Хуминьга келди. Гуандун ва Гуанси вилоятларининг ноиб Суй Гуан-цзинь ўзи кемага бориб, инглизларнинг Кантонга киришига рухсат бермайман, деди. Шундан сўнг инглизлар уни қамоққа олди. «Шэнпин» жамиятининг ташкилотлари дарҳол Инжу дарёсининг иккала қирғоғидаги қишлоқ кўнгилли отрядларининг ҳаммасини чақирди ва бу ерда ғоят катта қуроли намойиш уюштирди. Гонконгнинг генерал-губернатори бундай вазиятда Суй Гуан-цзиньни қамоқдан бўшатишни афзал кўрди. Бундан ташқари, у, инглизлар бундан буён ҳам ўзларининг Кантонга киритилишига ҳаракат қилмайди, деб айтишга мажбур бўлди.

3. Тайпинлар кўзғолонининг ғолибона даври

Биринчи „афюн“ урушидан кейинги социал эйдиятлар ва Хун Сю-цюаньнинг революцион фаолияти

Нанкин шартномасига биноан Цин ҳукумати инглизларга ғоят катта товон тўлаши керак эди. Шу сабабли у, аҳолидан олинандиган солиқларни жуда ҳам кўпайтириб юборди. Шу билан бир вақтда, Хитойга афюн келтириш йилдан-йилга авж олди, инглиз газламаси кел-

тириш ҳам тўхтовсиз кўпая борди. Натижада мамлакатдан кумуш пулни ташиб кетиш кучайди. Чет эллардан газлама келтириш Хитойнинг ҳунармандчилик саноатига путур етказди; хитой халқининг турмуши янада оғирлашиб кетди. Буларнинг ҳаммаси хитой халқи билан чет эллик агрессорлар ўртасидаги зиддиятларнигина эмас, балки хитой халқи билан ҳукмрон феодаллар синфи ўртасидаги зиддиятларни ҳам чуқурлаштириб юборди. Пинингуанлар қўзғолонидан кейин Гуандун вилоятида: «Авом халқ амалдорлардан қўрқади, амалдорлар денгизнинг нарғидан келган иблислардан қўрқади, денгизнинг нарғидан келган иблислар эса авом халқдан қўрқади» деган мақол тарқалди. Бу мақол ўша вақтдаги ижтимоий зиддиятларни анча тўғри акс эттирган эди.

«Байшандихуэй» жамиятини («Бош ҳоқимга сажда қилиш жамияти»ни) тузган, тайпинлар қўзғолонига раҳбарлик қилган Хун Сю-цюань деҳқонлар орасидан чиққан ўқитувчи эди. У, Гуандун вилоятининг Хуасянь уезидаги ўз қишлоғида хусусий мактаб очиб, бола ўқитиш билан кун кечирди. У қишлоқ камбағалларининг феодаллар зулми остида эзилишини ўз кўзи билан кўрди; шунинг таъсири остида у феодал зулмга қарши курашининг революцион йўлига кирди. Нанкин шартномаси имзолангандан кейин орадан бир йил ўтгач, у, христианлар жамияти нашр этган кичиккина бир китобчани пухта ўқиб, ўрганиб чиқди, бу китобни у бир неча йил бурун Кантонда олган эди. Хун Сю-цюань, деҳқонларни зулмга қарши курашга отлантириш учун, христиан динининг айрим қоидаларидан, яъни тенглик идеяларини тарғиб қилувчи қоидаларидан фойдаланишга аҳд қилди. Деҳқонларни зулмга қарши курашга отлантириш кераклигини англагач, у ўзининг мактабдош ўртоғи ва энг яқин дўсти Фин Юнь-шань билан бирликда «Байшандихуэй» жамиятини тузди, бу жамият қисқача «Шандихуэй» деб атала бошлади.

1847 йилда Хун Сю-цюань ва Фин Юнь-шань тоғлик Цицин шань районида (Гуанси вилоятининг Гуйпин уезида) «Байшандихуэй» жамиятининг раҳбар органини туздилар. Гуанси вилоятида бир неча йилдан бери сурункасига очарчилик ҳукм суриб, қишлоқ камбағаллари очкўз помешчикларга қарши бир неча марта қуролли курашга отланган эди, шунинг учун ҳам «Байшандихуэй»

жамиятининг сафи тез ўсди. Писта кўмир ишлаб чиқариш билан шуғулланган Ян Сю-цин ва хонавайрон бўлган деҳқон Сяо Чао-гуй бу жамиятга биринчи бўлиб кирганлардан эди, улар кейинроқ бориб, халқ оммасининг отоқли раҳбарига айланди. Бу жамиятга бой-помешчик Вэй Чан-хуэй ва бой деҳқонлар ичидан етишиб чиққан, ақлий меҳнат аҳлига мансуб бўлган Ши Да-кай ҳам кирдилар. Улар ўзларининг ҳамма молу-дунёларини «Байшандихуэй» жамиятининг эҳтиёжлари учун инъом қилдилар.

«Байшандихуэй» жамиятида интизомга катта аҳамият берилди. «Байшандихуэй» жамиятининг бу хусусияти бошқа яширин жамият ва союзларга қараганда прогрессив ҳодиса бўлиб, қўзғолоннинг кучайишига катта таъсир қилди.

Цзиньтянь қўзғолонидан олдин «Байшандихуэй» жамияти сафида 3 минг киши бор эди.

Цзиньтянь қўзғолонидан то Нанкин пойтахт деб эълон қилингунга қадар

1850 йилда Гуйпин кўмирчиларининг амалдорларнинг ҳар турли ғайри қонуний йиғинларига қарши чиққан ғалаёнлари бошланди; шу билан бир вақтда теварак-атрофдаги уездларнинг аҳолиси манъжурларга қарши қуролланиб, Цициншаньга тўпланди. 1851 йилнинг 11 январида Цициншаньнинг рўпарасидаги Цзиньтянь қишлоғида «Байшандихуэй» жамияти қўзғолон бошланганини эълон қилди. Қўзғолончилар армияси 10 минг кишидан иборат эди.

Сўнгра қуйидаги воқеалар рўй берди: 1851 йилнинг сентябрида Гуанси вилоятининг Миньшань уездидаги Юньань шаҳрида қўзғолончилар армияси Тайпин тяньго «улуғ фароғат олий давлати¹» барпо этилганини эълон қилди; Хун Сю-цюань ўзини Тянь-ван («Олий князь») деб эълон қилди; Ян Сю-цин — Дун-ван (Шарқ князи), Сяо Чао-гуй — Си-ван (Ғарб князи), Фин Юнь-шань — Нань-ван (Жануб князи), Вэй Чан-хуэй — Бэй-ван (Шимол князи), Ши Да-кай — И-ван (князь ёрдамчиси) деган унвон олди; жамиятнинг қолган раҳбар арбоблари чэнсянлик — министрлик, цзянданлик — тафтишчилик,

¹ «небесное государство великого благоденствия».

чжи-хуэйлик — қўмондонлик даражаларига ва бошқа амалдорлик лавозимларига эга бўлдилар.

Цин ҳукумати ғоят катта армия тўплаб, Юньанни қуршаб олди. 1852 йилнинг апрелида тайпинлар армияси қуршовдаги шаҳардан чиқиб, Хунань вилояти томон юриш бошлади. Юриш вақтида армияда қаттиқ интизомга риоя қилинди, маҳаллий аҳолини камситиш ман этилди. Тайпинлар, қаердаки пайдо бўлмасин, дарҳол амалдорлар, порахўрлар ва давлат бойлигини таловчиларнинг, тухао ва лешэньларнинг молу мулкани мусодара қилиб, уни камбагалларга бўлиб бердилар, шунинг учун ҳам уларни ҳамма жойда маҳаллий аҳоли шодхуррамлик билан кутиб олди. Тайпинлар армиясининг тез ўсувининг асосий сабабларидан бири ана шу эди.

1852 йилнинг ноябрида тайпинлар армияси Юэчжоуни ишғол қилди. Бу ерда у кўп қурол ва қайиқларни ўлжа олиб, қуруқликда ҳам, сувда ҳам Янзи дарёсининг қуйи оқимига томон юриш бошлади. 1853 йилнинг январида тайпинлар Уханьни¹ ишғол қилдилар. Тайпинларда энди 10 минг қайиқдан иборат флот бор эди; тайпинлар армияси Уханьдан Янзи дарёсининг қуйи оқими бўйлаб шарққа томон йўл олди. Тайпинларда куч жуда кўп эди, шунинг учун ҳам улар Цзюцзян, Аньцин, Уху ва бошқа шаҳарларни осонгина ишғол қилдилар. Тайпинлар армияси тез ўсиб, 500 минг кишидан қарийб 1 миллион кишига етди. 1853 йил 19 мартда тайпинлар армияси Нанкинга кириб, уни Тайпинлар давлатининг пойтахти деб эълон қилди ва бу шаҳарга Тяньцзин (Олий пойтахт) деб янги ном берди.

Тайпинлар давлатидаги	Тайпинлар армияси аввал бош-
иқтисодий ва сиёсий	даноқ тенг таъминлаш система-
тузумининг асосий хусу-	сини жорий қилишга киришди.
сиятлари	Қўлга киритилган ҳамма молу

анжом ва озиқ-овқатлар давлат омборларига тушди; барча аҳоли Тянь-вандан тортиб то солдатга қадар давлат хазинаси ҳисобидан таъминланди. Барча тайпинлар — юқори даражадаги мансабдорлардан тортиб қўзғолоннинг оддий иштирокчиларига қадар — бир-бирлари билан ҳамдарад бўлишлари керак, деган принцип армияда қаттиқ интизом бўлишига имкон берди ва қўз-

¹ Учан, Ханкоу ва Ханьян шаҳарлари. — *Ред. изоҳи.*

ғолоннинг бошланғич даврида ғалаба учун қулай шароит туғдириб, қийинчиликларни хийли даражада енгиллаштирди.

Тайпинлар давлати 1853 йилда Олий давлатнинг ер ҳақидаги Қонунини эълон қилди. Бу ҳужжатга асосан, Тайпинлар давлати помешчиклар ва бошқа кишилар қўлидаги ҳамма ерларни национализация қилиш, сўнгра эса бу ерларни фойдаланиш учун деҳқонларга баравар тақсимлаб бериш мақсадида эди, деган фикрга келиш мумкин. Бу программани амалга ошириш учун, тайпинлар армияси қаергаки кирмасин, у ерда тайпинлар помешчикларни ерга эгалик қилиш ҳуқуқига молик қилган ҳужжатларни, шунингдек деҳқонларнинг қарздорлик тўғрисида берган тилхатларини куйдириб ташладилар, шундай қилиб помешчик ва судхўрларнинг хусусий мулкни тугатдилар.

Ер тўғрисидаги Қонунда: «Ер бўлса, унга биргаликда экин эсмоқ лозим; озиқ-овқат бўлса, уни ҳаммага баравар тақсимламоқ керак; кийим-кечак бўлса, уни кийиш учун ҳаммага бир текисда бермоқ даркор; пул бўлса, уни биргаликда сарфламоқ лозим; ер юзининг ҳамма жойида тенглик ўрнатилмоғи керак; ҳамманинг қорни тўқ, усти бутун бўлмоғи зарур» деган хаёлий талаб қўйилган эди.

Бу қонун аҳолини бир текисда таъминлаш принципини амалга ошириш учун интилишга асосланган эди. Тайпинлар давлатининг ерни баравар тақсимлаш сиёсати феодал жамият шароитида кун кечираётган деҳқонларнинг ер тўғрисидаги талабларини акс эттирар эди. Бу сиёсат ўша даврда тўғри ва прогрессив сиёсат эди. Аммо молу-мулкни тўла текисчилик принципи асосида тақсимлаш ҳақидаги ҳар қандай талаб, ишлаб чиқариш маҳсулотларини ялпи текисчилик принципи асосида тақсимлаш тўғрисидаги ҳар қандай талаб деҳқонларни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қизиқтирмас эди ва шу билан бирга, деҳқонларнинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришдан манфаатдорлигини камайтирар эди. Бу ҳол шунга олиб келар эдики, ишлаб чиқариш ривожлана олмас ҳамда олға босолмас эди ва бинобарин, тушкинликка (деградацияга) юз тутиши керак эди, бу эса ибтидий жамоа тузумига қайтиш бўлур эди. Бу талаб тарих ғилдирагини орқага буришга уриниш.

нинг ўзгинаси эди. Шунинг учун ҳам Тайпинлар давлатининг арбоблари ўзларининг хаёлий планларини баён қилибгина бера олдилар, бироқ улар шу планларни амалга ошира олмадилар.

Тайпинлар армиясининг Шимолга юриши Тайпинлар Нанкинни ўзларига пойтахт қилиб, у ерда жойлашиб олгач, улар ўз қўшинларининг бир қисмини Шимол сари юбориб, унинг олдига Пекинни қўлга киритишни бевосита мақсад қилиб қўйди. Шимол юриши бошлаган армия 1853 йил октябрининг охирида Тяньцзинь атрофига кириб борди.

Қўриқ қути учган сарой аҳли ва Пекиннинг юқори табақадаги амалдорлари тум-тарақай бўлиб қоча бошлади; Пекиндан қочган оилалар сони 30 мингга етди. Император Сяньфин (1851—1861) вилоятларнинг ҳокимларига ҳамма озиқ-овқатни Жэхэга юборишни буюриб, ўзи Пекиндан қочишга ҳозирлик кўришга киришди.

Шимолга юриш бошлаган армия Чжили (Хэбэй) вилояти чегарасидан ўтгач, Цин ҳукумати Пекинни мудофаа қилиш мақсадида тезлик билан жуда кўп қўшин тўплади ва мўғул аскарлари отрядларини Ички Мўғулстондан пойтахтга олдириб келди, бу отрядлар катта куч эди.

Тайпинлар Тяньцзинь атрофини ишғол қилгач, тезлик билан Пекингга ҳужум қилиш кераклигини яхши тушунар эдилар. Лекин бунинг учун тайпинларнинг кучи жуда ҳам камлик қилар эди, шунинг учун ҳам улар Нанкиндан мадад куч келгунча Тяньцзинь атрофида туриб қолишдан бошқа илож топа олмади.

Шимолга юриш бошлаган армия орадан кўп вақт ўтмай Цин қўшинларининг тазйқи остида Тяньцзинь атрофидан жануб томон чекина бошлади, бу армия ўзига жанубдан ёрдамга юборилган армия билан қўшилиш ниятида эди. Бироқ Шимолга юриш бошлаган армияга ёрдам бериш учун Нанкиндан юборилган армияни Цин қўшинлари Шаньдун вилоятининг шимоли-ғарбий чегарасида тўхтатган ва сиқиб қўйган эди. Нанкиннинг Шимолга юриш бошлаган армияга ёрдам бериш учун юборган бу армияси 1854 йилнинг апрель-май ойларида Цин қўшинлари томонидан тор-мор келтирилди. Шимолга юриш бошлаб, қуршовдан жануб томон ёриб чиққан

армия эса, Цин қўшинлари томонидан икки қисмга бўлиб ташлашиб, янгидан қуршаб олинди, энди икки жойда — Чжили вилоятининг чегарасида ва Шаньдун вилоятининг чегарасида қуршаб олинди. Шимолга юриш бошлаб, қуршаб олинган армиянинг иккала қисми 1855 йилнинг март ойидан бошлаб то май ойининг охиригача бирин-кетин батамом тор-мор қилинди. Шундай қилиб, тайпинлар армиясининг Шимолга юриши бутунлай мағлубиятга учради.

Тайпинлар армиясининг
1 арбга юриши

Нанкин пойтахт қилинмасдан илгари тайпинлар армиясининг барча кучлари ҳужум операцияларида бевосита иштирок қилар эди, шу билан бирга тайпинлар ҳужум даврида қўлга киритилган территориядан чиқиб кетаётиб, бу территорияни мудофаа қилиш ва ўз қўлида мустаҳкам тутиб қолиш учун аскар қолдирмас эди. Тайпинлар армиясининг қўшинлари ишғол қилинган районлардан чиқиб кетгандан кейин, бу районларга ҳукумат амалдорлари ва помещчиклар қайтиб келди; улар ўз ҳукмронлигини тиклади ва революцион оммадан бемалол ўч олди. Шу сабабли Нанкин пойтахт қилингандан кейин тайпинлар армияси тўрт вилоятни: Аньхуэй, Цзянси, Хубэй ва Хунань вилоятларини янгидан қўлга киритиш учун бу вилоятларга қайтадан қўшни юборишга мажбур бўлди. Тайпинларнинг Фарбга юриши ана шу тарзда бошланди.

Тайпинларнинг Фарб томон қилган юриши вақтида Хунань вилоятининг помещчиклари қуролланди ва Цзэн Го-фань¹ бошчилигида Хунань армияси деб аталган армияни² тузиб, тайпинлар қўшинининг олға жилишини тўхтатди. Цзэн Го-фань армияси бу билан қулаш олдида турган Цин ҳукуматига жуда катта ёрдам берди.

1856 йил мартининг охирларида тайпинлар армияси Хунань армиясининг Чжаншучженда жуда катта лагерь бўлиб жойлашган қўшинларини тор-мор келтирди ва

¹ Цзэн Го-фань (1811—1872) — Хунань вилоятининг Сяньсян уезидан чиққан юқори мансабдор, катта помещчик эди; у тайпинлар қўзғолонини шафқатсизлик билан бостирди. — *Ред. изоҳи.*

² Цзэн Го-фань бошчилигидаги бу контрреволюцион армияга Хунань вилоятининг номи берилди, бу армия шу вилоятда „Хунань югурдаклари“ деб аталмиш шахслардан иборат тузилган — эди. *Ред. изоҳи.*

Наньчанни қамал қилди, Наньчанни мудофаа этишга Цзэн Го-фаньнинг ўзи раҳбарлик қилган эди.

Бу вақтда тайпинлар армияси Цзянси вилоятининг 13 областидан саккизтасини ишғол қилган эди: тайпинлар армияси Наньчан ва Ухань атрофларида лагерь-лагерь бўлиб жойлашди, ва Хунань армиясининг шу ерда қуршаб олинган қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқа бутунлай узилиб қолди. Цзэн Го-фань жуда ҳам хатарли аҳволга тушиб қолди. Бу — тайпинлар армияси қудратининг ва муваффақиятлари авжининг энг юқори нуқтаси эди.

Тайпинлар армияси муваффақиятларидан илҳомланган халқнинг ҳамма жойда революцион қўзғолон кўтариши

«Байшандихуэй» жамияти томонидан Цзиньтяньда кўтарилган қўзғолонни қувватлаб, «Саньхэхуэй» («Триада») жамияти Гуанси, Хунань, Гуандун ва Фуцзянь вилоятларида бир қанча қўзғолонлар кўтарди.

Бундан ташқари, «Саньхэхуэй» жамияти ўз тарафдорларини қўзғолончилар армияси сафига кириш учун Цзиньтянь қишлоғига юборди. «Тайпинлар армияси Гуанси вилоятидан чиқиши биланоқ, бу армиянинг Хунань вилоятидан бошлаб то Цзянсуга қадар давом этган йўлнинг ҳамма жойда «Саньхуэй» жамиятининг илғор отрядлари ҳаракат қилди.

1853 йилнинг сентябрида Шанхайда «Сяодаохуэй» жамияти («Кичик қилич жамияти») қўзғолон кўтарди, бу жамият «Саньхэхуэй» жамиятининг шохобчаси эди. Бу қўзғолон ғалаба қозонгач, «Кичик қилич жамияти»нинг раҳбари музокара олиб бориш учун Нанкинга, жамият Тайпинлар давлатини қўллаб-қувватлашга тайёр, деган баёнот билан ўз вакилларини юборди. Бироқ Тайпинлар давлатининг ҳукмдорлари, «Кичик қилич жамияти»нинг раҳбари, манфаатпарастлик мақсадини кўзлаб шундай қиляпти, деб ўйлаб, у билан ҳамкорлик қилишдан бош тортдилар. Цин ҳукумати бу бош тортишдан фойдаланиб, Шанхайдаги қуроли революцион қўзғолонни чет давлатлар ёрдами билан тор-мор келтирди. 1855 йилнинг феввалида Цин қўшинлари Шанхайни штурм билан олди. «Кичик қилич жамияти» 17 ой қаҳрамонона кураш олиб борди, бироқ, тайпинлар ёрдам бермаганлиги сабабли, охири мағлубиятга учради.

Гуандун вилоятида «Саньхэхуэй» жамиятининг таъсири жуда катта эди. «Саньхэхуэй» жамияти 1854 йил:

нинг июлида Кантон атрофидаги уездларда қўзғолон кўтарди. Қўзғолончилар бирлашиб, Кантонни ҳар томондан штурм қила бошладилар, бироқ ҳеч қандай ёрдам берилмагач, қўзғолончилар отрядларининг ўзи 1855 йилнинг январида Кантонни қамалдан бўшатиб, чекинишга мажбур бўлди. Жамият отрядлари Гуанси, Хунань ва Цзянси вилоятларига кетиб, у ерда партизан ҳаракатларини бошлаб юборди.

Қўзғолон кўтариб ҳамма жойда тайпинлар армиясига ёрдам берган жамиятлардан жанубда асосан «Саньхэ-хуэй» жамиятини, шимолда — «Няньдан» («Машъалчилар») жамиятини кўрсатиб ўтмоқ керак. 1852 йилнинг ноябрида Аньхуэй вилоятининг Бочжоу уезида «Няньдан» жамияти қўзғолон кўтарди. Жамият отрядлари томонидан Аньхуэй, Цзянсу, Хэнань ва Шаньдун вилоятларининг чегара районларида тўхтовсиз олиб бориб турилган партизан ҳаракатлари Шимол ва Ғарб томон қилган юришларида қатнашган тайпинлар қўшинларига жуда катта ёрдам берди.

Тайпинлар армияси ҳарбий муваффақиятлар қозонган даврда деҳқонларнинг бундай тарқоқ қўзғолонлари ҳамма жойда кўтарилди, бироқ тайпинлар армияси, афсуски, бу қўзғолонларни бир бутун уюшган ҳаракат қилиб бирлаштирмади.

4. Иккинчи «афюн» уруши ва тайпинлар қўзғолонининг мағлубиятга учраши

Англия ва Франция томонидан бошланган иккинчи «афюн» уруши

Бешта порт очиб қўйилгандан кейин афюн сотиш тез авж олди, аммо саноат моллари савдосининг ривожланиши чет элликлар истаган даражада муваффақиятли эмас эди. Нанкин шартномасида белгиланган шартларга мувофиқ савдо ишлари учун бешта порт очиб қўйилган эди, лекин мамлакатнинг ички районларига ва шимолий қирғоқдаги портларга чет давлат савдогарлари киргизилмас эди. Бундай ҳол очкўз чет эллик агрессорларни асло қаноатлантирмас эди, шунинг учун ҳам биринчи «афюн» урушидан кейин орадан сал вақт ўтгач, улар яна агрессив ҳаракатларга ўтиш учун янгидан баҳона қидира бошлади.

Тайпинлар Нанкинни ўзларига пойтахт қилиб олгач, Англия, АҚШ ва Франция элчилари, Тайпинлар давлатининг афюн савдоси ҳақида қандай фикрда эканини билишга уришиб, Тайпинлар давлатининг қўйнига бирин-кетин қўл солиб кўрди. Англия элчиси, Хитойдаги граждандан урушида Англия бетараф туради, аммо, у, Тайпинлар давлатидан Нанкин шартномасини тан олишини талаб қилади, деди. Тайпинлар давлатининг вакиллари: «Чет эл кишилари Хитойнинг ҳамма жойида савдо қилиши мумкин, лекин афюн савдоси қатъиян ман қилинмоғи лозим», деб жавоб қайтарди. Бу жавоб ўз эркинлиги ва мустақиллигини сақлаб қолишга шайланган тайпинлар қалбида юксак ватанпарварлик руҳи мавж урганлигидан далолат берар эди. Бу жавоб тайпинларнинг чет эллик агрессорларга бўйсунмасликка революцион тарзда қатъий бел боғлаганликларини ҳам кўрсатар эди.

1854 йилда Англия, АҚШ ва Франция элчилари Цин ҳукуматига биргаликда мурожаат қилиб, ундан илгари тузилган шартномаларни қайтадан кўриб чиқишни талаб этди. Бу элчилар томонидан Цин ҳукумати олди-га қўйилган талабларнинг асосийлари: 1) савдо ишлари учун шимолий қирғоқда ва Янцзи дарёсида янги портлар очиб қўйиш; 2) чет эл кишиларига Хитойнинг ички районларида хоҳлаган ерига бориш ва миссионерлик фаолияти билан шуғулланиш учун эркинлик бериш эди. Цин ҳукумати элчиларнинг талабларига аниқ бир жавоб бермади, бироқ бу талабларни рад қилмоқчи эканини ҳам билдирмади. Шундай қилиб, музокаралар вақтинча ҳеч қандай натижа бермади.

1856 йилнинг октябрида хитой божхонасининг маъмурлари инглизларнинг савдо байроғи остида Амойдан Кантонга келаётган «Эрроу» («Ўқ») номли контрабанда кемасини тутиб олдилар. Англия консули, илгари тузилган инглизлар Кантонга киришдан батамом воз кечиш ҳақидаги шартномани бекор қилиш учун бу воқеани қулай баҳона қилиб, хитой божхонасининг маъмурлари «Эрроу» кемасида тинтув ўтказиш билан инглиз байроғини таҳқирладилар, деди. Шундан кейин у дарҳол қуролли тўқнашув бошлаб юборди.

Англия ҳукумати Кантондаги ўз консулининг ифвогарона ҳаракатларини қувватлади ҳамда Франция, чор Россияси ва АҚШ га мурожаат этиб, биргаликда Хитой:

га қўшин юборишни таклиф қилди. Франция ҳукумати Гуанси вилоятида француз миссионерининг ўлдирилганини баҳона қилиб, Хитойга қўшин юборишга рози бўлди. Бирлашган инглиз-француз корпуси тузилиб, бу корпус Хитойга қарши юриш бошлади. Чор Россияси билан АҚШ гарчи Хитойга қўшин юборган бўлмаса-да, лекин Англия билан Франциянинг агрессив ҳаракатларини қувватлади, шундай қилиб бу ҳаракатларда қатнашди.

1857 йилнинг декабрида инглиз-француз қўшинлари Кантонни штурм билан қўлга киритди. Инглиз-француз қўшинлари Кантонни босиб олгандан кейин тўртта буюк давлат — Англия, Франция, АҚШ ва чор Россияси элчилари — яна биргалашиб туриб Хитойдан шартномаларни қайта кўриб чиқишни талаб қилдилар. Цин ҳукумати аниқ бир жавоб беришдан яна бош тортди. Шундан кейин инглиз-француз қўшинлари ўз ҳаракатларини шимол томонга қаратиб, Дагу қалъасини эгаллади ва Тяньцзиньни босиб олди. 1858 йилнинг июнида Цин ҳукумати тўртта буюк давлатнинг ҳар бири билан Тяньцзинь шартномалари деб аталган шартномани имзолади¹.

1859 йилнинг июнида Англия ва Франция ҳукуматлари Тяньцзинь шартномаларининг тасдиқланганлиги тўғрисидаги ёрлиқларни айрибошлаш мақсадида Пекинга бораётган ўз элчиларини кузатиб бориш учун ҳарбий эскадра юборди. Бироқ, бу эскадра Дагу қалъасига бостириб кирган чоқда, Цин ҳукуматининг қўшини уни қалъадан ҳайдаб чиқарди. 1860 йилнинг августи-

¹ Бу шартномаларнинг асосий мазмуни қуйидагича эди: 1) Англияга 4 миллион лян (лян—кумуш вазнининг ўлчов бирлиги бўлиб, 37,3 граммдир. *Ред.*), Францияга 2 миллион лян тавон туланиши керак эди; 2) савдо ишлари учун қўшимча равишда ўн та денгиз ва дарё портлари очиб қўйилиши лозим эди; 3) барча давлатлар Пекинда ўз элчиларини тутиши мумкин эди; 4) чет эл кишилари Хитойнинг ички районларида хоҳлаган ерига бориб савдо ва миссионерлик ишларини олиб бориш ҳуқуқига молик бўлиши керак эди; 5) чет эл савдо кемаларига Хитойнинг ички сувларида юришга рухсат берилиши лозим эди; 6) чет эл ҳарбий кемалари савдо ишлари учун очиб қўйилган барча портларда туриш ҳуқуқига эга бўлди; 7) шундай тартиб белгиланган эдики, Хитой чет эл кишиси билан судлашадиган бўлса, иш фақат чет эл консули билан хитой амалдори томонидан биргаликда текширилиши керак; 8) бож олиш тартиби икки томоннинг розилиги билан қайта кўрилиши зарур эди.

да англиз-француз қўшинлари Дагуга яна бостириб киб, Тяньцзиньни босиб одди. Иттифоқчиларнинг қўшинлари октябрнинг бошларида Пекинни эгаллади. Император Сяньфин пойтахтдан Жэхэ вилоятига қочиб борди. Пекинни ишғол қилганларидан кейин, интервентлар Цин ҳукумати намояндаларини қидириб топиб, уларни Пекин шартномаларига (конвенцияларига) қўл қўйишга мажбур қилдилар¹.

Шундай қилиб агрессорларнинг Цин ҳукмдорларини мамлакатдаги ҳокимиятдан асло маҳрум этмоқчи эмаслигини англагач, Цин ҳукумати ўзига йўл очиб олмоқ ва сўнгра Тайпинлар давлатини йўқ қилмоқ учун агрессорлар билан келишишни афзал кўрди. Пекин конвенциялари имзолангандан кейин хитой халқининг ички ва ташқи душманлари — золим ва очкўз агрессорлар билан реакциячи ҳукмрон синфлар бирлашиб, бири бири билан тил бириктирди.

Тайпинлар давлати ичидаги кураш ва юқори мансабдаги раҳбарлар ўртасидаги низо	Диний таълимотга асосланган ва тайпинлар қўзғолонининг дастлабки даврида софдил, оддий деққонлар риюя қилиб келган қаттиқ интизом биринчи вақтларда революцион қўшинларда уюшқоқлик ва бирлик бўлишини таъминлаган эди.
---	---

Нанкин пойтахтга айлантирилгандан кейин, Тайпинлар давлатининг марказий муассасалари шу шаҳарга кўчирилди, революцион қўшинларнинг сафига эса каттакатта шаҳарларнинг камбағалларидан ва саёқ кишилардан иборат янги кучлар кирди. Бу кишилар интизомга бўйсунмас эди, улар революцион қўшинлар сафида буз-

¹ Бу шартномаларда Тяньцзинь шартномаларининг ҳамма моддалари таъкидланди, бу шартномалар агрессорларнинг Хитойдаги мавқени янада мустаҳкамлади. Масалан: 1) Хитой эркин савдо олиб бориш учун Тяньцзиньни очиб берди; 2) Хитой томонидан Англия билан Францияга тўлаб келинаётган тавон кўпайтирилиб 8 миллион лянга етказилди; 3) Гонконг рўпарасидаги қирғоққа жойлашган бўлиб, Англия томонидан идора қилиб келинаётган Коулун ярим оролини Хитой Англияга берадиган бўлди; 4) Англия билан Францияга Хитойдан ишчилар тўлаб, уларни ўз мустамлакаларига олиб чиқиб кетишга рухсат қилинди; 5) христиан ибодатхоналарининг илгари тортиб олинган ерлари чет элликларга қайтариб берилди; миссионерларга Хитойнинг барча вилоятларидан ерни ижарага олиш, ерни сотиб олиш ва ўзларига уй-жой қуриш учун рухсат қилинди.

гунчи элемент бўлди. Тайпинлар давлатининг юқори мансабдаги раҳбарлари ўртасида ҳам биринчи кунлардан бошлабоқ нолайиқ кишилар бор эди. Тезлик билан қозонилаётган муваффақиятлардан таъсирланган ва шаҳарда осон ҳаёт кечиришга одатланиб қолган бу кишилар ўз мавқеидан суи истеъмол қила бошлади. Улар ҳаддидан ошиб кетиб, ўз даромадларини бебошлик билан кўпайтиришга киришди, бу ҳол охири катта жанжалларга ва айрим кишиларнинг ҳокимият таллашиб курашувига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, шу нарсага олиб келдики, голибона бошланган қўзғолон маглубият билан тамом бўлди.

Ян Сю-цин Юньань ҳокими бўлган даврда давлатдаги барча юқори мансаблар унинг қўлида эди. Тайпинлар давлатидаги бутун ҳарбий, сиёсий ва доимий ҳокимият ҳақиқатда унинг қўлида эди. Юньаньдан Нанкингача ўтказилган ҳарбий ҳужум вақтидаги жангларда Фин Юнь-шань билан Сяо Чао-гуй ҳалок бўлди. Тайпинлар давлатининг раҳбар арбобларидан тўрт киши: Хун Сю-цюань, Ян Сю-цин, Вэй Чан-хуэй ва Ши Да-кай тирик қолди, аммо бутун давлат ҳокимияти Ян Сю-цин қўлида эди. Ян Сю-циннинг бундай катта ҳокимиятга ва обрўга эга бўлиши Вэй Чан-хуэй билан Ши-Да-кайга ёқмади, шунинг учун ҳам улар уни давлат ишидан четлатиш тўғрисида тил бириктирдилар.

1856 йилда, яъни тайпинлар армияси Цзянси ва Хубэй вилоятларида Хунань армиясига қарши қаттиқ жанглар олиб бораётган чоқда, Вэй Чан-хуэй кутилмаган ҳолда Цзянси фронтдан Нанкинга келиб, бу ерда ҳукумат аппаратида ўзгариш ясади, Ян Сю-цинни ва унинг барча қавм-қариндошларини ўлдирди, шунингдек Тайпинлар давлатининг Ян Сю-цин билан яқин алоқада бўлган барча отоқли арбобларини қатл этди, умуман бир неча минг кишини осиб ўлдирди.

Шу вақтда Ши Да-кай Хубэй вилоятидаги жанг районини ташлаб, Нанкинга келди ва бу ерда Вэй Чан-хуэйдан жуда кўп кишини ўлдиргани учун ўпка-гина қила бошлади.

Бироқ Вэй Чан-хуэй Ши Да-кайнинг ўпка-гиналарига қулоқ солмади, у Ши Да-кайнинг ўзини ҳам ўлдиришга аҳд қилди. Ши Да-кай буни билиб қолиб, Аньцинга қочди. Вэй Чан-хуэй эса Ши Да-кайнинг барча қавм-қариндошларини қириб ташлади. Ши Да-кай қасос олиш-

га аҳд қилди ва ўз қўшинларини Хубэй фронтдан олиб Нанкин сари бошлади. Шундан кейин бу воқеага Тяньван Хун Сю-цюань аралашиб, у Вэй Чан-хуэйни қатл этди. Ўзбошимчалик билан қилинган бу ҳамма қатллар натижасида, Тайпинлар давлатини тузганлардан фақат бир Ши Да-кайгина тирик қолди.

Ши Да-кай Нанкинга қайтиб келгандан кейин, ҳамма Ши Да-кайни бутун давлат ишларида Хун Сю-цюаннинг бош ёрдамчиси қилиш керак деб ўйлади. Ян Сю-цин ва Вэй Чан-хуэй воқеаларидан ғазабланган Хун Сю-цюан эса Ши Да-кайга ҳам ишончсизлик билан қаради. Ши Да-кай истеъдодли одам эди, шунинг учун ҳам у Хун Сю-цюандан ўзини тортиб, ўзига йўл қидиришга аҳд қилди. 1857 йилда Ши Да-кай Нанкиндан чиқиб кетди. У Аньциндан юз мингдан кўпроқ кишини ўз ичига олган отряд тузди ва ўша вақтдаги революцион урушнинг асосий жанговар принципларидан қайтиб, ёлғиз ўзи иш кўра бошлади.

Ян Сю-цин ҳалок бўлгандан ва Вай Чан-хуэй ўлдирилгандан сўнг қўзғолоннинг иккинчи даврида тайпинлар армиясига кабағал деҳқонлар орасидан етишиб чиққан истеъдодли ёш саркарда Ли Сю-чэн бошчилик қилди. 1860 йилда тайпинлар армияси Ли Сю-чэн қўмондонлиги остида Тяньцизин (Нанкин) атрофида ва Тайху кўли районида Цин қўшинларини тор-мор келтирди, Чангчжоу, Сучжоу, Цзясин шаҳарларини эгаллаб, бевосита Шанхайга яқинлашиб борди. Шанхай инглиз ва француз қўшинлари қўлида бўлганлигидан, тайпинлар армияси кўп талафот кўрди ва охири Сучжоуга чекинишга мажбур бўлди.

Тайпинлар қўзғолонининг ички ва ташқи реакциянинг бирлашган кучлари томонидан бостирилиши

Иккинчи «афюн» урушининг якуни чет эллик агрессорлар билан Цин ҳукуматининг тил бириктириши бўлди. 1861 йилда инглиз агрессорлар Тайпинлар давлатининг бошлиқларига очикдан-очик, агарда тайпинлар қўшинлари Шанхай ва Усун атрофидаги юз ли (ли — 576 метр) масофани ўз ичига олган районга киргудай бўлса, Англия уларнинг ҳужумини қурол кучи билан даф қилади, деди. Инглиз агрессорларнинг бу гапи Хитойдаги революцион ҳаракатга чет эллик агрессорларнинг қуролли аралашуви учун биринчи сигнал бўлди.

1861 йилнинг охирларида Пекинда сарой ўзгариши қилинди. Тахтга ўлтирган император Тунчжининг онаси императрица Циси, Пекин шартномаларини имзолаган шаҳзода Гун ёрдами билан, давлат ҳокимиятини ўз қўлига олди. Циси билан Гун чет эллик агрессорларга нисбатан келишувчилик позицияларида турди. Цин ҳукумати томонидан Тайпинлар давлатига қарши олиб борилаётган урушни бошқариш ишининг бутун масъулиятини ва унга раҳбарлик қилишни улар реакция хитой помещикларининг намояндаси бўлган Цзэн Го-фанга юклади.

Тайпинлар давлатида граждан уруши бошланган ва Ши Да-кай ўз қўшинларини Хубэй фронтдан олиб чиқиб кетган вақтда Цзэн Го-фаннинг Хунань армияси Уханьни босиб олиб, у ердан Янцзи дарёсининг қуйи оқими бўйлаб ҳужум қилиб бормоқда эди. 1860 йилнинг июнида Хунань армияси Аньцинни қуршаб олди. Ли Сю-чэн бу вақтда Тайху кўли районида жанг қилмоқда эди, шунинг учун ҳам унда Аньцинни мудофаа қилаётган гарнизонга ёрдам бериш имконияти йўқ эди.

1861 йилнинг сентябрида Хунань армияси Аньцинни штурм билан қўлга киритди. Ана шу вақтдан бошлаб Ли Сю-чэн армияси ёлғизланиб қолди ва яқка ўзи жанг қилишга мажбур бўлди.

Сучжоунинг Ли Сю-чэн томонидан олинганлиги тўғрисидаги хабар Пекингга етгандан кейин, Цин ҳукумати Цзэн Го-фанга Сучжоунинг тезлик билан қайтариб олишини буюрди. Цзэн Го-фань Цзянси ва Чжэцзян вилоятларидаги жангларга раҳбарлик қилиш ишини помещикларнинг қуроли отрядларининг иккинчи бир бошлиғи Ли Хун-чжанга топширди. Ли Хун-чжан ўз қўшинларини Хунань армиясига ўхшатиб қайта тузиб, Хуэй армияси¹ деб аталмиш армия ташкил қилди. 1862 йилда Ли Сю-чэн тайпинлар армиясини Шанхайга яна бир ҳужум қилдирди. Бироқ Англия билан Франциянинг Шанхайдаги агрессив қуроли кучлари тайпинлар армиясининг Шанхайга қилган ҳужумини даф этишда Хуэй армиясига ёрдам берди.

¹ Бу армия Хуайхэ дарёси ҳавзасининг аҳолисидан тўпланган эди. Бу армиянинг бошлиғи тайпинларни шафқатсиз жазолаганлардан бири — Ли Хун-чжан эди. — *Ред. изоҳи.*

Шундай қилиб, шундай бир вазият вужудга келдики, бунда бир томондан, на Хуай армияси ва Англия билан Франциянинг унга ёрдам бераётган қуроли кучлари, иккинчи томондан, на тайпинлар армияси бу курашда устун чиқа олмади.

Бу вақтда Хунань армияси Нанкинга яқинлашиб келди. Тянь-ван Ли Сю-чэнга тезлик билан пойтахтга ёрдам бериш учун етиб келишни буюрди. Ли Сю-чэн уч юз минг кишидан иборат отряд тўплади-да, пойтахтни қуршаб олган Хунань армиясига зарба бера бошлади, аммо уни тор-мор қилиб, шаҳар атрофидан улоқтириб ташлай олмади.

Ли Сю-чэн Тянь-ванга Нанкиндан чиқиб кетишни таклиф қилди, шахсан унинг ўзи Янцзи дарёсининг юқори оқими бўйлаб кетиб, «Няньдан» армияси билан қўшилишини ва сўнгра у ердан Марказий Хитойга янгидан ҳужум бошлашини илтимос қилди; у Хун Сю-цюаньга жануби-шарқдаги қирғоқ бўйи вилоятларини қўлга киритишни таклиф қилди, чунки бундай қилинса Жануб ўз кучларини Шимол кучлари билан бирлаштирган бўлур эди ва вазият яна яхши томонга ўзгарарди, яъни тайпинлар учун қулай вазият вужудга келар эди. Бироқ Тянь-ван Ли Сю-чэнни ҳиёнат қилапти деб гумон қилиб, унга Нанкиндан чиқиб кетишга рухсат бермади. Ли Сю-чэн Нанкинда қолди ва уни қаҳрамонона ҳимоя қилди.

1864 йилнинг 1 июнида Тянь-ван ўзини ўзи ўлдирди. 19 июлда эса Хунань армияси Нанкинни штурм билан олди. Тайпинларнинг Нанкинни мудофаа қилиб турган аскарлари батамом деярли ҳалок бўлди — мардонавор ҳалок бўлди. Шаҳардан қочиб чиққан Ли Сю-чэн тутиб олиниб 7 августда қатл қилинди. Нанкин аҳолиси омманинг шонли революцион йўлбошчиси Ли Сю-чэннинг қатл қилинганини билгач, мотам тутилиб, шаҳардаги барча дўконлар бекилди.

Нанкин Цзэн Го-фаннинг Хунань армияси томонидан олинган бўлса-да, лекин чет эллик агрессорлар армиясининг Цин ҳукуматини қувватлаб, Шанхайни ўз қўлида тутиб туриши тайпинлар пойтахтининг емирилишида фоят катта роль ўйнади. Ҳатто Фуцзянга чекинаётган тайпинлар армиясини қувиб бориш вақтида ҳам чет эл қўшинлари Хунань ва Хуай армияларига қуроли ёрдам берди. Цин ҳукумати Тайпинлар давлатини Хи

тойдаги революцион ҳаракатга қарши курашган чет эллик агрессорларнинг қурол кучи билан ёрдам бериши билангина тор-мор келтира олди. Хитойда бўлган капиталистик Фарбнинг кучлари билан чириб қолган ҳукмрон феодал юқори табақанинг кучлари бирлашиб контр-революцион иттифоқ тузди, бу иттифоқ ўша даврда энг реакцион куч сифатида намоён бўлди.

**ХИТОЙНИНГ ТОБОРА ЯРИМ МУСТАМЛАКА ВА ЯРИМ
ФЕОДАЛ ДАВЛАТГА АЙЛАНА БОРИШИ ҲАМДА
АГРЕССИЯГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ДАВОМ ЭТИШИ**

**1. Тайпинлар қўзғолони мағлубиятга учрагандан кейин
Хитойда чет эл капитали агрессиясининг кенг ёйилиши**

Чет эллик капиталистик
агрессорларнинг Хитойда
энг муҳим иқтисодий по-
зицияларни эгаллаб оли-
ши. Хитой компрадор
буржузия ва бюрократ-
тиясининг агрессорларга
ёрдам бериши

Хунань ва Хуай армияларининг
кучларига, шунингдек чет эллик
агрессорларнинг ёрдамига таян-
ган Цин ҳукумати Нанкин еми-
рилгандан кейин ўтган 10 йил
ичида (1864—1873) деҳқонлар
қўзғолонларини ва Цин ҳукума-
тига қарши курашни давом эттир-

ган майда миллатлар қўзғолонларини ҳамма жойда
бостирди. Шафқатсизлик билан кўплаб қирғин қилин-
ган кенг деҳқонлар оммаси ва майда миллатлар бу
вақтда ҳали жиддий революцион курашга отлана олмаган
эди. Улар феодал эксплуатация зулмидан ташқари, яна
чет эл капитали ва компрадор капитали зулми остида
ҳам эзилмоқда эди.

Англия билан Хитой ўртасида тузилган Тяньцзинь
шартномалари имзолангандан кейин (1858) бож солиқ-
лари ҳамма портларда бир нормага солиниб, уларни йи-
ғиш иши инглизлар қўлига топширилди. 1863 йилда Цин
ҳукумати божхонанинг бош комиссари вазифасига инг-
лиз Роберт Хартни тайин қилди. Харт Хитойда алоҳи-
да бож тартиби ўрнатди, бу тартибга мувофиқ портдаги
ҳар бир божхонага масъул комиссар қилиб чет эл киши-
си тайин қилинар эди. Унинг қўл остидаги юқори дара-
жали ҳамма амалдорлар ҳам чет эл кишиларидан эди.
Шундай қилиб чет эллик агрессорлар Хитойда ўз сав-
доларини кенгайтириш ва шу билан мамлакатда иқтисо-
дий экспансияни кучайтириш имкониятига эга бўлиш

билангина чекланмади, балки энди божхона амалдорлари орқали Хитойнинг марказий ҳукуматини ҳам, маҳаллий ҳукуматларини ҳам назорат қилиб турди.

Бироқ Тяньцзинь шартномалари кучга киргандан кейин ҳам чет эллик агрессорлар ҳали Хитойда ўз савдоларининг секинлик билан ривожланаётганлигидан норози эди. Хитойдаги иқтисодий ҳаётнинг барча воситаларини ўз қўлида олиб қолиш мақсадида, Англия ҳаммадан бундан Гонконг билан Шанхайда банк очди¹. Бу банк олди-га хитой маблағини тортиш, барча пул операцияларини назорат қилиб бориш, қоғоз пул чиқариш ва, бундан ташқари, Цин ҳукуматига пул қарз бериш вазифаси қўйилди. Сўнгра ўз молларини сотиш учун кенг бозорга эга бўлиш мақсадида, инглиз капиталистлари Хитойда пароходчилик шеркати очди².

Хитойга чет эл капитали киргандан кейин мамлакатда аста-секин компрадорлар синфи пайдо бўла бошлаб, бу синф Хитойнинг савдо портларида истиқомат қилди. Компрадорлар чет эл капиталининг вакиллари бўлиб хизмат қилди: улар мамлакатнинг ички районларига кириб борар ва, феодализм зулми остида эзилаётган деҳқонлар аҳволининг оғирлигидан фойдаланиб, деҳқонлардан арзон нархда хом ипак, чой, пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулоти сотиб олар эди. Шундай қилиб, Хитой жаҳон капиталистик бозори доирасига тортилди; бироқ бу ҳол шу нарсага ҳам олиб келдики, чет эл буржуазиясининг манфаатлари билан хитой феодал-помешчикларининг манфаатлари бир бўлиб қолди.

Реакциянинг ташқи ва ички кучлари энди халқнинг революцион ҳаракатини биргаликда бостиришга киришди. Масалан, Ли Хун-чжан, ташқи давлатлардан қурол олиб, ўзининг Хуай армиясини қайтадан тузди ва шу туфайли чет эллик агрессорларнинг илтифотига эга бўлди. У усталик билан иш кўриб чет эллик агрессорларнинг кўнглини топди ва, капиталистик мамлакатлар-

¹ 1857 йилда Ҳиндистон-Австралия-Хитой банкининг бўлими ташкил қилинди. 1865 йилда Гонконг-Шанхай банки Гонконгда асосий банк ташкил этди, 1867 йилда эса Шанхайда бу банкнинг бўлимини очди.

² 1867 йилда «Тайгу гунси» номли хитой кемачилик шеркати тузилди, 1877 йилда эса «Ихэ гунси» номли ҳинд-хитой пароходчилик шеркати (Джардин-Маттиссон) тузилди.

нинг техника соҳасидаги муваффақиятларидан фойдаланиб, Хитойда конлар, рудниклар очишга, савдо кемачилиги ташкил қилишга, темир йўллар, телеграф қуришга¹, ҳарбий-денгиз флоти тузишга, заводлар ва бошқа кўп нарсалар қуришга киришди. Бу янги ишларнинг ҳаммаси билан шуғулланиш ўша вақтда «ян-у» деб, яъни «Ғарбга тақлид қилиш» деб юритилар эди. Ли Хун-чжан қўл остидаги гуруҳга, яъни «ян-у» деб юритилган гуруҳга кирган барча кишилар компрадор буржуазияга мансуб эди. Уларнинг ҳаммаси агрессив чет эл капиталининг талабларига мувофиқ иш кўриб, чириб қолган феодал тузум ҳукм сурган Хитойни мустамлакага ёки ярим мустамлакага айлантиришга кўмаклашди.

Хитой билан дўстона муносабатда бўлган қўшни мамлакатларнинг мустамлакага айлантирилиши ва Хитойнинг чегара районларига агрессорларнинг тақдид қилиши

Мамлакат ичида таянчга эга бўлиш учун, чет эллик агрессорлар Хитойнинг ҳукмрон феодал тўдалари орасидан ўзларига агентлар танлаб олиб, уларни капиталистик тартиблар билан таништирдилар ва, уларга таяниб туриб, сўнгра Хитойда ўз агрессияларини амалга оширдилар. Шу билан бирга, Хитойга қўшни бўлган ва у билан узоқ вақтлардан берли дўстона муносабатда бўлиб келаётган давлатлар бу даврда аста-секин Ғарбдаги капиталистик давлатларнинг мустамлакасига айлана борди. Бу ҳол, албатта, Хитойнинг чегара районлари хавфсизлигига таҳдид солди. 1874 йилда АҚШ нинг ёрдамига таяниб Япония тайванли балиқчиларнинг Рюкю оролларидаги қотиллигини текшириш баҳонаси билан Тайвань оролига ўз қўшинларини киргизди². АҚШ билан Англия

¹ Ли Хун-чжан 1872 йилда Шанхайда Хитой савдо кемачилиги жамиятини очди. У 1878 йилда Тяньцзинда Қайпин конлари бошқармасини тузди. 1879 йилда у тажриба учун Дагудан Тяньцзингача телеграф ўтказди, орадан 3 йил ўтгач телеграф агентлигини ташкил қилди. 1881 йилда Қайпин конлари бошқармаси Таншаньдан Сюйгэч-жуангача темир йўл қурди.

² 1874 йилда Рюкю оролларида чиқиб, Шанхай районида сузиб юрган балиқчилар кемасини шторм Тайвань қирғоқларига олиб бориб урди, бу ерда тайванлилар билан бўлган тўқнашувдан кейин кема командасининг 50 дан ортиғроқ кишиси ҳалок бўлди. Мутлақо равшанки, Рюкю ороллари ўша вақтда хитой территорияси бўлишига қарамай Япония бу воқеани баҳона қилиб Тайванга ўз қўшинларини киргизди.

биргалашиб туриб бу жанжални бартараф қилиш мақсадида Цин ҳукуматини етказилган зарарни қоплаш учун Японияга 500 минг лян тўлашга мажбур қилди ва Японияга ўз қўшинларини Тайвань оролидан олиб чиқиб кетишни таклиф қилди. Шундан кейин Япония, бундай ёрдамдан илҳомланиб, 1879 йилда Рюкю ороллари ўзига қўшиб олди.

Англия билан Франция, ўзларининг Шарқдаги ўз агрессиясини амалга оширишга киришиб, аввал Ҳиндистонга, сўнгра Хитойга бостириб кирди. Улар ўз агрессиясини Ҳинд океани билан Жанубий-Хитой денгизи ўртасидаги жанубий ярим оролларга ҳам ёйди. Англия Бирмага, Франция эса Ҳинди-Хитойга бостириб кирди. 1883 йилда француз армияси Ҳинди-Хитой пойтахтига бостириб кириб, Ҳинди-Хитой ҳукуматини Франциянинг Ҳинди-Хитойга протекторлик қилишини тан олишга мажбур қилди. Цин ҳукумати эса Ҳинди-Хитойни Хитойга қарашли деб ҳисоблар эди, шунинг учун ҳам у Франция билан музокара бошлади. 1884 йилда француз оккупацион армияси Хитойга ҳужум қилди. Цин ҳукуматининг Фуцзянь вилоятидаги денгиз флоти тайёрлик кўрмасдан жангга кириб тор-мор келтирилди. Хитойнинг Юньнань ва Гуанси вилоятлари чегараларида турган қуруқликдаги армияси бир неча марта ғалаба қозониб, француз армиясини қийин аҳволга солиб қўйди.¹ Бироқ, фронтларда хитой армияси ғалабалар қозониб турган бир чоқда, кутилмаган ҳолда, Ли Хун-чжан Франция билан сулҳ шартномаси тузди, бу шартномага мувофиқ у Франциянинг Ҳинди-Хитойга протекторлик қилишини тан олди, шунингдек Юньнань вилояти территориясида чегара районидаги савдо портларини очиб берди.

1885 йилда, яъни Хитой билан Франция ўртасида сулҳ тўғрисида музокара олиб борилаётган вақтда, Англия Бирмани ўз мулкларига қўшиб олишни тамомлади. 1886 йилда Цин ҳукумати билан Англия битим тузди, бу битимда Хитой Англиянинг Бирмани босиб олганлигини тан олди.

¹ Франция-Хитой урушида Лю Юнь-фу бошчилигидаги «Қора байроқ» қўшинлари ва кекса генерал Фин Цзи-цай (унинг ёши 70 дан ошган эди) етакчилигидаги армия бу урушда қаттиқ қаршилик кўрсатди ва ўзининг жанговар қаҳрамонликлари билан шухрат қозонди.

Худди шу вақтда, яъни Англия Бирмани, Франция эса Ҳинди-Хитойни босиб олиш билан машғул бўлган чоқда, АҚШ ўз навбатида Японияни Кореяга қарши гиж-гижлаш билан шуғулланди; АҚШ Корея ҳукумати ичида оппозиция туғдиришга ва шу йўл билан Хитойнинг Кореядаги таъсирини камайтиришга бир неча марта уринди. Натижада 1885 йилда Хитой билан Япония ўртасида битим тузилиб, бу битимда Хитой билан Япониянинг Кореяга биргаликда протекторлик қилиши тан олинди.

Ҳинди-Хитой, Бирма, Корея — бу мамлакатлар Хитойнинг энг яқин қўшинлари бўлиб, қадимдан Хитой билан мустақкам алоқа боғлаб келар эди. Бу мамлакатлар Фарбдаги капиталистик мамлакатларнинг агрессиясига учради. Шундай қилиб, Хитойнинг чегара районлари ҳам агрессорларнинг бевосита таҳдиди остида қолди.

2. Япониянинг 1894 йилда Хитойда олиб борган босқинчилик уруши ва бу урушдан кейин Хитойда миллий кризиснинг чуқурлашуви

Уруш бошлангандан то сулҳ тўғрисидаги музока-
раларга қадар

Япония АҚШнинг ёрдамига таяниб Кореяга қарши агрессия бошлади. Япония АҚШ билан биргалишиб туриб Кореяни босиб олмоқчи ва уни Шимоли-Шарқий Хитойга бостириб кириш учун трамплинга айлантирмоқчи бўлди.

Кореянинг Япония ва Фарб мамлакатлари билан олиб борадиган савдо муносабатларини белгилаш тўғрисида битим тузилгандан кейин, Корея чет давлатларнинг иқтисодий экспансиясига учради, бу эса аҳоли ва умуман мамлакат аҳволининг ёмонлашувига олиб келди. Кореяни чет эллик миссионерлар босиб кетди. Бу ҳолларнинг ҳаммаси корейс халқида чет эл агрессиясига нисбатан душманлик ва амалдорларга — ватан хоинларига нисбатан нафрат қўзғотди. 1893 йилда Кореянинг жанубида деҳқонлар қўзғолони кўтарилди, бу қўзғолонга «тонхаклар» («шарқий таълимот») партияси раҳбарлик қилди. 1894 йилда «тонхаклар» армияси ўз таъсирини Кореянинг шимолий ва марказий қисмларига ёйиб, Корея пойтахтида қўзғолон тайёрлай бошлади. Корея ҳукумати бу

қўзғолонни бостиришга қодир эмас эди, шу сабабли у Цин ҳукуматига мурожаат этиб қўшин билан ёрдам беришни илтимос қилди.

Цин ҳукумати юқорида кўрсатилган қўзғолонни бостириш учун тезлик билан ўз қўшинларини юборди. Япония ҳам Кореяга ўз қўшинларини юбориб, муҳим портларни ва Корея пойтахти атрофидаги аҳоли яшайдиган жойларни босиб олди. Цин ҳукумати, Кореядаги деҳқонлар қўзғолони бостирилгандан кейин Хитой билан бир вақтда Япония ҳам ўз қўшинларини Кореядан олиб чиқиб кетади, деб ўйлаган эди. Бироқ Япония ўз қўшинларини олиб чиқиб кетишни истамади; ҳаттоки у Хитойга Япония билан биргаликда Корея ҳукуматини қайта тузишни таклиф қилди. Цин ҳукумати бу таклифга қўшилмади. Шундан кейин Япония Корея ҳукуматига тазйиқ ўтказиб, хитой армиясини Кореядан сиқиб чиқаришнинг унга (яъни Японияга) топширилишини талаб қилди, ва расмий суратда уруш эълон қилинмасдан 6 кун илгари Япония Хитойнинг аскар ташиётган кемасига ҳужум қилди. Уруш ана шундай бошланди.

1894 йил августининг бошларида Хитой билан Япония ўртасида расмий равишда уруш бошланди. Уруш аввал бошда Корея территориясида олиб борилди. Цин армиясининг фронти Пхеньян бўйлаб чўзилган эди. Пхеньянда тўпланган йигирма минг кишидан иборат цин армияси 1894 йил сентябрь ойининг ўрталарида япон армияси томонидан тор-мор қилиниб, Корея чегарасидан ташқарига улоқтириб ташланди. Цзо Бао-гуй қўмондонлигидаги қисмларгина қаттиқ қаршилик кўрсатмоқда эди. Бу вақтда Бэйян флоти (Шимолий флот) ҳам Дадунгоу портида япон флоти томонидан тор-мор келтирилиб, Вэйхайвэй районига чекинди. 1894 йилнинг октябрида япон армияси Ялуцзян дарёсидан кечиб ўтиб душманни Нючжуан томон қувиб кетди ва денгиз қирғоғи бўйлаб, Льюйшунь (Порт-Артур) — Хитойнинг Бэйян флоти базаси томон босиб борди. 1894 йилнинг охирларида япон армияси Льюйшунни босиб олиб, маҳаллий аҳолини қирғин қилди, ўз ватандошларининг жасадларини йиғиштириб олиши учун бу аҳолидан фақат 36 кишигина тирик қолдирилди, холос. 1895 йилнинг бошларида Япон армияси Шаньдун ярим оролига қўшин тушириб, Вэйхайвэйга ҳужум қилди, Бэйян флотининг қолдиқлари

Вэйхайвэйда япон армиясига шармандаларча таслим бўлди, бу флотнинг қўмондони Дин Жу-чан эса ўзини ўзи ўлдирди. Нючжуанда тўпланган цин армияси 1895 йилнинг мартада япон армияси томонидан тор-мор келтирилди ва Ляодун ярим оролини японлар батамом босиб олди. Уруш ана шундай тамом бўлди.

Урушнинг бошидан то охиригача Цин ҳукуматининг ҳарбий ишларига ва дипломатик фаолиятига раҳбарлик қилган Ли Хун-чжан, жанжални бошқа чет эллик агрессорлар бартараф қилади, деб ўйлаган эди. Япония эса жанг майдонида кескин галаба қозонгач, энди АҚШ ёрдами билан сулҳ тўғрисида музокара бошлади. Бу музокара 1895 йилнинг апрелида Симоносек шартномаси тузилиши билан тамомланди, бу шартномани Цин ҳукумати номидан Ли Хун-чжан Японияда имзолади.

Симоносек шартномасининг асосий мазмуни. Уч давлатнинг Японияга таҳдид қилиб, ундан Ляодун ярим оролини тортиб олиш хавфини туғдириши

Симоносек шартномасининг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат эди: 1) Хитой Кореянинг суверенлигини тан олди; 2) Хитой Ляодун ярим оролини ва Тайвань ороли билан Пэнхуледао ороллари

Японияга берди; 3) Хитой Японияга 200 миллион лян тавон тўлайдиган бўлди; 4) тўрт порт: Шашь, Чунцин, Сучжоу ва Ханчжоу портлари очиб қўйилди; 5) япон кемаларига Хитойнинг ички сувларида юришга рухсат этилди; 6) Японияга барча савдо портларида ўз корхоналарини қуришга ижозат берилди.

Хитой Кореянинг суверенлигини тан олиш билан Япониянинг Хитойга қарши агрессия олиб бориш учун биринчи трамплин олишига имкон берди. Америка буржуазияси қўллаб-қувватлаган япон милитаризми шу вақтдан бошлаб хитой халқи учун катта хавфга айланди. Очиқ портларнинг кўпайиши ва ички сувларда чет эл кемаларининг эркин юришига йўл қўйилиши, шунингдек чет давлатларга Хитойда sanoat корхоналари қуриш учун ижозат берилиши фақат япон капитализмининг манфаатларигагина эмас, ҳатто барча капиталистик агрессорларнинг мақсадларига ҳам мувофиқ келар эди.

Хитойнинг барча ватанпарварлари Симоносек шартномасига қўл қўйиб, Хитойга қайтиб келган Ли Хун-чжанга

нафрат кўзи билан қарай бошладилар. Цин ҳукумати бу сотқинлик шартномасига мувофиқ 1895 йилнинг май ойида Тайваньдан ўзининг ҳамма катта-кичик ҳарбий ва граждандорларини чақириб олди. Тайвань халқи, бунга қарши норозилик билдириб, Тайвань демократик давлатини тузди. 1895 йил июль ойининг бошларида япон армияси Тайванга қўшин туширди. Ҳақиқий ҳокимиятни амалдор бюрократия билан помешчиклар эгаллаб олганлигидан, Тайвань демократик давлати тегишли қаршилик кўрсата олмади. Бир вақтлар Ҳинди-Хитойда француз армиясига қаршилик кўрсатиб, мағлубиятга учраган «Қора байроқ» қўшинларининг қолдиқлари бу вақтда Тайваньда эди. Энди, улар, Японияга қаршилик кўрсатаётган барча қуроли кучлар билан бирлашиб япон армиясига қарши жасурана жанг қилмоқда эди. Бахтга қарши, улар Ли Хун-чжан ҳамда Тайвань спекулянтлари томонидан тор-мор қилиниб, 1895 йил ноябрининг охирларида батамом мағлубиятга учради. Аммо Тайвань оккупация қилиниб турган бутун 50 йил мобайнида Тайвань халқи Японияга қарши қуроли курашни давом эттирди, ва унинг бу кураши тартибсиз тусда эди. Симоносек шартномасига мувофиқ Ляодун ярим оролининг Хитой томонидан Японияга берилиши чор Россиясининг империалистик доираларида норозилик туғдирди. Чор Россияси бу масалани кўтариб чиқиш ва Японияга Ляодун ярим оролини Хитойга қайтариб беришни таклиф қилиш тўғрисида Франция ва Германия билан битишди. Англия ҳам Ляодун ярим оролининг Японияга берилишига рози эмас эди, аммо ўзини бартараф қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Япония охир оқибатда Россия, Франция ва Германиянинг таклифига кўнишга мажбур бўлиб, Ляодун ярим оролини Хитойга қайтариб беришга рози эканини билдирди, бунинг эвазига Хитойдан 50 миллион лян ҳақ талаб қилди. Россия, Франция ва Германия Япониядан бу ҳақни камайтириб 30 миллион лянга туширишни ва бу 30 миллион лянни Хитой батамом тўлаганидан кейин тезлик билан ўз қўшинларини Ляодун ярим оролидан олиб чиқиб кетишни талаб қилди. Япония уч давлатнинг талабини қабул қилди ва 1895 йилнинг охирларида ўз қўшинларини Ляодун ярим оролидан батамом олиб чиқиб кетди.

Империалистик давлатларнинг Хитойни таъсир доираларига бўлиб олиши

ХІХ асрнинг сўнги ўн йилида капиталистик мамлакатлар тараққиётнинг империалистик босқичига ўтди. Хитой-япон уруши-

дан кейинги биринчи беш йил (1895 — 1899) ҳар бир империалистик давлатнинг Хитойда ўз таъсир доирасини белгилаш даври бўлди¹; бунинг маъноси шу эдики, ҳар бир империалистик давлат Хитой қирғоғидаги портларни зўрлик билан ижарага олиш, бу ерда темир йўллар қуриш, Хитойнинг ер ости бойликларини қазиш ва ҳоказолар учун курашди. Бу давлатлар ўртасида ўз капиталларини ишга солиш доирасини кенгайтириш учун қаттиқ конкуренция кураши бошланди.

Чор Россияси 1896 йилда Цин ҳукуматини Шимолий Манжуриядаги темир йўл қурилишига рус капиталларини сарфлаш учун розилик беришга мажбур қилди. Франция ҳам Юньнань вилоятидаги темир йўл қурилишига капитал сарфлаш ва уч вилоятдаги: Юньнань, Гуанси, Гуандун вилоятларидаги ер ости бойликларини қазишда қатнашиш ҳуқуқини талаб қилиб, ўз талабини амалга оширди. 1897 йилда Германия Цзяочжоу кўрфазини босиб олганидан кейин, Шаньдун вилоятидаги темир йўл қурилишига капитал сарфлаш ҳуқуқига зўрлик билан эга бўлиб олди. 1898 йилда чор Россияси аввалги тажрибасига асосланиб, Люй-шунь (Порт-Артур) билан Даляни (Дальнийни) ижарага олди ҳамда Жанубий Манжуриядаги темир йўл қурилишига ўз капиталларини сарфлаш ва ер ости бойликларини қазиш ҳуқуқига эга бўлди. Англия ҳам Вэйхайвэйни зўрлик билан ижарага олди. 1899 йилда Франция ҳам худди шундай йўл билан Гуанчжоуванни ижарага олди.

Симоносек шартномасига асосан Японияга Хитойдаги савдо портларида ўз корхоналарини қуришга рұхсат

¹ Хитойни таъсир доираларига бўлиш мақсадида ҳар бир давлат бошқа давлатлар билан ўзаро консултация олиб борди. 1896 йилда Англия билан Франция ўртасида барча ҳуқуқлар тўғрисида битим тузилиб, бу ҳуқуқлардан Юньнань ва Сичуанда иккала давлат биргаликда фойдаланди. 1898 йилда Англия билан Германия Тяньцзиндан Шаньдуннинг жанубий чегараларигача (Германия) ва Шаньдуннинг жанубий чегараларидан Чжэньцзянгача (Англия) темир йўл қуриш тўғрисида битим тузди. 1899 йилда Англия билан Россия таъсир доиралари тўғрисида битим тузди: Янзи дарёси ҳавзаси Англиянинг таъсир доирасига, Янзининг шимолидаги район эса Россиянинг таъсир доирасига кирди.

берилган эди, шунинг учун ҳам ҳар бир империалистик давлат «энг кўп қулайлик туғдириш»¹ принципига мувофиқ бир неча йил давомида (1895 йилдан 1902 йилга қадар) Хитойдаги sanoat қурилишига ўз капиталларини сарфлаб келди. Шу давр ичида асосан Англия, АҚШ, Германия ва Япония Хитойда ўз саноатини вужудга келтираётган эди.

Хитой-япон урушига қадар Шанхайда фақат инглиз банкининг бўлими бор эди. Хитой-япон урушидан кейин Шанхайда бошқа ташқи давлатларнинг бир нечта банки очилди. Империалистик давлатларнинг Хитойда капитал сарфлаши, темир йўллар қуриши, конлар қазиси, sanoat корхоналари қуриши ва банklar очиши Хитойда миллий саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши билан бирга, яна шу нарсага ҳам олиб келдики, Хитойнинг иқтисодий жиҳатдан муҳим ва ҳаёт учун зарур бўлган барча объектлари чет эллиklar қўлига ўтиб кетди, бу эса Хитойнинг мудофасига ва суверенлигига бевосита жуда катта зарар етказди.

Бундан ташқари, ҳар бир империалистик давлат Цин ҳукуматига пул қарз берар эди, бу қарзлар 1895 йилдан 1899 йилгача умуман 370 миллион лянга етди (яъни 45 миллион фунт стерлингдан ошиб кетди). Бу қарз хазинага тушадиган йиллик даромаддан 4,5 барабар ортиқ эди. Бир томондан, Англия билан Германия, иккинчи томондан, Россия билан Франция ўртасида Хитойнинг кредитори бўлиш ҳуқуқи учун кескин кураш авж олиб кетди.

Юқорида кўрсатилган империалистик давлатлар Хитойда «таъсир доиралари» учун ва Хитойни тақсимлаш учун курашаётган вақтда америка империализми бу курашда қатнаша олмади, чунки у бошқалардан кучсиз эди. АҚШ ўз мамлакатини иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш билан банд эди ва Хитойни тақсимлашда бевосита қатнашишга қодир эмас

Америка империализмининг Хитойдаги «очиқ эшик» сиёсати

Юқорида кўрсатилган империалистик давлатлар Хитойда «таъсир доиралари» учун ва Хитойни тақсимлаш учун курашаётган вақтда

¹ «Энг кўп қулайлик туғдириш» принципи шундан иборатки, савдо, sanoat, денгизда кема юритиш, граждaнларнинг ҳуқуқий аҳволи, мол киритиш ва мол олиб кетиш, таможня пошлинаси ва ҳоказолар соҳасида, ҳар қандай учинчи бир мамлакатга қай хилда қулай шароит туғдирилган ёки кейинги вақтда туғдириладиган бўлса, аҳдлашувчи томон иккинчи томонга ҳам шу хилда қулай шароит туғдириб бериш мажбуриятини ўз устига олади. Бу принцип биринчи марта 1843 йилдаги конвенцияда, яъни 1842 йилда тузилган Англия-Хитой шартномасининг иловаси бўлмиш конвенцияда баён қилинган эди. — *Ред. изоҳи.*

эди, шу сабабли америка империалистлари Япониянинг Хитойдаги агрессиясини қувватлаш сиёсатини юргизиб, бундан манфаат кўрмоқчи бўлди. Аммо бундай сиёсат натижасида Япония жуда ҳам кучайиб кетди, шунинг учун ҳам АҚШ ундан ҳеч нарса ололмади. 1898 йилда АҚШ Испанияга қарши курашиб, Гуам ва Филиппин ороллари босиб олди, бу ороллари Тинч океан орқали Хитойда босқинчилик ишларини олиб бориш учун трамплинга айлантирди. Энди АҚШ ўзининг Хитойдан суриб қўйилишига рози бўлишни истамади, шунинг учун ҳам у ўзининг бошқа империалистик давлатлар томонидан Хитойда қўлга киритилган ҳуқуқларга шерик қилинишини талаб этди. 1899 йилда АҚШ Хитойда «очиқ эшик» сиёсати олиб борилиши керак деб эълон этди, у Англиянинг розилиги билан шундай қилди.

«Очиқ эшик» сиёсатининг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат эди: 1) ҳар бир давлат ўз таъсир доирасида ўзи қандай ҳуқуқлардан фойдаланса, ҳар қандай бошқа давлатга ҳам у худди шундай ҳуқуқлар берарди; 2) ҳар бир мамлакат молларидан таможня пошлинаси олиши бу мамлакатлар томонидан Хитойда белгиланган тарифга асосан олиб бориларди; 3) ҳар бир мамлакат молларини ташиш учун олинadиган ўзаро транспорт ва порт харажатларининг миқдори шу мамлакатнинг ўзидаги нормадан ошмаслиги керак эди. Бу, ҳақиқатда, барча империалистик давлатларнинг Хитойда биргалашиб агрессия олиб бориш тўғрисида тузган иттифоқчилик шартномаси эди; буни Хитойда танҳо ҳукмрон бўлишни даъво қилган америка империализмининг декларацияси эди деб ҳам ҳисоблаш мумкин.

3. Конституция жорий қилишга қаратилган реформаторлик ҳаракати Хитой буржуазиясининг талабини акс эттирарди

Хитойда миллий санoатни ривожлантиришдаги тўсқинликлар ва конституция жорий этишга қаратилган реформаторлик ҳаракатининг вужудга келиши

Ли Хун-чжан ташқи сиёсатни бошқара бошлагач, Хитой бюрократик тўдасининг намояндалари аста-секин компрадорларга айлана борди. Дастлаб улар бутунлай ҳукумат ихтиёрида бўлган санoатни ривожлантирди. Бироқ ҳукуматга қарашли корхоналарга тенглаштирилган заводларда кўпинча ортиқ-

ча харажатлар бўлиб, бу заводлар кўп ҳолларда катта зарар кўрарди. Кейинроқ бориб бу заводлар ҳукумат контроли остида ишлайдиган хусусий корхоналар системаси ва бирлашган корхоналар, яъни ҳукумат қарамоғидаги ва хусусий корхоналар системаси ихтиёрига ўтди. Аммо бу корхоналарнинг ҳаммаси аввалгидек бутунлай бюрократия қўлида эди, шунинг учун ҳам фақат зарар кўрар эди. Ниҳоят, хусусий хўжайинларнинг заводлари пайдо бўлди, бу заводлар, худди аввалги вақтлардагидек, бюрократик компрадорлар тўдаси чангалида бўлиб, тузуккина ривожлана олмади.

Хитой-япон урушидан илгари ҳам, кейин ҳам маърифатли шэньши ва прогрессив интеллигентлардан баъзи бировлари чет эл тажрибасини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган ишларнинг бундай олиб борилишини танқид қилди. Бу кишилар чет элликлар агрессияси ва Хитой суверенлигининг бузилиши орқасида мамлакатда юз берган вазиятнинг жиддий эканини, бундай сиёсат, албатта, Хитой саноати ва савдо ишларининг ривожланишига тўсқинлик қилаётганини айтдилар. Улар саноат, кон, рудник ва йўл ишларининг ҳукумат ихтиёрига топширилишидан қаноатланиб қолмай, саноатда хусусий ташаббуснинг эркин ривожланиши учун шароит туғдириш зарур деб ҳисобладилар. Бироқ, бу кишилар гарчи янги саноатчилар ва савдогарларнинг аҳволи оғир эканини далил келтирган бўлса ҳам, лекин улар чет эллик агрессорларга қарши кескин суратда курашишга журъат эта олмадилар, ҳукмронлик ва бошқаришнинг эски методларини йўқотишни ёқлаб фикр билдиришдан қўрқардилар. Улар ҳукмрон тўда реформалар ўтказиш зарурлиги пайти келганда тушуниб, бошқаришнинг янги методларини тезлик билан жорий қилади деб ўйлардилар. Реформизмни келтириб чиқарган ва конституция жорий қилиш йўлидаги реформаторлик ҳаракатига асос солган нарса худди ана шу мулоҳаза бўлди. Реформаторлар, конституцион-монархистик режим ўрнатиш ва маҳаллий автономия жорий қилиш зарур деб ҳисоблаб, абсолютизмга, Хитойда ҳукм сурган имтиҳон системасига¹ қарши чиқди. Рефор-

¹ *Феодал Хитойда* давлат муассасасида бирон вазифани эгалламоқчи бўлган киши давлат имтиҳони («кэцзюй») бериши керак эди. Мамлакатда имтиҳон системаси XV—XIX асрларда ҳукм сурди. *Ред. изоҳи.*

маторлар ҳамма жойда илмий жамиятлар тузишга, янги оқим мактаблари, китоб магазинлари очиш ва редакциялар ташкил этишга киришди. Дастлаб айрим кишилар томонидан тарқоқ ҳолда олиб борилган ишлар кейинроқ бориб бир қанча ташкилотлар тузилишига олиб келди, бу ташкилотлар юқорида айтиб ўтилган назарияларни пропаганда қилди. Бу оқим ташаббусчилари орасида Кан Ю-вэй билан Лян Ци-чао катта роль ўйнади.

1895 йилда Кан Ю-вэй турли вилоятларнинг ўша вақтда Пекинда давлат имтиҳонлари бераётган 1300 дан кўпроқ арбоблари билан бирлашиб, император Гуансюйга (1875 — 1908) реформалар ўтказишни илтимос қилиб мактуб юборди. Бу вақтда Симоносек шартномаси эндигина имзоланган эди, шунинг учун ҳам мактуб воқеаси барча хитой ватанпарварларига кучли таъсир қилди.

Бу вақтда мамлакатда маърифатли амалдорлар бўлиб, улар илмий жамиятлар ташкил қилган эди; Шанхайда ҳатто реформаторлик ҳаракатини пропаганда қилувчи газеталар нашр қилинар эди. Тань Си-тун, Тан Цай-чан 1897 йилда Хунаньда янги оқим мактабларини ташкил қилди. Лян Ци-чао бу оқимнинг асосий илҳомчиси бўлиб, у ватанпарварлик кайфиятидаги ёшлардан жуда кўп кишини ўз томонига тортди. 1898 йилгача Хитойда 24 та илмий жамият, 19 та янги оқим мактаби, 8 та газета ташкил қилинди. Чанша, Шанхай ва Кантон ўша даврда реформалар учун бошланган ҳаракатнинг асосий марказларига айланди.

Реформалар учун бошланган ҳаракатнинг мағлубиятга учраши

Янги капиталистлар синфи намоёндаларининг талабларини ифода этган реформаторлик ҳаракати бутун мамлакатда авж олиб кетди. Хукмрон феодаллар тўдасининг энг жоҳил намоёндалари бу ҳаракатга халақит беришга зўр бериб урунди. 1898 йилнинг июнида император Гуансюй, Кан Ю-вэй бошчилигидаги реформа тарафдорларининг таклифини қабул қилиб, реформалар ўтказиш тўғрисида ўнлаб буйруқлар чиқарди. Бироқ Хитойдаги ҳақиқий ҳокимият ҳукумат ичидаги энг реакцион гурпуага бошчилик қилаётган бева аёл император Циси қўлида бўлганлигидан император чиқарган бу буйруқларнинг кўпчилик қисми амалга ошмади. Бева аёл император Циси 1898 йил сентябрининг охирларида сарой ўзгариши ясади ва реформа-

лар ўтказиш тўғрисида илгари эълон этилган қонунларни бекор қилди, император Гуансюй устидан эса махфий назорат ўрнатди. Шундай қилиб, реформалар ўтказиш учун бошланган ҳаракат атиги 100 кунгина давом этди, шунинг учун унга Хитой тарихида «100 кунлик реформалар» деган ном берилди.

Циси ҳокимиятни яна ўз қўлига олгандан сўнг, Цин ҳукумати реформаторлар ҳаракатининг раҳбарларини қамоққа олиш тўғрисида буйруқ берди ва, чет элга қочиб кетган Кан Ю-вэй билан Лян Ци-чаодан бошқа «олтита энг олижаноб киши»ни: Тань Си-тун, Ян Шэнь-сю, Кан Гуан-жэнь, Линь Сюй, Ян Жуй ва Лю Гуанларни қатл этди. Реформаторлар ҳаракатида қатнашган амалдорлар Пекиндан кўплаб қочиб кета бошлади. Импералистик ташқи давлатлар ўз элчихоналарини қўриқлаш учун Пекинга аскарларини келтирди. Пекинда саросималик ҳукм сурди.

Кан Ю-вэй бошчилигидаги реформаторлар гарчи компрадорларга айланган бюрократиядан алоқасини узган бўлса-да, лекин шундай бўлишига қарамай улар ҳукмрон тўдадан эндигина ажралиб чиққан группа бўлиб, мамлакатда агрессияга ва феодализмга қарши авж олиб кетган стихияли, тарқоқ курашга¹ қарама-қарши бўлган позицияда эди. Шу сабабли реформаторлар ҳаракати кенг халқ оммасидан ажралган бўлиб, унга реакцион феодал ҳукмрон тўданинг қарши зарбасига бардош бера оладиган куч йўқ эди, шунинг учун ҳам у мағлубиятга учради. Бироқ мағлубиятга учраганларидан кейин ҳам реформаторлар ўз мақсадларига ва реформаларни амалга оширишга ҳокимиятни Гуансюй қўлига олиб бериш орқали эришиш умидида бўлдилар. Кан Ю-вэй билан Лян-

¹ 1897 йилда Шанхайда концессия территориясида юк ташувчи кулилар солиқларнинг оширилишига қарши норозилик билдириб қўзғолон кўтарди. 1898 йилда икки вилоятнинг — Цзянсу ва Аньхуэй вилоятларининг шимолий областларида, шунингдек Хэнаннинг баъзи районларида «Қатта қилич жамияти» билан «Қичик қилич жамияти» қўзғолон кўтарди; Сичуань, Хубэй, Гуансида ҳам деҳқонлар қўзғолонлари кўтарилди. Юньнанда Франция, Шаньдунда эса Германия ўзларининг агрессивлик ишини авж олдириши натижасида бу икки вилоятнинг аҳолиси чет эл агрессиясига қарши кураш байроғини баланд кўтарди. 1899 йилда бутун мамлакатда омманинг стихияли революцион кураши рўй бермаган битта ҳам вилоят йўқ эди.

Ци-чао Японияга қочиб бориб, у ерда императорни сақлаб қолиш Жамиятини тузди (бу жамият «Тахтни сақлаб қолиш Жамияти» деб ҳам юритилади), улар Сунь Ят-сен бошчилигидаги революцион ҳаракатга қарши чиқди. Улар ўша вақтдаги вазиятнинг қандай эканини тушунмади, шунинг учун ҳам ахир-оқибатда реакция йўлига кириб кетди.

4. Янги замон Хитойидаги иккинчи деҳқонлар қўзғолони «Ихэтуань» ҳаракати

Чет эл миссияларининг ёйилишига қарши олиб борилган оммавий кураш

Чет эл миссионерлари тенг ҳуқуққа асосланмаган шартномаларга таяниб, Хитой ички районларида ўзларининг жуда ҳам агрессив тусдаги фаолиятларини авж олдириб юборди. Бу ҳол Хитойдаги кенг халқ оммасини газабга келтирди, албатта. XIX асрнинг 60-йилларидаёқ Хитойнинг ички районларига чет эл капитали агрессив кучларининг кириб боришига жавобан Хитойнинг жуда кўп жойида чет эл миссияларига қарши оммавий кураш бошланиб кетди¹. 1870 йилда Тяньцзинда чет эл миссионерларининг қилган ишлари туфайли рўй берган можароларни характерли мисол тариқасида кўрсатиб ўтмоқ лозим.

Тяньцзинда француз элчихонаси француз миссионерларининг ғайри қонуний ишларига қарши норозилик билдирган оломонни ўққа тутди. Бу воқеа халқ оммасини газабга келтирди ва оломон миссионерларни ўлдирди. Оломоннинг бу ишини баҳона қилиб, Франция Цин ҳукумати олдига қабиҳ талаблар қўйди. Шундан кейин Цин ҳукумати чет эл миссияларига қарши курашган халқ оммасидан шафқатсиз суратда ўч олиб, заррача ҳам гуноҳи бўлмаган 20 кишини ҳалок қилди.

Франция-хитой уруши вақтида (1884 — 1885) Гуандун вилоятининг кўпгина районларида халқ оммасининг чет эл миссияларига қарши кураши яна авж олиб кетди. Сўнгра бир неча йил давомида Хитойнинг гоҳ

¹ XIX аср 60-йилларининг охирларида Хитойнинг Хэбэй, Шаньдун, Цзянсу, Аньхуэй, Цзянси, Фуцзянь, Хубэй, Хунань, Сичуань, Гуйчжоу вилоятларида ва бошқа районларида чет эл миссияларига қарши стихияли кураш бошланиб кетди, бу кураш революцион хусусиятга эга эди.

у вилоятида, гоҳ бу вилоятида бу ҳаракат ўчоқлари уз-
луксиз суратда пайдо бўлиб турди. 1891 йилда бу ҳара-
кат жуда ҳам авжига чиқиб, шу нарсага олиб келдики,
миссионерлар мактаби кўп бўлган Янцзи дарёси ҳавза-
сида аҳоли бу мактабларнинг кўпига ўт қўйиб юборди.
Бунга жавобан Англия, АҚШ, Франция ва Германия
ўз флотининг бирлашган намоишини ўтказди, бундан
мақсад Хитойни қўрқитиш эди. Цин ҳукумати шошиб-
пишиб халқ оммасининг ҳаракатини бостирди.

Хитой-япон уруши тамом бўлгандан кейин Хитой
территориясида айрим империалистик давлатларнинг таъ-
сир доираларида зўр бериб темир йўллар қурила бошланди.
Бу жойларнинг аҳолиси чет эллик агрессорлар ҳукмрон-
лигининг барча «ҳузур-ҳаловатлари»ни кўрди. Шаньдун-
даги темир йўл қурилиши вақтида немислар алоҳида
активлик кўрсатди; уларнинг миссионерлари ҳам шундай
ғайрат кўрсатди. Шунинг учун ҳам «Ихэтуань» ҳаракати-
нинг худди ана шу ердан, Шаньдун вилоятидан бошлан-
ганлиги бежиз эмас эди.

**Цин ҳукуматининг «Ихэ-
туань» ҳаракатига му-
носабати. Бу ҳаракатга
нисбатан сотқинлик сиё-
сати юргизилиши**

«Ихэтуань» (тинчлик ва адолат
отрядлари) ҳаракатининг номи
Шимолий Хитой деҳқонари ора-
сида ташкил топган махфий
жамият номидан олинди. Бу жами-
ятнинг биринчи шиори Цинлар сулоласини ағдариб,
Минлар сулоласини тиклаш шиори бўлиб, унда: «Йўқол-
син Цинлар, Минларни тиклайлик» дейилган эди. Чет
эллик агрессорларнинг Ички Хитойга киргандан кейин,
деҳқонлар чет эл миссияларига қаттиқ нафрат билан
қарадилар. Шунинг учун ҳам «Ихэтуань» жамияти ўзи-
нинг илгариги шиорига: «Чет элликлар ўлдирилсин ва
чет эл миссиялари йўқ қилинсин» деган шиор қўшди.
Бу ҳаракат қатнашчиларининг состави секин-секин кенгая
борди. Бу ҳаракат қатнашчилари орасида ҳатто помеш-
чикларнинг намояндалари ҳам бор эди. 1899 йилда ихэ-
туанларнинг бир қисми ўз шиорини: «Цинларга ёрдам
берайлик, чет элликларни йўқ қилайлик!» шиорга айлан-
тирди. «Ихэтуань» ҳаракатининг антифеодал руҳи шу
вақтдан эътиборан пасая бошлади. Шимолий Хитой деҳқон-
ларининг ихэтуанлар раҳбарлиги остида агрессияга
қарши олиб борган кураши аҳолининг чет элликларга
қаршилиқ кайфиятини жуда тўла акс эттирди, бу ҳол

ҳатто шунга олиб келдики, аҳоли барча янгиликни бойкот қила бошлади.

Ватанпарварларни жазоловчилар ичида Шаньдуннинг ҳарбий губернатори Юй Сянь жуда ҳам ном чиқарди, у ихэтуанларнинг қонини тўқувчи уччига чиққан жаллодга айланди. У Цяочжоу округининг ҳоқими бўлиб турган чоғидаёқ бир йилнинг ўзида 2000 кишидан ортиқ қўзғолончини ўлдирган эди, шунинг учун унга «Юй қассоб» деган лақаб қўйилган эди. Бироқ чет эллик агрессорлар Шаньдун вилоятида тўхтовсиз тўқнашувлар уюштирганлиги сабабли, ихэтуанлар таъсири тобора кучая борди. «Ихэтуань» ҳаракатини қурол кучи билан бостиришга киришганида, Юй Сянь бир неча марта мағлубиятга учради. Чет эллик агрессорлар ҳам уни кўп ташвиш ва ноҳушликларга гирифтор қилмоқда эди. Ихэтуанларнинг антифеодал талабларини кучсизлантириш учун, уларнинг чет элликларга қарши кайфиятидан фойдаланиш мумкинлигини тушуниб, Юй Сянь тутган йўлини ўзгартирди ва ихэтуанларни кучсизлантириш мақсадида улар (ихэтуанлар) томонига ўтди. Бироқ чет эллик агрессорлар бунга рози бўлишни истамай, Цин ҳукуматига норозилик билдирди. Цин ҳукумати, уларнинг талабларини қондириб, Юй Сяньни ишдан олди ва Шаньдунга ҳарбий губернатор қилиб Юань Ши-кайни тайинлади. Юань Ши-кай Ли Хун-чжанга тақлид ва чет эллик агрессорларга ўта кетган лаганбардорлик қилиб, Ли Хун-чжаннинг қўшин тузиш ва унга таълим беришни европача хилда ташкил этиш методларини қабул қилди. Юань Ши-кай Шаньдунга ҳарбий қисмлар билан келди. Бу ерда у Германиянинг Цяочжоуда жойлашган оккупацион армияси ила бирлашди ва чет эл миссиялари билан биргаликда ихэтуанларни бостиришга киришди.

1900 йилда «Ихэтуань» жамияти ўз фаолияти марказини Шаньдун вилоятидан Чжилига (Хэбэй вилояти), Тяньзинь, Баодин ва Тунчжоу районларига кўчирди. Шу билан бир вақтда Юй Сянь Пекинга келиб, Цин ҳукуматини ихэтуанлар ҳузурига ўз вакилини юбориш ва чет эллик агрессорларга қарши курашда ихэтуанлардан фойдаланишга қандай қилиб бўлса-да кўндиришга киришди ва кўндирди. Ихэтуанларнинг «Миссияларни йўқ қил!» ва «Чет эллик агрессорларни йўқ қил!» деган чақириқларини халқ оммаси кенг суратда қувватлади, шу сабабли ихэтуанлар ҳаракати тез вақт ичида бевосита Пекинга

яқин районларга ҳам ёйилди. Ихэтуанлар Пекинга яқин жойда темир йўл ва телеграфни вайрон қилдилар, чет эл миссионерларига тўсатдан ҳужум қила бошладилар, бундай ҳужумлар вақтида миссионерларнинг кўп мактаблари куйдириб юборилди. Агрессияга қарши курашаётган халқ оммасига дуч келган ва энди ихэтуанларни бостириш тўғрисида буйруқ олган Цин ҳукумати қўшинлари бу буйруқни бажаришдан бош тортди. Халқ оммасининг революцион кураши энди Цин ҳукуматининг ўзини бевосита хавф остида қолдирди. Бу революцион вазият Хитойнинг феодал ҳукмдорларинигина эмас, ҳатто чет эл империалистларини ҳам доводиратиб, саросима ва қўрқувга солиб қўйди.

Пекинда эса ихэтуанлар шу нарсага муваффақ бўлдики, қўшинларнинг бир қисми улар билан бирлашди, бу ҳол ихэтуанлар таъсирини янада кучайтириб юборди. Цин ҳукумати, бир томондан, ихэтуанлар қўзғолонини бостиришда қатнашган барча давлатларга уруш эълон қилган ва шу билан ихэтуанларнинг Пекиндаги чет эл элчихоналарига ҳужум қилиши учун рухсат берган бўлса, иккинчи томондан, «бандитлар» уни хавф остида қолдирганидан шикоят қилиб ва чет эллик агрессорларга жаҳлдан тушиш тўғрисида ожизона илтимослар билан мурожаат этиб, чет давлатларга хушомадгўйлик қила бошлади. Империалистлар тезлик билан саккиз давлатнинг Бирлашган армиясини тузиб, уни Хитойга юборди, шу билан бирга улар, бу қўшинларни Хитойдаги ўз элчихоналарини қўриқлаш учун, шунингдек «бандитлар»ни қиришда Цин ҳукуматига ёрдам бериш учун юборишини эълон қилди.

Саккиз давлатнинг Бирлашган армияси томонидан Пекиннинг олиниши ва 1901 йил Протоколнинг имзоланиши

Саккиз давлатнинг¹ Бирлашган армиясида 40 мингга яқин киши бор эди. Бу армияда Германия ва Япония армиялари, сўнгра чор Россияси, Англия, АҚШ ва Франция армиялари асосий ўрин олди. Австрия билан Италия ҳам 300 та солдат берди. Тяньцзинь районида ихэтуанлар билан империалистларнинг экспедицион армияси ўртасида қаттиқ жанг

¹ АҚШ, Англия, Франция, Япония, Германия, Италия, Австро-Венгрия, Чор Россияси. — *Ред. изоҳи,*

бўлди. Бу агрессив армияга ихэтуанлар жиддий зарба берди. Бироқ кутилмаган ҳолда Цин ҳукумати қўшинлари орқа томондан ихэтуанларни ўққа тутди, ихэтуанлардан кўп киши ўлди. Халқнинг агрессияга қаршилиқ кўрсатган қуроли кучларига орқадан зарба берилди ва Тяньцзинь агрессив чет эл армияси қўлига ўтди. Империалистларнинг экспедицион армияси Тяньцзинга кириб ва ўз сафини тўлдириб олиб, яна ҳужумга киришди, бу ҳужум Пекинни босиб олиш билан тамом бўлди. Шундай қилиб, Хитой феодал ҳукмдорларининг хиёнаткорлигига йўлиққан «Ихэтуань» ҳаракати чет эл империалистлари армиясининг зарбалари остида маглубиятга учради.

Чет эллик агрессорлар армияси Пекинни босиб олгандан кейин, бу армия 3 кунгача шаҳарни очикдан-очик талади. Талончилик ҳукм сурган территориянинг чегараси шарқда Шаньхайгуангача, шимолда — Чжанцзякоугача (Калгангача) ва жануби-гарбда — Чжэндин билан Цзиньсингача етиб борди. Ҳамма жойда ўзбошимчалик, ўлдириш, ўт қўйиш, талончилик ва зўравонлик ҳукм сурди; агрессорлар ҳатто қабрларни қазиб, улардаги қиммат баҳо буюмларни талаш даражасигача етиб борди. Хитой халқи беҳад кўп зарар кўрди. Экспедицион армиянинг ёвузликлари империализмнинг разил моҳиятини яққол очиб берди. Икки вилоятнинг — Гуандун ва Гуанси вилоятларининг ноибни бўлган Ли Хунчжан эса, Жануби-Ғарбий Хитой вилоятларининг ноиблари ва бу вилоятлардаги қўшинларнинг қўмондонлари билан биргалашиб туриб, шундай бир вақтда чет эллик агрессорларга нисбатан «бетараф»лик эълон қилди. Юань Ши-кай ҳам ўз қўшинлари билан Шаньдунда жойидан қимирламади. Уларнинг бундай шармандаларча хатти-ҳаракати фақат империалистларгагина эмас, ҳатто Цин ҳукуматига ҳам маъқул тушди. Империалистларнинг Хитойга нисбатан тутадиган ўз асосий йўли тўғрисидаги фикри бошида бир хил эмас эди. Империалистларнинг баъзилари Хитойни бўлиб олиш фикрида, баъзилари мавжуд Цин ҳукуматини қўллаб-қувватлашдан воз кечиш фикрида эди. Саккиз давлатнинг бирлашган армияси Пекинни бир йилдан кўпроқ вақт оккупация қилиб турди, бу вақтнинг бошидан охиригача агрессорлар ўртасида тўхтовсиз низо ҳукм сурди. Ахир-оқибатда улар шун-

дай бир фикрга келишдики, Хитой ўзининг территориал ва маъмурий яхлитлигини расман сақлаб қоладиган ва улар Цин ҳукуматиин илгаригидек қўллаб-қувватлайдиган бўлди.

1901 йилнинг 7 сентябрида Цин ҳукуматининг вакили Ли Хун-чжан билан ўн бир давлатнинг: Англия, чор Россияси, АҚШ, Франция, Германия, Голландия, Япония, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Бельгия вакиллари 1901 йил Протоколини (Охирги протоколни) имзоладилар. Бу Протоколнинг асосий моддалари қуйидагилардан иборат эди: 1) Цин ҳукумати чет элликларга очиқдан-очиқ қарши курашган юқори мансабдаги амалдорларнинг ҳаммасини жазолайдиган бўлди; 2) Цин ҳукумати халқ оммасининг чет элликларга қарши қаратилган ҳар қандай фаолиятини бутунлай тақиқлашга ваъда берди. Цин ҳукумати чет давлатларнинг Пекиндаги ўз элчихоналарини қўриқлаш ҳамда Пекин, Тяньцзин ва Шанхайгуан ўртасидаги муҳим жойларни ҳимоя қилиш учун Хитойга ўз қўшинларини киритишига рози бўлди; 3) Цин ҳукумати 450 миллион лян тавон тўлаш мажбуриятини зиммасига олиб, бу тавонни 39 йил ичида батамом тўлайдиган ва бунинг учун биринчи навбатда таможна ва туз солиқларидан тушадиган маблағдан фойдаланадиган бўлди. Бу шартнома — чет эллик империалистларнинг ҳаёсизларча тамагерлигини ва Хитойнинг очиқдан-очиқ агрессорларга таянувчи феодал ҳукмдорларининг сотқинлигини кўрсатар эди. Бу шартномани имзолар экан, Цин ҳукумати мутлақо уялмади ва ёки хижолат тортмади. Ҳатто империалистларга таяниб, ўзининг мамлакатдаги ҳукмронлигини сақлаб қолиш мақсадида, империалистларга малайлик қилиш вазифасини зиммасига олиб, уларни хурсанд қилди. Чет давлатлар армияси бу вақтдан бошлаб Пекингга ва унинг атрофига жойлашиб олиб, бу ярим мустамлака ҳукуматни назорат қилиб турди. Мисли кўрилмаган, жуда катта тавонни тўлаш хитой халқининг устига тушди, бу тавон узоқ вақт давомида Хитойнинг таможнадан оладиган асосий даромадларидан тўланди. Бу — чет эл капиталининг Хитойни ва Хитой ҳукуматини молиявий-иқтисодий жиҳатдан қулликка солишга қаратилган разил плани эди. 1901 йил Протоколи имзолангандан кейин америка империалистлари зўр бериб ўзларини ҳамisha Хитойнинг бўлиб оли-

нишига қарши чиқиб, Цин ҳукуматини қўллаб-қувватлаб келган кишилар қилиб кўрсатишга уринди. Улар хитой халқини ҳам лақиллатиб, шу нарсага эришдики, Хитойнинг феодал ҳукмдорларида, Америка Қўшма Штатлари Хитойнинг феодал ҳукмдорларининг энг яхши дўсти деган таассурот туғилди.

Улуғ революционер ва устоз В. И. Ленин 1900 йилнинг декабрида бир мақола ёзди, бу мақолада В. И. Ленин саккиз давлатнинг Бирлашган армияси томонидан қилинган ёвузликларни қоралади ва халқ оммасининг ҳаракатига хайрихоҳлик билан қараб, бу ҳаракатга хитой халқининг империализмга қарши қаратилган революцион кураши деб баҳо берди¹. Бу мақоладаги сўзлар бутун дунё меҳнаткашларини Хитойдаги империалистик агрессияга қарши кураш сари отланишга даъват қилувчи чақириқ бўлиб янгради.

¹ В. И. Лениннинг «Хитой уруши» деган мақоласи кўзда тутилади, Асарлар, 4-том, 414—420-бетлар. — Ред. изоҳи.

III боб

1911 ЙИЛ РЕВОЛЮЦИЯСИ ВА БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ДАВРИДАГИ ХИТОЙ

1. 1911 йилги буржуа-демократик революциясининг бошланиши ва тамом бўлиши

Сунь Ят-сеннинг революцион фаолияти ва Хитой Иттифоқ лигасининг (Чжунго Тунмэнхойнинг) ташкил топиши

Хитой халқининг прогрессив доиралари «афюн» урушида мағлубиятга учраганидан кейин ўз ватанининг нажот йўлини Фарбдан қидира бошлади. Шу мақсадда чет элларга студентлар

юборила бошланди. Хитойнинг ўзида янги мактаблар очилди. Хитойда зўр бериб Фарбни ўрганишга киришилди. Фарбнинг янги маданияти, буржуа демократияси маданияти (социалистик таълимотлар шу маданиятга кирар эди) ва табиёт фанларини ривожлантириш Хитойда кенг пропаганда қилина бошланди. Бу ҳол Хитойда интеллигенциянинг тез ўсишига олиб келди, Сунь Ят-сен бу интеллигенциянинг атоқли намояндаси эди.

Сунь Ят-сен 1866 йилда Гуандун вилоятида ўрта қол деҳқон оиласида туғилди. Болалик чоғида у Гонолулдаги мактабда ўқиди, бу ерга у акаси билан бирга кўчиб бўрган эди. У 1892 йилда Гонконгдаги медицина институтини битириб чиқди. Сунь Ят-сен Ли Хун-чжанга хат ёзиб, унинг ўз сиёсатини ўзгартириши кераклигини исбот қилди. Сунь Ят-сен 1894 йилда Гонолулда кичик бир революцион гуруҳ ташкил қилиб, унга «Синчжунхой» (Хитойни юксалтириш Союзи) деган ном берди. Кантонда қўзғолон кўтариш мақсадида, Сунь Ят-сен 1895 йилда Гуандун вилоятидаги махфий союзлар билан алоқа боғлади. Бу унинг революцион фаолиятининг бошланиши эди.

1901 йил Протоколи имзолангандан кейин Хитойда ватанпарварлик ҳаракати секин-секин юксала бошлади,

бу ҳаракатда буржуазиянинг турли табақаларидаги на-
мояндалари қатнашди. Интеллигенциянинг бир қисми
Цинлар сулоласини ағдариб, демократик давлат барпо
этилишини талаб қилди. Чет элда, чунончи Японияда
ўқиган студентларнинг бир қисми, Хитойга қайтиб кел-
гач, бир нечта революцион союзлар ташкил қилди, бу
союзларнинг асосийлари Хуан Син билан Сун Цзяо-жень
бошчилигидаги «Хуасинхой» (Хитойни янгилаш Союзи)
ва Чжан Бин-линь билан Цай Юнь-пэй бошчилигидаги
«Гуанфухой» (Хитой тиклаш Союзи) эди. 1905 йилда
«Синчжунхой», «Хуасинхой», «Гуанфухой» союзлари ва
бошқа революцион ташкилотлар «Чжунго Тунмэнхой» со-
юзини (Хитой Иттифоқ лигасини) тузди, бу союз қисқа-
ча «Тунмэнхой» деб аталди, унга Сунь Ят-сен бошчилик
қилди. Бу Союз олдига Цинлар хонадонини ағдариш,
Хитойни юксалтириш, республика тузиш ва ердан ба-
равар фойдаланиш системасини жорий этиш асосий мақ-
сад қилиб қўйилди.

«Тунмэнхой» союзи демократик революция тарафдо-
ри эди, аммо ўз олдига империализмга қарши ва чинакам
миллий мустақиллик учун кураш вазифасини қўймади.
«Тунмэнхой» ердан баравар фойдаланиш системасини
амалга оширишни таклиф қилди, бироқ кенг деҳқон-
лар оммасини ер ислоҳоти ўтказилиши учун отланти-
ришни мақсад қилиб қўймади. Бу ҳол хитой буржу-
азиясининг заифлиги ва келишувчилик позицияларида
турганлигидан далолат бериб, майда буржуазиянинг
амалга ошмайдиган хом хаёлларга берилганлиги ва
оммадан ажралганлигини кўрсатар эди.

1901 йил Протоколи имзолан-
гандан кейин империалистлар
Хитойни биргаликда идора қи-
лишни оғизда эътироф қилган
бўлса-да, лекин амалда Хитойни
бўлиб олиш учун кураш улар ўртасида тўхтовсиз давом
этди. 1904 йилги рус-япон урушининг келиб чиқишига
шу нарса сабаб бўлган эдики, Маньчжурияда алоҳида ҳу-
қуқларга эга бўлиш учун кураш бошланган эди. Бу уруш-
да чор Россияси енгилди; Россияда 1905 йилги буржуа-
демократик революция бошланди. 1905 йилги рус ре-
волюцияси Осие халқларининг кўп миллионли оммасини
уйғотиб, бу оммани демократия учун курашга отлантирди.

1905 йил революциясидан кейин хитой революциясининг жуда ҳам зўр юксалиш даври бошланди. Икки вилоятнинг, яъни Хунань ва Цзянси вилоятларининг чегараларидаги Люянь Финлин ва Пинсянда 1906 йилда қуролли қўзғолонлар кўтарилиб, бу қўзғолонларда «Тунмэнхой» аъзоларининг бир қисми ҳамда Пинсян билан Аньюаннинг бир неча мингдан иборат кон ишчилари қатнашди. 1907 ва 1908 йилларда Гуандун, Гуанси ва Юньнань вилоятларида 6 та қўзғолон кўтарилиб, буларга бевосита Сунь Ят-сен раҳбарлик қилди. Бу йиллар ва бевосита бундан кейинги йиллар ичида Хитойнинг турли жойларида халқ оммасининг стихияли ватанпарварлик ҳаракатлари узлуксиз суратда кўтарилиб, жабр-зулмга қарши қаратилган қўзғолонлар бўлиб турди.

У даврда, яъни «Тунмэнхой» фаолиятининг дастлабки даврида, Чжан Бин-линь бош редактор бўлган «Миньбас» газетаси («Халқ газетаси») революцияга чақирди, бу газетани ватанпарварлик кайфиятидаги ёшлар қувватлади. Бунга қарама-қарши оқим бўлган «Баохуанхой» (Тахтни сақлаб қолиш Жамияти) оқимининг бош намояндаси Лян Ци-чао ҳам «Синьминьцунбао» номли газета чиқарар эди. Бу газета революцияга ва демократияга қарши чиқди, унинг саҳифаларида, конституцион-монархистик режимга тезлик билан ўтиш мумкин эмас, реформаларнинг дастлабки босқичида фақат «маърифатли абсолютизм»гина бўлиши мумкин, деган гаплар ҳам босилиб чиқди. Иккала оқим жуда қаттиқ мунозара олиб борди, бу мунозара натижасида «Миньбао» газетаси пропаганда қилаётган революцион-демократик идеология кенг ёйилди ва майда буржуа интеллигенцияси секин-секин «Тунмэнхой» томонига ўта бошлади.

Кан Ю-вэй билан Лян Ци-чао шэньшилар орасидан чиққан ва революциядан қўрқадиган сиёсатбозлар билан кўпдан бери алоқада бўлиб келар эди. «Синьминьцунбао» газетасининг оқими помешчик-шэньшиларнинг умид-орзуларига ва савдогар-саноатчи доиралардан бир қисмининг умид-орзуларига мос тушар эди. Цин ҳукумати турли районлардаги маърифатли шэньшиларнинг ва савдогар-саноатчи доиралардан бир қисмининг талабларига жавобан 1906 йилда ахборот эълон қилиб,

конституция тузилаётганини билдирди. Турли вилоятларнинг помешчик-шэньшилари тезлик билан конституция жорий қилинишига тайёргарлик кўриш Жамияти, конституция асосида идора қилиш Жамияти ва бошқа ташкилотлар тузди, революцион ташкилотларга қарама-қарши ўлароқ конституция учун курашувчи гуруҳлар тузди ва Цин ҳукуматидан дарҳол конституция жорий этишни талаб қилди. Революцион кучларнинг ўсишидан қўрққан Цин ҳукумати конституцион гуруҳларга ён бериб, ҳар бир вилоятда маслаҳат берувчи бошқарма таъсис этишга, шунингдек емирилиб бораётган феодаллар ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун конституцияни ниқоб қилмоқчи бўлиб, марказда маслаҳат берувчи палата таъсис этишга рухсат берди.

Темир йўлларнинг национализация қилинишига қарши кўтарилган ҳаракат. Учан қўзғолони

Рус-япон урушидан кейин АҚШ Маньчжуриядаги темир йўл қурилишига ўз капиталини сарфлашга ҳаракат қилди, бироқ Япония чор Россияси билан биргалашиб туриб, АҚШни сиқиб чиқарди. Шундан кейин АҚШ Англия, Франция ва Германия билан биргалашиб, Сичуань—Ханькоу ва Кантон—Ханькоу темир йўллари қурилишига ўз капиталини сарфлаш мақсадида, тўрт давлат консорциумини тузди.

Тўрт давлатнинг — Англия, Америка Қўшма Штатлари, Франция, Германиянинг бу консорциуми 1911 йилнинг апрелида Цин ҳукуматига заём қарз берди. Темир йўлларни национализация қилиш ниқоби остида ҳукумат иккита темир йўлни — Сичуань—Ханькоу ва Кантон—Ханькоу темир йўлларини ҳақиқатда чет эллик империалистларга сотиб юборди. Илгари бу темир йўлларни ишлатиш ҳуқуқи хусусий соҳибкорларга (капиталистларга) берилган эди. Сичуань, Хубэй ва Хунань аҳолиси бу темир йўлларнинг чет эллик империалистларга сотилишига қарши қўзғолон кўтарди. Ҳамма жойда иш ташлаш ва оммавий намойишлар бўлиб ўтди. Иш ташлаш ва намойишларда савдогарлар ҳам, студентлар ҳам қатнашди. Бу намойишларда ҳукумат номига ёзилган арзномалар ўқиб берилди. Сичуанда бошланган кураш кескин тус олиб кетди.

Шэньшиларнинг конституцион гуруҳлардан бирига мансуб бўлган юқори табақаси темир йўлларни ҳимоя

қилувчи маслакдошлар Союзини тузди, вакиллар («ши-
коятчилар») сайлаб, уларни пойтахтга юборди. Шу би-
лан бир вақтда ҳукумат аскарларининг ҳаракати нати-
жасида қишлоқ халқ оммасида қўзғалган ғазаб ку-
чайиб, қуролли қўзғолонга айланиб кетди.

Сичуанда темир йўллари ҳимоя қилиш учун қаттиқ
кураш бошланди. «Тунмэнхой» билан боғланган адабий
жамиятлар Учанда қўзғолон кўтаришга қарор қилди.
Бироқ қўзғолон тайёрловчи махфий комитет состави қа-
моққа олинганлигидан қўзғолон плани ва революцион
арбоблар рўйхати душман қўлига тушиб қолди. Шундан
кейин Янги армияга мансуб бўлган революцион ҳара-
кат тарафдорлари қўзғолонни илгари белгиланган муд-
датдан бир кун илгари кўтаришга қарор қилдилар.
1911 йил 10 октябрь кечқурун соат 9 да қўзғолон кўта-
рилди. Қўзғолончилар ҳарбий складни босиб олдилар,
Хубэй ва Гуандун вилоятлари ноибининг биносига бос-
тириб кирдилар, сўнгра Учан шаҳрини эгалладилар.
Қўзғолоннинг иккинчи кун қўзғолончи армия Янцзи
дарёсидан ўтиб, Ханькоу билан Ханьянни қўлга ки-
ритди.

Қўзғолончилар Учанни эгаллаши биланоқ, дарҳол
Хитой республикасининг муваққат ҳарбий ҳукумати
эълон қилинди, қўзғолончи армияга эса Халқ армияси
номи берилди. Бироқ қўзғолонга раҳбарлик қилган ре-
волюцион арбоблар революцион ҳокимиятни ўз қўлла-
рида тутиб қолишнинг нақадар муҳимлигини тушунма-
дилар, шунинг учун ҳам бу ҳокимиятни қўлдан бериб
қўйдилар. Улар Янги армиянинг¹ бош қўмондони Ли
Юань-хуннинг Хубэй ҳарбий губернатори бўлишини
талаб қилдилар, Хубэй маслаҳат берувчи бошқарма-
сининг бошлиғини граждан маъмуриятининг бошлиғи
лавозимига кўтардилар. Шундай қилиб, конституциячи
группаларнинг намояндалари революцион раҳбарлик
органларига осонгина кириб олдилар.

Революцион кучларнинг юксалиши натижасида Учан
қўзғолони муваффақият қозонди, революцион кучлар
революцион ҳолатга олиб келди; халқ оммаси феодаллар
абсолютизмга кескин зарба берди.

¹ Цин ҳукумати томонидан европача хилда тузилган армия
кўзда тутилади. — Ред. изоҳи.

Юань Ши-кай империалист-интервентларга таяниб революция самараларидан фойдаланди

Цин ҳукуматининг ҳалокати тобора яқинлашмоқда эди. Империалист-интервентлар революцион кучларнинг ўсишини диққат билан кузатиб борди. Японларнинг «Қора аждар» жамияти Сунь Ят-сенга ва «Тунмэнхой»га ёрдам бера бошлади. АҚШ билан Англия ҳам Сунь Ят-сенга ва «Тунмэнхой»га хушомадгўйлик қилиш билан шуғулланди. Империалистларнинг бундай хатти-ҳаракати аслида шуни билдирар эдики, агрессорлар ўзларининг Хитойдаги интервенциячилик ишини ҳар қандай баҳона билан кенгайтирмоқчи эди. Шундай бўлишига қарамай империалистларнинг бу хатти-ҳаракати шунга олиб келдики, Хитойнинг ўша вақтдаги революцион доиралари ичида империалистларга нисбатан ҳукм сурган хом хаёллар кучая борди.

Сунь Ят-сен «Тунмэнхой» союзини ташкил қилиш давридаёқ бир манифест ёзди, қўзғолон муваффақият қозонса Сунь Ят-сен чет эл давлатларига ана шу манифест билан мурожаат қилмоқчи бўлган эди. Учан қўзғолонининг тўртинчи кунда (13 октябрда) Ли Юаньхун бу манифестни Ханькоуда элчилари бўлган барча давлатларнинг элчихоналарига юборди. Бу манифестда илгариги Цин ҳукумати томонидан бу давлатларнинг ҳар бири билан имзоланган ҳамма шартномаларнинг тан олинishi айтилган эди. Империалистлар билан мурасозлик қилишга қаратилган ташқи сиёсат тутиш йўли ана шу тарзда белгиланди.

Учан қўзғолони муваффақиятли ўтказилгандан кейин «Тунмэнхой» ҳаракатни қувватлаш мақсадида турли вилоятларда янги армия туза бошлади. Конституция тарафдорларидан баъзи шэньшилар, шунингдек вилоятларнинг айрим ҳарбий губернаторлари ва ноиблари, бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Янги армияни йўлдан оздириб қўзғолон кўтартириш ва мустақиллик эълон қилиш учун, амалпарастлик мақсадида революцион ҳарбий қисмларга суқилиб кира бошлади. Хунань мустақил деб эълон қилинган 22 октябрь кунидан бошлаб Сичуань ўзини мустақил деб эълон қилган 27 ноябрь кунига қадар — шу давр ичида 14 та вилоят бирин-кетин ўзини мустақил деб эълон қилди. Деярли ҳар бир бюрократ-шэньши вилоятга ҳарбий губернатор ёки ҳоким

бўлиб олди. Шундай қилиб конституциячи группалар революция самараларидан осонгина фойдаланди.

Революция ғалабаларидан жуда усталик билан фойдаланган киши Юань Ши-кай бўлди. У, Ли Хун-чжаннинг ўрнига тайинлангач, европача хилда янгича таълим олган Бэйян армиясидан (Шимолий армиядан) фойдаланиб, Цин ҳукуматининг асосий қуроли кучларини идора қилиш ишини ўз қўлига олди. Бироқ у 1908 йилда кутилмаган ҳолда ҳукумат составидан чиқишга мажбур бўлди¹. Лекин шундай бўлса ҳам, у бутунлай ўз қўлида бўлган Бэйян армияси билан мустақам алоқада бўлиб турди. Шунинг учун ҳам, Халқ армиясининг Уханни олганлиги ҳақидаги хабар Пекинга етиб боргач, Цин ҳукумати Бэйян армиясини Халқ армиясини бостиришга юборди. Янги Бэйян армияси Хубэй чегараларига борди-ю, илгари жилмай таққа тўхтаб қолди. Цин ҳукумати бу нарса Юань Ши-кайнинг найранги эканини аниқлади. Аммо ҳукуматнинг ўз мақсадлари учун Юань Шикайдан фойдаланиш ва ҳарбий ҳокимиятни унинг қўлига топширишдан бошқа иложи йўқ эди. Юань Ши-кай бошчилигида Бэйян армияси Ханькоу ва Ханьянни штурм билан қўлга киритди; Халқ армияси зўр хавф остида қолди.

Халқ армияси устидан ғалаба қозанганидан кейин, Юань Ши-кай, Халқ армияси билан бўладиган сулҳ тўғрисидаги музокаралар ҳақида келишиб олиш учун, дарҳол Англия элчисига мурожаат қилди. Декабрда иккала томон ҳам жангни тўхтатди, шундан сўнг сулҳ конференцияси очилди. Сулҳ конференцияси маҳалида империалистлар, агарда сулҳ конференцияси муваффақият билан тамом бўлмаса, дарҳол интервенция бошлаймиз, деб қайта-қайта гапирди. Конституциячилар

¹ 1898 йилда император Гуансюй конституция жорий қилиш билан боғланган ҳукумат реформаларини амалга оширишда Юань Ши-кайга таянмоқчи бўлган эди. Бироқ Юань Ши-кай бундан аёл император Цисини махфий суратда хабардор қилиб қўйди, аёл император Циси шундан кейин сарой ўзгариши қилди ва император Гуансюйни ўз уйндан чиқмайдиган қилиб қамаб қўйди. 1908 йилда император Гуансюй ҳам, аёл император Циси ҳам вафот этди. Императорнинг отаси — тахт вориси Сюань-Тун регент бўлиб, ҳокимиятни ўз қўлига олди. Юань Ши-кайни ҳукумат составидан Сюань Тун ҳайдаган эди.

группасининг бюрократ сиёсатвозлари бир-бирига гал бермай бутун мамлакатда манифестлар чиқариб, бу манифестларда улар Халқ армиясининг Юань Ши-кай билан компромисс тузиш (муросага келиш)ни талаб қилди.

Ўзини мустақил деб эълон қилган вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари бошқармалари, шунингдек вилоятларнинг маслаҳат берувчи эски бошқармалари муваққат ҳукумат ташкил қилиш тўғрисида музокара олиб бориш учун ноябрда Шанхай ва Ханькоуга биттадан вакил юборди. Бу вакиллар Ханькоуда бўлган кенгашда, агар Юань Ши-кай ҳақиқатан республика эълон қилиш учун курашаётган бўлса, уни президент қилиб сайлаш мумкин деган қарор чиқарди. Декабрда Сунь Ят-сен чет элдан ватанига қайтиб келди. Вилоятларнинг Нанкинда тўпланган вакиллари Сунь Ят-сенни муваққат президент қилиб сайлади. 1912 йилда Сунь Ят-сен Нанкинга келиб, президентлик вазифасига ўтириб, Хитой республикаси ташкил этилди, деб эълон қилди. Бироқ, Сунь Ят-сен, сулҳ конференцияси тамом бўлгандан кейин президентлик вазифасидан кечаман, деди.

Юань Ши-кайнинг тазйиқи остида Цин императори 1912 йил 12 февралда ўзининг тахтдан воз кечишини эълон қилди. 1912 йил 14 февралда Сунь Ят-сен ўз сўзига мувофиқ истеъфо бериб, ўзининг ўрнига Юань Ши-кайни таклиф қилди. 1912 йил 10 мартда Юань Ши-кай Пекинда муваққат президентлик вазифасини бажаришга киришди. Март ойининг кейинги ўн куни ичида Нанкиндаги муваққат ҳукумат тугади. 1912 йил 1 апрелда Сунь Ят-сен ўзининг президентлик ҳуқуқларидан воз кечганлигини эълон қилди.

Шундай қилиб, 1911 йил революцияси — Хитойда 260 йилдан кўпроқ вақт ҳукмронлик қилиб келган Цинлар сулоласини муваффақиятли суратда ағдарди ва 2000 йилдан ортиқ вақт давом этган абсолют монархия ҳукмронлигини тугатди. Бироқ хитой буржуазияси жуда заиф бўлганлиги, ишчилар синфининг революцион сиёсий партияси бўлмаганлиги сабабли, Хитойда бўлиб ўтган 1911 йилги буржуа-демократик революциясининг ғалабалари Учан қўзғолонидан кейин сал вақт ичида йўққа чиқди.

2. Чет эл империализми назоратидаги Хитой милитаристларининг ҳукмронлик қилиши

Юань Ши-кай мустабид ҳукмронлигининг бош-ланиши ва тамом бўлиши Муваққат Нанкин ҳукумати йиқилгандан кейин «Тунмэнхой» союзи аъзоларининг бир қисми бюрократик капитал намояндаси бўлган ва «Тунмэнхой»га

жуда яқин турган шеньшилар билан биргаликда гоминдан ташкилотини тузди, буларнинг мақсади парламентчилик сиёсати деб аталган сиёсат орқали Юань Ши-кай ҳокимиятини чеклаб қўйиш ва бир қадар ҳокимиятга эга бўлиб олиш эди. 1913 йил апрелда Нанкин муваққат ҳукумат қабул қилган вақтинча қабул қилинган конституцияга мувофиқ, парламент очилди. Бу парламентда кўпчилик мандатлар гоминданчилар қўлида эди. Парламент очилиши олдидан юаньшикайчилар группаси аъзоларидан бири пайт пойлаб гоминдан йўлбошчиси Сун Цзяо-жэнни ўлдирди. Бу эса гоминдан кучларини тор-мор қилиш учун Юань Ши-кай томонидан берилган биринчи сигнал эди.

Юань Ши-кай ўзининг контрреволюцион ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида чет эл империалистларининг катта ёрдам бериш тўғрисида розилигини олган эди. Бундай хизматлар учун у Тибетни автоном давлат қилиш тўғрисида Англияга розилик берди, Ички Мўғулистон ва Жанубий Маньчжурияда алоҳида ҳуқуқлар тўғрисидаги Япониянинг даъволарини қондиришга рози бўлди. Цзянси, Аньхуэ ва Гуандунда гоминдан таъсирини йўқ қилиш учун, у 1913 йил апрелда ажнабийларга туз божи олиш ҳуқуқини сотди ва беш давлат, яъни, Англия, Франция, Германия, чор Россияси ва Япония консорциум (бирлашма)идан¹ 25 миллион фунт стерлинг қарз олди.

¹ Бу беш давлат консорциуми илгариги тўрт давлат — Англия, АҚШ, Франция ва Германия бирлашмасини кенгайтириш натижасида тузилди. Даставвал бу бирлашмага Япония ва чор Россияси қўшилган ҳамда олти давлат бирлашмаси тузилган эди. Аслида АҚШ тўрт давлат консорциумининг асосий аъзоси эди. лекин катта қарз тўғрисидаги шартномани имзолаш вақтида бошқа давлатлар билан жиддий ихтилофлар бўлиб ўтиши натижасида АҚШ консорциумдан чиқди. Шундай қилиб консорциумда беш давлат қолди.

Сун Цзяо-жэнь яширинча ўлдирилгандан кейин, Сунь Ят-сен Юань Ши-кайга қарши кураш шиорини ўртага ташлади, гоминданнинг маҳаллий ҳарбий группалари ҳам ўзларини мустақил деб эълон қилдилар. Буларга жавобан июлда Юань Ши-кай гоминданнинг маҳаллий группаларини тор-мор қилиш мақсадида жанубга қўшинлар юборди. 1913 йил октябрда Юань Ши-кай ўзини Хитойнинг доимий президенти қилиб расмий сайлаш учун парламентни овоз беришга мажбур этди. 1913 йил ноябрда империалистик давлатлар Юань Ши-кай¹ ҳукуматини расмий танидилар. Шундай қилиб империалистлар Цин ҳукумати афдарилгандан кейин Юань Ши-кай сингари янада содиқроқ малай топиб олдилар. 1914 йил январда парламент тарқатилди, майда вақтинча қабул қилинган конституция тугатилди. Шу билан 1911 йил революциясининг сўнгги ғалабалари йўқ қилинди ва Юань Ши-кай бошчилигидаги йирик помещиклар билан буржуазиянинг мустабид ҳокимати ўрнатилди. 1914 йил июлда кўпдан бери тайёрланаётган империалистик уруш бошланди. Япония Хитойни зўрлик билан босиб олиш учун қулай баҳона сифатида империалистик урушдан фойдаланмоқчи бўлди. 1914 йил ноябрь бошларида Япония оккупацион қўшинлари Германиянинг Хитойдаги концессияларини — Цзяочжоу бухтасини ва Цзинань — Циндао темир йўлини босиб олди. 1915 йил январда Япония Юань Ши-кай ҳукумати олди-га 21 талаб қўйди, бу талаблар қабул қилинса, Хитой Японияга қарам давлат бўлиб қолар эди². Таҳдид ва

¹ АҚШ консорциумдан чиққандан кейин, Юань Ши-кайга илтифоти ва уни қўллаб-қувватлашга тайёр эканини намойиш қилиш учун Юань Ши-кай ҳукуматини биринчи бўлиб таниди.

² 1915 йил 18 январда Япония империализми Юань Ши-кай ҳукумати олди-га 21 талаб қўйди, 1915 йил 7 майда бу талабларга 48 соат давомида жавоб бериш тўғрисида ультиматум берилди. Қўйилган барча талабларни 5 группага бўлиш мумкин. Дастлабки тўрт группа талабларда Германиянинг Шаньдун вилоятидаги ҳуқуқларини олиб Японияга бериш, шунингдек Шаньдунда Япониянинг ҳуқуқларини кенгайтириш, кейин Японияга ер ижараси ҳуқуқи, японларнинг Хитойда яшаш ҳуқуқи, савдо ва саноат фазолияти ҳуқуқи, Жанубий Маньжурия ва Шарқий Мўғулистонда темир йўллари қуриш ва конларни ншга солиш каби монополистик ҳуқуқи бор эди. Ханьепин комбинати япон-хитой бошқармасига топширилгани лозим эди. Қирғоқ бўйида жойлашган гаванлар, кўрфазлар, ороллар ва бўғозлар учинчи давлатга берилмаслиги

сотқинлик шароитида Юань Ши-кай ҳукумати 1915 йил 9 майда Япониянинг мутлақо асоссиз қўйган талабларини шармандаларча қабул қилди. Ҷуша вақтда жаҳон урушига аралашмаган Америка империалистлари Юань Ши-кай ҳукуматини ўз томонларига тортиш ва шу билан Хитойда Япония таъсирини сусайтириш учун кўп ҳаракат қиларди. 1915 йил августда Юань Ши-кай Америка сиёсатчилари таъсирида монархия тузуми ўрнатиш ҳаракатига бошчилик қилди.

Юань Ши-кай гоминданнинг маҳаллий ҳарбий группаларини тор-мор қилгандан кейин 1914 йилда Сунь Ят-сен «Чжунхуа гэмಿಂದан» деб аталган партия тузди, бу партия Юань Ши-кайга қарши кураша бошлади¹. 1915 йил декабрда Юньнанда Цай Э қўзғолон кўтарди ва Юань Ши-кай ҳаракатларига қарши чиқиб, давлатни ҳимоя қилиш учун армия тузди. Жануби-Ғарбий Хитой вилоятларида Юань Ши-кайга қарши ҳаракат кучайди, унинг мамлакатда монархия тузум ўрнатиш орзуларига қаттиқ зарба берилди. Кенг халқ оммаси Юань Ши-кайга қарши чиққани туфайли пировардида у монархия тузуми ўрнатиш планларидан воз кечишга мажбур бўлди. 1916 йил июнда Юань Ши-кай касал бўлиб вафот қилди. Мамлакатда у ўрнатган мутлақ тартиб ҳам барбод бўлди.

Япония-Америка ўртасида кураш ва Хитойда милитаристларнинг урушлари

Юань Ши-кай вафотидан кейин Дуань Ци-жуй унинг вориси бўлди, у Пекинда якка ўзи ҳукмронлик қила бошлади. Худди шу вақтда Англия, АҚШ ва бошқа чет давлатлар Япония-

лозим эди. Бешинчи группа талабларда Хитойда Япониянинг тўла ҳукмронлигини ўрнатадиган сиёсий, молиявий, полиция ва ҳарбий ҳуқуқлари кўзда тутилган, шунингдек Хубэй, Цзянси ва Гуандун вилоятлари ўртасида муҳим темир йўллар қуриш ҳуқуқини олиш масалалари бор эди. Юань Ши-кай бешинчи группа талаблар кейинроқ муҳокама қилинажagini айтиб, бошқа ҳамма талабларга рози бўлди. Лекин хитой халқи бу талабларнинг ҳаммасини рад қилди, улар билан келишиб бўлмас эди.

¹ 1912 йилда «Тунмэнхой» гоминдан («Миллий партия») қилиб қайта қурилган ва бэйян милитаристлари ва Юань Ши-кай билан компромиссга эришилган эди. 1914 йилда Сунь Ят-сен бундай келишув сиёсати барбод бўлганини кўриб, «Чжунхуа гэмಿಂದан» («Хитой революцион партияси») тузди, шу билан ўзининг гоминдандан ажралганини кўрсатди. Аслида бу партия Юань Ши-кайга қарши курашган бир қисм майда буржуазия ва бир қисм ўрта буржуазия сиёсий намоёндаларининг иттифоқи эди.

нинг Хитойдаги монополияли таъсирини тугатиш учун Хитойни Японияга қарши урушга бошламоқчи бўлдилар. Англия, АҚШ ва бошқа чет давлатлар Япониянинг Хитойдаги монополияли таъсирини тугатиш учун Хитойни Японияга қарши урушга бошламоқчи бўлдилар. Англия, Франция, чор Россияси, Италия Шаньдунда илгари Германия эга бўлган алоҳида ҳуқуқлар Японияга ўтганини танигандан кейин, Япония ҳам Хитойнинг жаҳон урушига қатнашуви-га рози бўлди. Урушга қатнашиш учун Хитойга ёрдам бериш баҳонаси билан Япония Хитойдаги босқинчиликларини кенгайтирмоқчи бўлди. Дуань Ци-жуй Япония империализмига таяниб мамлакатни жаҳон урушига қатнаштирмоқчи ва шу билан ўз ҳарбий диктатурасини мустаҳкамламоқчи бўлди. Юань Ши-кай вафотидан кейин тикланган парламент аъзоларининг бир қисми урушга қатнашишга қарши чиқдилар. Ўша вақтда Дуань Ци-жуй парламентни тарқатиш учун милитарист Чжан Сюньдан фойдаланди. 1917 йил ёзда Чжан Сюнь қўшинларни Пекинга киритди ва парламентни тарқатиб юборди. Шундан кейин Чжан Сюнь монархияни тикламоқчи бўлиб, император тахтига чиқишга даъвогар киши сифатида Сюань Тунни кўрсатди. Кейин Дуань Ци-жуй Чжан Сюнни четлаштириб, шу заҳоти Хитойнинг Германияга қарши урушга қатнашишини эълон қилди.

1917—1918 йилларда Япония гўё Хитойнинг Германияга қарши урушга қатнаша олиши учун деган ваз билан Дуань Ци-жуй ҳукуматига 200 миллиондан ошиқ иен қарз берди, бунинг эвазига Дуань Ци-жуй Хитойнинг ҳар хил суверен ҳуқуқларини Японияга берди¹. Шу даврда АҚШ Япония билан бевосита тўқнашишга йўл қўймаслик учун қўлга киритилган даромадларни бўлиб олиш тўғрисида фақат тинч музокаралар олиб бораётган эди. 1917 йил ноябрда АҚШ ва Япония ўртасида тузилган битимга кўра АҚШ Япониянинг Хитойдаги алоҳида ҳуқуқларини таниди, Япония эса Америка империалистларининг биргалашиб Хитойни босиб олишига эътироз қилмади.

¹ Шулар қаторида темир йўллар қуриш ва уларни бошқариш ҳуқуқи, конлар ва ўрмон бойликларини ишга солиш ҳуқуқи, телеграф, пул муомаласи ва солиқларни контроль қилиш ҳуқуқи, шунингдек япон инструкторларининг хитой армиясига таълим бериш тўғрисида махсус ҳуқуқлар бор эди.

Монархияни тиклаш комедияси тўхтатилгандан кейин Дуань Ци-жуй Пекин ҳукуматидаги мавқеини мустаҳкамлади.

Сунь Ят-сен Дуань Ци-жуйга 1912 йилги вақтинча қабул қилинган конституцияга риоя қилиш зарурлигини тушунтирмоқчи бўлди, ammo Дуань Ци-жуй унинг маслаҳатларига қулоқ солмади. Ҳақиқатда Сунь Ят-сен ўз таъсиридаги ҳарбий денгиз флотига бошчилик қилиб, Шанхайдан Кантонга келди ва бу ерда жануби-ғарбий милитаристлар билан Дуань Ци-жуйга қарши бирлашди. Худди шу вақтда парламент аъзоларининг бир қисми Кантонда мажлис ўтказди, мажлисда Сунь Ят-сен фельд-маршал қилиб сайланди ва Пекин ҳукуматига қарама-қарши қилиб ҳарбий ҳукумат тузилди. Сунь Ят-сен бу вазифага ўтиш олдида сўзлаган нутқида вақтинча қабул қилинган конституцияни ҳимоя қилиш ўзининг асосий вазифаси эканини эълон қилди. Шунинг учун ўша вақтда халқ бошқарган ва Дуань Ци-жуйга қарши ҳаракат қилган ҳарбий ҳукумат қонуний ҳукумат деб аталар эди.

Америка империалистлари босиб олган бойликларни Япония билан тинч-тотув бўлишиб олиш билан банд эдилар, шу билан бирга улар хитой милитарист-бюрократлардан Америка тарафдорлари группасини тузмоқчи бўлар эдилар. Ҳақиқатда Сунь Ят-сен милитаристлари икки группага қатъий ажралдилар: уларнинг бири Дуань Ци-жуй бошчилигидаги аньфуистлар¹ Япония империализмига ён босганлар ва иккинчиси Фэн Го-чжан бошчилигидаги чжили тўдаси² бўлиб, у Америка империализми тарафдори эди. 1917 йил октябрда Дуань Ци-жуй ўз қўшинлари билан Хунань ва Сичуаньга ҳужум қилди. Бироқ чжили тўдасининг олий қўмондонлик состави ўз қўшинларини беришдан бош тортди, шунинг учун ҳам Дуань Ци-жуйнинг барча қуроли кучларини бирлаштиришни кўзлаган сиёсатини амалга ошириш мумкин

¹ Аньфуистлар тўдаси Пекиндаги Аньфу клуби атрофида тўпланиб, уларга Дуань Ци-жуй бошчилик қиларди. — *Редакция изоҳи.*

² Чжили тўдаси деган ном Чжили вилояти (ҳозирги Хэбэй) деган сўздан олиниб, уларнинг маркази Пекин эди. Кейинчалик чжили тўдасига У Пэй-фу бошчилик қилди, у Англия ва Америка империалистларининг гўштакиси эди. — *Редакция изоҳи.*

эмас эди, аксинча бэйян милитаристларининг ҳар хил группалари ўртасида ўзаро уруш бошланди.

Жануби-ғарбий милитаристлар бэйян милитаристи Дуань Ци-жуй билан савдолашиш мақсадида 1912 йил конституциясига мувофиқ тузилган ҳукумат составига кирдилар. Дуань Ци-жуйга ҳамиша қарши чиқиб келган Сунь Ят-сен шунинг учун ҳам тез орада бу ҳукуматдан чиқиб кетишга мажбур бўлди¹. Гуандун, Ганси, Юньнань ва Гуйчжоу вилоятларида ҳам мамлакат территориясининг шу қисмида мустаҳкам жойлашган милитаристлар ўртасида ўзаро низо бошланди.

Чет эл империалистлари кўрсатмаларига биноан ҳамма жойлардан йирик ва майда милитаристлар томонидан эзилган хитой халқи уруш натижасида оғир талафотлар кўриб, жуда муҳтожлик ва мутлақо ҳуқуқсизлик аҳволида яшар эди.

¹ 1918 йил майда тамомила милитаристлар қўлига ўтган парламент ҳарбий ҳукуматни қайта тузиш тўғрисида қарор чиқарди. Бу эса Сунь Ят-сени фельдмаршаллик вазифасидан кетишга мажбур қилди. 1918 йил июлда Сунь Ят-сен Кантондан Шанхайга жўнади.

IV 606

ЭНГ ЯНГИ ТАРИХНИНГ БОШЛАНИШИ

1. «4 май қаракати»

Империалистик уруш
вақтида мамлакатдаги
вазият

Биринчи жаҳон уруши бошлангандан кейин Европадан Хитойга товар келтириш жуда камайди. Хитойнинг миллий саноати, айниқса ип газлама ва тегирмончилик саноати тез суръатда ривожлана бошлади¹. Оқибатда саноат корхоналари эгаларининг анчаси бойиди. Аммо Хитойда японлар қурган тўқимачилик фабрикалари янада тезроқ ривожланди ва бу ҳол хитой миллий саноати ривожига жиддий ғов бўлди. Шунинг учун хитой миллий буржуазияси чет эл империализмига қарши революцион талаблар қўйди. Бу революцион талаблар ўша вақтда япон товарларига қарши кучайган бойкотда кўпроқ ифсда қилинган эди.

Хитой миллий саноатининг тез ривожланиши натижасида, шунингдек, Хитойда чет эл давлатлари қурган завод ва фабрикалар кўпайиб бориши муносабати билан хитой ишчилар синфи миллий буржуазияга қараганда сон жиҳатидан ошиб кетди. 1913 йилда мамлакатда 650 мингга яқин ишчи бўлса, 1919 йилда тахминан 2 миллионга етди. Бу кишилар ўз иш кучини сотарди, уларни империалистлар ҳам, милитарист-феодал ва миллий буржуазия ҳам мисли кўрилмаган даражада талади ва эксплуатата-

¹ 1916 йилда мамлакатда йигирув фабрикаларидаги урчуқ сони 570 мингга етмас, 1921 йилда эса 1240 мингга яқин бўлди. 1914 йилда ун импорти (чет элларга чиқариш) экспортга (чет эллардан келтириш) нисбатан 2100 минг дань (бир дань — 59,6 килограмм) ошди, 1920 йилда эса ун импорти экспортга қараганда 3500 минг дань кўп бўлди.

ция қилди. Ишчилар жуда қашшоқ бўлиб, оғир кун кечирарди. Улар йирик корхоналарда биргалашиб ишладилар, бу эса ишчиларнинг синфий онги ўсиши ва етилишига сабаб бўлди, революцион кайфият ва дадиллик тобора кучайди, улар ўз ташкилотларига эга бўлган тақдирда, революцион ҳаракатнинг раҳбар кучига айланарди.

Жаҳон уруши вақтида ва бу уруш тамом бўлгандан кейин империалистлар томонидан ишга солинган катта ва кичик хитой милитаристлари граждандар урушини муттасил давом эттирдилар. Бу граждандар уруши давомида армиядан қочган солдатлар ва хонавайрон бўлган аҳоли таловчи бандитлар сафини тўлдириб борди. Аслда жуда кўп босқинчи галаларга тухао ва шэншилар, шунингдек толеъи паст офицерлар бошчилик қилар, баъзан милитаристлар бу бандитлардан бутун бир ҳарбий қисмлар тузларди. Шунинг учун милитаристлар ҳам, бандитлар ҳам халқ бошига сон-саноксиз кулфатлар солдилар. Милитаристларнинг каттаси ҳам, кичиги ҳам ўзи ҳукмрон жойларда кўп ер-сувга эга эди. Улар майда банклар, мол айирбошлайдиган дўконлар очдилар, бошқа молия органларини ташкил қилдилар. Бу йирик ва майда милитаристлар ўзларига қарашли аҳолидан олинадиган солиқларни ўзбошимчалик билан оширдилар, баъзан уруш ҳаракатлари вақтида ва ҳатто тинч даврда ҳам халқни очикдан-очик таладилар. Милитарист ҳукуматлар қишлоқ хўжалиги учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган ирригация иншоотларининг аҳволи тўғрисида бутунлай ғамхўрлик қилмадилар. Бу эса бениҳоя кўп офатларга сабаб бўлди¹.

¹ 1913 йилдаги қўрғоқчилик Цзянси, Хэнань ва Аньхуэй вилоятларидаги қаҳатчиликка сабаб бўлди; Гуандун, Гуанси, Чжили (Хэбэй), Шаньси, Шэньси, Хунань ва Аньхуэй вилоятларида тошқин бўлди. 1914 йилда Чжецзян ва Хубэй вилоятларида қўрғоқчилик, Гуандун, Гуанси, Хунань, Цзянси ва Шаньдун вилоятларида сув тошқини бўлди. 1915 йилда Хэйлуцзян, Ляонин Чжецзян, Цзянси Аньхуэй, Хунань, Хубэй, Шаньдун ва Гуандун вилоятларида сув тошқини бўлди. 1916 йилда Цзянсу ва Хэбэйда сув тошқини бўлди. 1917 йилда Лоянинда қўрғоқчилик, Хэбэй, Шаньдун, Хэнань, Хубэй, Хунань, Шэньси, Цзянси, Гуйчжоу ва Гуансида сув тошқини бўлди. 1918 йилда Хунань, Хубэй, Шаньдун, Хэнань, Фуцзянь, Чжецзян, Цзянси ва Гуандун вилоятларида сув тошқини бўлди.

Йирик ва майда милитаристларнинг бебошлиги қишлоқ экономикасига путур етказар, оқибатда кенг деҳқонлар оммаси бутунлай хонавайрон бўларди. Мазкур милитаристлар томонидан ҳамisha давом эттирилган граждандар урушлари ва йўл қўйилган тартибсизликлар шароитида яшаган деҳқонлар пировардида революция йўлига киришга мажбур бўлар эди. Бу эса, айниқса камбағал ва батрақларга алоқадор бўлиб, улар уюшиб, жуда катта революцион кучга айланарди.

**Октябрь социалистик
революциясининг Хитойга
катта таъсири**

Россиянинг ишчилар синфи XIX асрнинг 70-йилларида ва айниқса 80-йилларида ўз буржуазиясига қарши кураша бошлади. Улуғ революционер ва устоз В.И. Ленин (1870 — 1924) ўсмирлик давридан бошлаб марксизмни ўрганди ва уни эгаллаб, ўз ҳаётини ишчилар синфи ишига бағишлади, шу билан илғор ишчилар ўртасида катта ҳурматга сазовор бўлди. Биринчи жаҳон уруши бошланишидан 10 йил илгари Ленин бошчилигидаги Россия социал-демократик ишчилар партияси революцион кураш давомида чиниқди ва мустақил марксистик партиёга айланди.

Биринчи жаҳон уруши Россия экономикасини қақшатди. Далалар ишланмади, заводлар ёпилди; рус самодержавиеси ўз бошидан кризисни кечирмоқда эди. Ўша пайтда ишчи-деҳқонлар оммаси большевиклар раҳбарлигида қўзғолон кўтардилар. Улар «Битсин уруш!», «Битсин чор самодержавиеси!», «Тишчлик, нон ва ер учун!» деган шиорларни ўртага ташладилар. 1917 йил февралда чор ҳукумати ағдарилди. Қўзғолон кўтарган ишчилар, деҳқонлар ва солдатлар депутатлар Советлари тузиб, уларни ўз ҳукумат органлари қилдилар. Лекин мамлакатда революцияга хоинлик қилган, буржуазия билан тил бириктирган душманлар ҳам чиқиб қолди. Улар революциядан аввал «ватан ҳимояси» деган шиор остида ҳаракат қилиб, аслида ишчи-деҳқонлар оммасини урушни давом эттиришга чақирарди. Революция ғалабасидан кейин улар ишчилар ва деҳқонлар иттифоқидан иборат Советларга қарама-қарши бўлган ва буржуазия ҳукмронлигини амалга оширувчи муваққат ҳукуматга ҳокимиятни топширишда буржуазияга ёрдам бердилар ва шу билан ишчилар ва деҳқонларга нисбатан ўз хоинликларини давом эттирдилар. Муваққат ҳукумат импе-

риалистик урушни давом эттирибгина қолмай, ишчилар ва деҳқонлар учун энг зарур ер ва нон масаласини ҳал қилмадигина эмас, у ҳатто омманинг революцион ҳаракатига очикдап-очик қарши чиқди. 1917 йил апрелда Ленин чет элдан ватанига қайтиб, оммани социалистик революция ғалабаси учун курашга чақирди. Муваққат ҳукумат Советларни тарқатиб юборишга уриниб, Ленинни қамоққа олиш тўғрисида буйруқ берди. 1917 йил 7 ноябрда (эскича ҳисоб билан 25 октябрда) Ленин қўзғолон кўтарган ишчи, деҳқон ва солдатларга бошчилик қилди, Муваққат ҳукумат ағдарилди, пролетар социалистик революцияси собиқ чор Россиясининг жуда катта территориясида ғалаба қозонди.

«Руслар, — дейди Мао Цзэ-дун, — Октябрь революциясини амалга ошириб, жаҳонда биринчи социалистик мамлакатни барпо қилдилар. Улуғ рус пролетариати ва меҳнаткаш халқнинг ажнабийлар учун кўринмай яширин ҳолда ётган революцион ғайрати Ленин ва Сталин раҳбарлигида вулкандек беҳосдан портлади... Кейин, фақат, шундан кейин идеология соҳасида ишлаган хитойлар бутунлай бошқа бир даврни бошладилар. Хитойлар марксизм-ленинизмнинг ҳамма жойда тадбиқ қилинса, мумкин бўлган умумий ҳақиқатни топиб олдилар ва Хитойнинг қиёфаси ўзгарди»¹.

«4 май ҳаракати» арафасида янги маданият учун ҳаракат

Биринчи жаҳон уруши даврида Хитой буржуазияси анча ривожланиш имкониятига эга бўлди; шу билан бирга чет эл империалистлари ва ўз мамлакатадаги милитаристлар буржуазия ривожига кўп халал берарди. Шунинг учун 1917 — 1918 йилларда майда ва йирик буржуазиядан чиққан интеллигенциянинг бир қисми орасида янги адабий ҳаракат бошланди. Янги интеллигенция демократия ва фан байроғини кўтарди, феодализм кучлари намояндаси бўлган эски маданиятга қарши курашга отланди. 2000 йил давомида давр сурган феодал ҳукмдорлар, шунингдек уларга хизмат қилувчи интеллигенция конфуций таълимида феодализмни ёқловчи эски конфуций динини қувватлаш учун мустаҳкам асос қилиб

¹ Мао Цзэ-дун, Халқнинг демократик диктатураси тўғрисида (Хитой тилида.)

олган эдилар. Лу Синь «Янги ёшлар» журналида «Жинни одамнинг кундалик дафтари»¹ ва «Турли-туман хотиралар»² сарлавҳали фелъетонлар босиб, эски конфуций динига қарши чиқди. Илгари барча адабий асарлар «вэньянь»³ деган истемолдан чиққан эски тилда ёзилар, бу тил ҳам маънавий тараққиёт ва маданият тарқалишига тўсқинлик қиларди. «Янги ёшлар» журнали жалқ оммасининг ўз тили бўлган «байхуа»⁴ ни ва янги адабиётни тарғиб қиларди. Бу йўлда Чэнь Ду-сю⁵ ва Уянь Сюань-тун ҳам кураш олиб бордилар.

Хитой илғор интеллигенциясининг бир қисми Россиядаги Улуғ Октябрь социалистик революцияси таъсирида марксизм-ленинизмни ўрганиш, шунингдек унинг ғояларини пропаганда қилиш ва тарқатиш билан шуғуллана бошлади. 1918 йилда Ли Да-чжао⁶ «Янги ёшлар» журналида «Большевизмнинг ғалабаси» сарлавҳали мақола босиб чиқариб, Россиядаги 1917 йил революцияси ХХ асрда рўй берадиган жаҳон революциясидан дарак берувчи эканини, биринчи жаҳон урушининг охири ишчилар синфининг ғалабаси билан, социализм ғалабаси, ХХ асрдаги янги оқимнинг ғалабаси билан тамомланганини кўрсатиб ўтди. 1919 йилда «Янги ёшлар» журнали марксизм пропагандасига бағишланган махсус сон чиқарди. Ин-

¹ Лу Синь жинни одам номидан қадимий конфуций динини қаттиқ танқид қилди. У шундай деб ёзди: «мен тарих китобини очдим, аммо китобда хронологик даталар йўқ эди, ҳар бир саҳифада «инсонпарварлик», «адолат», «ахлоқ» ва «эзгулик» деган сўзлар тўлиб-тошган эди. Уйқим ўчгани учун ярим кечагача диққат билан ўқидим ва мағзини чақиб кўрсам, китобнинг бошидан-охиргача «одамхўрлик» деган сўзлар ёзилган экан (Лу Синь, Соч., I-том, ГИХЛ, 1954, стр. 64—65). Бу китоб босилиб чиққандан кейин эски конфуций динига қарши чиққан кишилар бу дин билан кишиларни заҳарлаш жиноят деган фикрни қувватлай бошладилар.

² «Турли-туман хотиралар» — Лу Синьнинг фелъетонлари бўлиб, кесатиқ билан реакцияни фош қилади. — *Редакция изоҳи.*

³ «Вэньянь» — фақат ёзиш ва ўқишда ишлатилган, жонли тилдан узоқ, архаик тил. — *Редакция изоҳи.*

⁴ «Байхуа» — халқ оммасининг жонли тили. — *Редакция изоҳи.*

⁵ Чэнь Ду-сю ҳақида авторнинг 87-бетдаги изоҳига қаранг. — *Редакция изоҳи.*

⁶ Ли Да-чжао — Пекин университетининг профессори. Хитой Коммунистик партиясини тузувчилардан бири. Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси эди. 1917 йил апрелда уни милитарист Чжан Цзо-лин азобтаб ўлдирди. — *Редакция изоҳи.*

теллигенциянинг бу прогрессив қисми янги маданият учун давом этган ҳаракатни ишчилар синфининг сиёсий ҳаракати билан боғлашга ёрдам берди. Бу прогрессив интеллигенциянинг фаолияти янги демократик революция назарияси ва амалиётига асос солди.

Улуғ халқ доҳийси ва устози Мао Цзе-дун ўша вақтнинг йирик арбобларидан бири бўлди: у Хунаньда илмий жамият тузди, вақтли нашрларга раҳбарлик қилди, янги маданият учун ва оммавий ватанпарварлик ҳаракатларига бошчилик қилиб, янги демократик революция учун асосий раҳбар кадрларни тарбиялади.

Хитойда халқ ватанпарварлик ҳаракатининг янада юксалиши

1918 йил ноябрда биринчи жаҳон уруши тамом бўлди. 1919 йил январда Парижда империалистик голиб мамлакатлар — Англия,

АҚШ, Франция, Италия ва Япониянинг тинчлик конференцияси очилди. Париж тинчлик конференцияси аслида ўлжани империалистик давлатлар ўртасида бўлиб олиш конференцияси эди. Бу тинчлик конференциясида Хитой вакиллари 1915 йилги япон-хитой шартномасини, яъни Япониянинг 21 талабини бекор қилишни талаб қилдилар. Лекин тинчлик конференциясига раҳбарлик қилган бешта буюк давлат, бу масала уларнинг иш соҳаси доирасига кирмайди, деб ҳисоблади. Буюк давлатлар Германиянинг мустамлакалари тўғрисидаги масалани муҳокама қилган вақтда Хитой вакиллари яна ўз нуқтаи назарини баён қилган меморандум топшириб, ўтмишда Германия босиб олган Шаньдунда унинг алоҳида имтиёзларини Хитойга қайтариб беришни талаб қилдилар. Япония эса бу ҳуқуқларни сўзсиз ўзига беришни талаб қилди, ўз талаблари қабул қилинмаган тақдирда вакилларининг тинчлик конференциясидан чиқиб кетишларини айтди. Натижада тинчлик шартномасининг илгари Германия босиб олган Шаньдунда Германиянинг алоҳида ҳуқуқларига доир моддасига кўра, бу ҳуқуқлар Япония талабларига тўла мувофиқ қилиб сўзсиз Японияга берилди.

Париж тинчлик конференцияси Хитой талабларини рад қилгани тўғрисидаги хабар Хитойга етиб келгандан кейин, ватанпарварлик кайфиятидаги Пекин студентлари биринчи бўлиб тинчлик конференцияси қарорига қарши чиқдилар. 1919 йил 4 майда 5 мингдан ошиқ студент Тяньаньминь майдонида оммавий митинг ва намойиш

уюштирди. Улар «Ўлсак ҳам Циндаони қайтариб оламиз!», «Йўқолсин 21 талаб!», «Ватан хоинлари Цао Жу-линь, Чжан Цзун-сян ва Лу Цзун-юй жавобгарликка тортилсин!» деган шиорлар билан майдонга чиқдилар.¹

Намойишчилар колоннаси Цао Жу-линьнинг уйига бориб, уни ушламоқчи бўлдилар, лекин у девордан ошиб қочди. Шу пайтда Цао Жу-линьнинг уйида Япониядан қайтган Чжан Цзун-сян ўзининг япон дўстлари билан суҳбат қилаётган эди. Дарғазаб бўлган намойишчилар Чжан Цзун-сянни қаттиқ калтакладилар. Тартибсизлик бошланди, ёнғинлар пайдо бўлди. Сотқин ҳукумат намойишчиларга қарши қўшин ва полиция юборди, шу билан 20 дан ортиқ студент қамоққа олинди. Эртасига Пекин ўқув юртинининг ҳамма студентлари қамоққа олинган ўртоқларини озод қилиш ва ватан хоинларига қаттиқ жазо беришни талаб қилиб иш ташлаш эълон қилдилар. Пекин студентларининг ватанпарварлик ҳаракатига бутун мамлакат аҳолисининг барча доиралари ҳам тез орада қўшилишди. 7 майда Тяньцзин, Цзинань, Тайюань, Шанхай, Нанкин, Ухань ва Чаншада оммавий митинглар бўлиб ўтди. Сотқин ҳукумат бу ватанпарварлик ҳаракатни бостириш учун кўп уришиб кўрди: оммавий йиғилишлар нотиқларнинг сўзга чиқиши ва варақа тарқатишни тақиқлайдиган буйруқлар чиқарди. 3 июнда Пекин қўшинлари ва полиция Пекин кўчаларида агитация қилиб юрган 1000 дан ошиқ ватанпарвар студентни қамоққа олди. Студентларнинг қамоққа олиниши бутун мамлакат халқини ғазаблантирди ва тинч ватанпарварлик ҳаракати илтимосдан қаттиқ норозиликка айланди. Биринчи бўлиб Шанхай аҳолиси ўзини кўрсатди. 5 июнда Шанхай студентлари, ишчилари ва савдогарлари иш ташлади. Бу ғазаб тўлқини Нанкин, Тяньцзин, Ханчжоу, Ухань ва Цзюцзянга ҳам етиб борди. Бу масалада Шанхай, Таншань ва Чансиньдянь ишчиларининг иш ташлашлари катта роль ўйнаб, ғалабани тезлаштирди.

Хитойнинг сотқин ҳукумати ҳамманинг нафратини кўзғатган Цао Жу-линь, Чжан Цзун-сян ва Лу Цзун-юйни

¹ 1918 йилда Япония билан тузилган шартнома учун жавобгар кишилар. Бу шартнома Хитойни Япония олдида асоратга соларди. *Редакция изоҳи.*

оқлашга кўп уриниб кўриб, ялиниб, ўз мансабларида қолишлари илтимос қилса ҳам, улар истеъфо беришга мажбур бўлдилар. Фақат 10 июндагина уларни бўшатиш тўғрисида буйруқ чиқарилди.

Париж типчилик конференциясида хитой халқи хоҳиши билан ҳисоблашмай имзоланган сулҳ шартномасига келганда, сотқин хитой ҳокимлари империалистик давлатлар топширигини бузишга ботина олмай, шартномага дарҳол қўл қўяжаклари тўғрисида Париждаги ўз вакилларига хабар қилдилар. 28 июнда Парижда Германия билан сулҳ шартномаси имзоланди. Хитой вакиллари Хитойдаги оммавий ватанпарварлик ҳаракат тазйиқи билан, Францияда ўқиб турган хитой студентларининг назорати остида бўлганлари ҳолда, халқнинг абадий нафратидан ва ватан хоини деган бадном олишдан қўрққачлари ҳолда сулҳ шартномаси тагига қўл қўйишдан бош тортдилар. Энди хитой халқи империалистлар ҳам, сотқин милитаристлар ҳам ўзларига душман эканини, фақат қатъий курашга отланган халқ ўзигина ўз ватанини ҳимоя қила олишини тунди.

Ватанпарварлик «4-май ҳаракати» даврида революцион омма Япония манфаатларини кўзлаган ватан хонларига қарши, бюрократ ва милитаристларга қарши чиқдилар; улар, шунингдек Япониянинг 21 талабини бекор қилишни ва Циндаони Хитойга қайтариб беришни талаб қилдилар. Бу эса 1911 йил революциясидан кейин рўй берган вазиятни тугатиш имкониятини берди. Ҳолбуки бу революцияда кейин контрреволюционерлар ҳам, революционерлар ҳам империализмдан ёрдам олишга ҳаракат қилган эдилар. «Бу ҳаракатнинг буюк тарихий моҳияти шу бўлдики, — дейди Мао Цзе-дун, — у 1911 йил революциясига хос бўлмаган хусусиятларга эга бўлди, чунончи: империализм ва феодализмга қарши изчиллик билан бевосита кураш олиб борилди»¹.

¹ Мао Цзе-дун, О новой демократии, соч., т. 3, Москва, Издательство иностранной литературы, 1952, стр. 258.

2. Хитой Коммунистик партиясининг пайдо бўлиши

Кичкина тўғарақлардан
партия тузилишигача

Ватанпарварлик «4 май ҳаракати»
даврида Шанхай, Таншань ва Чан-
синьдянь ишчилари Хитой тари-

хида биринчи марта Умум Хитой халқининг империализмга қарши курашда сиёсий иш ташлашларига уюшқоқлик билан қатнашди ва бу кураш муваффақиятли бўлди. Хитой ишчилар синфининг кучлари ошиб борди ва бу ҳол Россияда Октябрь революцияси таъсири билан коммунизмнинг асосий ғояларига қўшила бошлаган революцион интеллигенцияни ишчилар ўртасида революцион иш бошлашга отлантирди. 1920 йилда Шанхай, Пекин, Ханькоу, Чанша, Кантон, Цзинань, Ханчжоу ва бошқа катта шаҳарларда марксистик тўғарақлар пайдо бўлди¹. Бу тўғарақларнинг фаолияти марксизм-ленинизм назариясини ўрганиш билангина чекланмади — улар ишчилар ва ёшлар ўртасида агитация-пропаганда ва ташкилий ишлар ҳам олиб борди. Пекин ва Чанша шаҳар ташкилотлари айниқса самарали ишлади. 1 майда Чансиньдянь станцияси ишчилари ўтказган намойишга 1000 дан ошиқ киши қатнашди, Чаншада эса Россиядаги Октябрь революцияси йиллиги шарафига оммавий намойиш ўтказилди.

1921 йил 1 июлда Хитой саноати ва хитой ишчилар ҳаракатининг маркази бўлган Шанхайда барча жойлардаги коммунистик тўғарақ вакиллари Коммунистик партиянинг 1 съездига тўпландилар. Бу съездга 12 киши тўпланди, шулар қаторида Мао Цзе-дун, Дун Би-у ва бошқа ўртоқлар бор эди. Съезд Хитой Коммунистик партиясининг уставини қабул қилди, партиянинг раҳбар органини сайлади ва Хитой Коммунистик партияси тузилганини расмий эълон қилди. Шу вақтдан бошлаб Хитойда бутунлай янги типдаги сиёсий партия, ўз амалий фаолиятида марксизм-ленинизм назариясига амал қилувчи ва коммунизм қуришни ўзига асосий мақсад қилиб қўйган ягона ишчилар синфи партияси ўз фаолиятини бошлади.

Съезд тамом бўлгандан кейин ўртоқ Мао Цзе-дун Хунаньга қайтиб, Хунань партия комитети секретари

¹ Коммунистик тўғарақлар тузилиши билан бирга, ёшларнинг социалистик ташкилотлари ҳам пайдо бўла бошлади (кейинчалик уларга ёшлар коммунистик ташкилоти деган ном берилди).

вазифасини бажара бошлади. Хунанда Мао Цзе-дун раҳбарлигида ишчилар ва деҳқонлар ҳаракати тез ривожлана бошлади.

1922 йил июлда Хитой Коммунистик партиясининг II съезди чақирилди. Съезд манифест эълон қилди, бу манифестда ўша даврдаги хитой революцияси буржуа-демократик характерда бўлганини кўрсатди ҳамда ишчи ва деҳқонларни демократик революция учун, ўз ҳуқуқлари учун курашга қатнашишга чақирди. Съезд манифестда биринчи марта «Битсин империализм!» ва «Йўқолсин милитаристлар!» деган шиорларни ўртага ташлади. Энди хитой халқи учун кураш мақсади аён бўлган эди.

**Ишчилар ҳаракатининг
ривожланиши ва 7 февраль
фожиаси**

Коммунистлар ишчилар ўртасида кенгмиқёсда иш олиб бордилар, улар ишчилар учун курслар очдилар, ишчиларнинг болалари учун мактаблар ташкил қилдилар, ишчилар синфининг турмуши ва эҳтиёжлари билан яқиндан танишиб олишга ҳаракат қилдилар. Коммунистлар ишчилар клубларини ташкил қилишда меҳнаткашлар оммасига ёрдам бердилар, бу клублар касаба союзларни тузиш йўлидаги дастлабки қадам бўлди. Энди ишчиларнинг ўз ташкилотлари бор эди, революцион ва актив фаолият учун шароит яратилди. Иш ташлаш ишчиларнинг асосий кураш методи бўлиб қолди.

1922 йил январда Гонконг денгизчилари касаба союзи иш ташлаш эълон қилди. Бу иш ташлашга сабаб бир қатор кемачилик шеркатларининг денгизчилар иш ҳақини оширишдан бош тортишлари бўлди. Тобора кучайиб бораётган бу иш ташлашга 20 мингдан ошиқ киши қатнашди. Февраль охирларида Гонконг ишчилари иш ташлаганларга нисбатан бирдамлик кўрсатиб, Гонконгдан кўплаб кета бошладилар. Гонконг шаҳар ҳокимияти ишчиларни олиб қолдириш учун қуролли куч қўллана бошлади. Рўй берган тўқнашиш натижасида ишчилардан бир неча юз киши ўлди ва ярадор бўлди. Иш ташлаш тўлқини тобора авж олди. Транспорт тўхтади, Гонконг сингари сершовқин шаҳар жим-жит бўлиб қолди. 5 мартда Гонконг шаҳар ҳокимияти денгизчилар касаба союзининг шартларини қабул қилишга ва денгизчиларнинг иш ҳақини 15 — 30 процентгача оширишга мажбур бўлди. Уюшқоқлик ва пухта тайёргарлик туфайли иш ташлаш катта муваффақият билан ўтди.

Партиянинг I съезидаёқ ишчилар ҳаракатини қандай йўллар билан ривожлантириш тўғрисида масала муҳокама қилинган эди. Съездда бутун мамлакатдаги ишчилар ҳаракатига раҳбарлик қиладиган орган сифатида Бутун-хитой касаба союзлар секретариатини ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. Ишчилар ҳаракати юксалган шароитда секретариат меҳнаткашларнинг I съезини чақирди, съезд 1922 йил 1 майда Кантон шаҳрида очилди, съездга мамлакатнинг ҳар томонидан 200 мингдан ошиқ уюшган меҳнаткашларнинг 162 касаба союз вакили етиб келди. Съезд касаба союз ташкилотларининг принципларига доир, штрейкбрехерликни (сотқинлик) бартараф қилиш тўғрисида қарор лойиҳаларини қабул қилди ва секретариат аслида мамлакат ишчилар ташкилотининг раҳбар органи эканини кўрсатди. Июль — августда секретариат 19 моддадан иборат¹ ишчилар тўғрисидаги қонун программасини ишлаб чиқди ва мамлакатдаги барча касаба союзларни меҳнат қонунларини амалга ошириш учун ҳаракат бошлашга чақирди. Импералистлар хоҳишини бажарувчи Пекин ҳокимлари, албатта, ишчилар талабини қабул қила олмадилар; лекин ишчилар тўғрисидаги қонун программаси жабр-зулмага қарши курашда Хитой ишчиларига далда берди. 1923 йил февраль бошларида Пекин—Ханькоу темир йўлида катта иш ташлаш бошланди. Ишчилар ҳаракати жуда ҳам авжга чиқди.

1923 йил 1 февралда Пекин—Ханькоу темир йўли касаба союзларининг бош совети Чжэнчжоуда таъсис съези чақирди, бу съездга нисбатан У Пэй-фу қаттиқ жазо чоралари қўллади. 4 февралда касаба союзларнинг бош совети милитаристларга қарши кураш шиори остида умумий иш ташлашни бошлаш ҳақида қарор қабул қилди. Иш ташлаш бошланиши биланоқ импералистик давлатларнинг Пекиндаги элчилари бу ҳаракатни қуролли куч билан бостириш тўғрисида Пекин ҳукуматига топшириқ берди. Иш ташлашга яхшироқ раҳбарлик қилиш

¹ Бу моддаларнинг асосийлари қуйидагилар: йиғилишлар ва ташкилотлар ҳуқуқи, союзларнинг иш ташлаш эълон қилиш ҳуқуқи, халқаро бирлашув ҳуқуқи, иш кунини қисқартиш, гарантияли иш ҳақи минимуми, меҳнатни сақлаш, ишчиларни страхование қилиш.

учун Пекин-Ханькоу темир йўли касаба союзларининг бош совети вақтинча Ханькоуга кўчирилди ва касаба союзларнинг дарё бўйидаги бўлими биносида иш олиб борди. 7 февралда Ухань гарнизонининг армияси ва полицияси касаба союзларининг дарё бўйидаги бўлими биносига ҳужум бошлаб, ишчиларни ўққа тутдилар ва кўп қон тўкдилар. Коммунист Линь Янь-цянь қамоққа олинди. У касаба союзлари дарё бўйидаги бўлимининг фаолияти учун жавобгар эди. Улим жазоси билан қўрқитганларида ҳам, у ишни бошлаб юбориш тўғрисида ишчиларга топшириқ беришдан бош тортди ва ишчилар синфининг манфаатлари учун жонини қурбон қилди. Бу қонли жазо чоралари натижасида ишчилар ҳаракати вақтинча муваффақиятсизликка учради; лекин энди хитой халқи ким революция душмани ва ким унинг чинакам ва дадил ҳимоячиси эканини тушуна оладиган бўлди. Бу ҳол Хитойда революцион ҳаракат ривожига жуда муҳим роль ўйнади.

V б о б

БИРИНЧИ ГРАЖДАНЛАР РЕВОЛЮЦИОН УРУШИ

1. Ягона революцион фронт тузилиши ва «30 май ҳаракати» нинг пайдо бўлиши

Милитаристларнинг ўз-
аро урушлари — Хитойда
империалистлар ўртаси-
даги курашни акс этти-
риш демакдир

Биринчи жаҳон уруши даврида Япония империализми анифуйстик милитаристларга таяниб марказий Пекин ҳукуматини ўз контроли остига олиб, Хитойни ўзига бўйсундиришга қаратилган бир қанча тадбирларни амалга оширди. Ҳолбуки, Америка империалистлари Америка нуқтаи назарини тарқатиш ҳамда Япония милитарист давлатига қарши чиқиш учун бир вақтлар АҚШда ўқиган хитой интеллигенциясидан фойдаланди. Биринчи жаҳон уруши тавом бўлгандан кейин АҚШ Англия билан бирлашиб, Япониянинг Хитойни бутунлай босиб олиш планига қарши чиқди. Шунинг учун ҳам Япония Хитойда ўз таъсирини кенгайтириш ишларини бир қанча вақтгача тўхтатиб туришга мажбур бўлди, натижада Америка-Англия тарафдори бўлган чжили милитаристлар тўдаси эса ўз таъсирини кучайтирди.

Ватанпарварлик «4 май ҳаракати» даврида анифуйстик милитаристлар тўдаси ўз ҳаракатлари билан хитой халқининг нафратини қўзғатган эди. Бундан фойдаланган чжили милитаристлар тўдасининг йўлбошчиси У Пэй-фу японлар тарафдори бўлган тўданинг хоинлигига қарши кураш учун уриниб, анифуйстик тўданинг Пекин ҳукуматидаги таъсирини йўқ қилиш шиорини ўртага ташлади. Анифуйстик милитаристлар тўдасининг

тез орада мағлубиятга учрашени пайқаган япон империалистлари Шимоли-Шарқда янги бир тўдани — Чжан Цзо-линь бошчилигидаги финтянь (мукден) милитаристлар тўдасини ташкил қилдилар. Аньфуистик милитаристлар тўдаси ўзининг асосий кучларини Ички Мўғулистон райониға олиб кетди, у ерда Чжан Цзо-линь таъсирини сусайтириш, шу билан чжили ва финтянь милитаристлар группаларининг бирлашувига ёрдам бериши кўзлади. 1920 йилда Пекинға яқин ерда чжили ва аньфуист милитаристлари тўдалари ўртасида уруш ҳаракатлари бошланди, натижада Аньфуист кўшинлари мағлубиятга учради. Пекин ҳукумати чжили ва финтянь милитарист тўдаларининг назорати остиға ўтди. Бу ғалаба учун У Пэй-фу Англия-Америка империалистларининг катта илтифотиға муяссар бўлди. Япон милитаристлари Пекин ҳукуматида чжили тўдаси таъсирини сусайтиришни кўзлаб, Чжан Цзо-линьни қувватладилар. Чжан Цзо-линь япония тарафдорлари бўлган бюрократларға ўз ҳукуматини тузишға ёрдам берди, У Пэй-фу эса бундай Япония тарафдори бўлган ҳукумат тузилишиға тўсқинлик қилиш учун зўр бериб уриниб кўрди. Оқибатда чжили милитаристлар тўдаси ҳам, финтянь милитаристлар тўдасининг ҳам эътибори тушиб қолди. 1922 йилда Пекин яқинида бўлиб ўтган жанг натижасида финтянь армияси Шаньхайгуандан нари улоқтириб ташланди, чжили тўдаси эса Пекин ҳукуматини тўла контроль қилиб туриш имкониятиға эға бўлди.

Биринчи жаҳон уруши тамом бўлмасдан аввал хитой миллий буржуазияси урушни тугатишни талаб қилди. 1919 йил февралда Шанхайда аньфуичи милитаристлар назоратидаги Пекин ҳукумати вакиллари билан жануби-ғарбий милитаристлар назоратидаги Кантон ҳарбий ҳукумати ўртасида сулҳ тўғрисида музокаралар бошланди. Бироқ бу музокаралар бутунлай муваффақиятсиз чиқди. Иккала ҳукуматда ҳам — Жануб ва Шимолда ҳам ўзгариш юз берди. 1920 йилда Кантон ҳукумати йўқ бўлди. 1921 йилда Сунь Ят-сен Кантонға қайтиб фавқулодда президент вазифасини ўз зиммасиға олди; лекин Сунь Ят-сен бошчилигидаги Кантон ҳукумати ҳали ҳам Гуандун милитаристи Чэнь Цзюнь-мин назоратида эди. 1922 йилда Чэнь Цзюнь-мин чжили милитаристларидан Сунь Ят-сен билан алоқани узиш тўғрисида топши-

риқ олди. Сунь Ят-сен яна Кантондан кетишга мажбур бўлди. Худди ана шу вақтда ишчилар ва халқ оммасида империализм ва милитаризмга қарши норозилик кучайди, ишчилар ҳаракати эса ривожлана бошлади. Сунь Ят-сен бу аҳволни кўрди, шунингдек у фақат Чэнь Цзюминнинг чжили милитаристлар тўдаси билан алоқа боғлаганинигина эмас, балки бу милитарист орқасида империалистлар турганини ва раҳбарлик қилганини ҳам пайқайди. Шундай қилиб Сунь Ят-сен мураккаб вазиятни равшан тушунди.

Ҳолбуки чжили милитаристлари финтянь (мукден) милитаристлар тўдаси устидан ғалаба қозониб ва англия-америка империалистларининг илтифотидан фойдаланиб, Кантон милитаристлари билан ҳам алоқа боғладилар ва Сунь Ят-сенни четлаштирдилар. Қисқа вақт ичида чжили милитаристларининг қудрати авжига чиқди. 1923 йилда чжили милитаристларининг тўда бошлиғи Цао Кунь парламент аъзоларига пора бериб, уларни ўзига қаратди ва президент бўлиб сайланди; аммо, бу ҳол ҳаммани ғазаблантирди. Бу ғазабланишлардан фойдаланган Чжан Цзо-лин ва Дуань Ци-жуй япон империалистларининг яширин равишда қўллашлари билан ўз фаолиятларини кучайтириб чжиликларга қарши иттифоқ туздилар. Ўз-ўзидан маълумки, Англия-Америка империалистлари ҳам ўз позицияларини бой беришни истамадилар ва чжили милитаристларига берадиган ёрдамларини максимал даражада оширдилар. «Хитойда ҳар хил милитаристлар тўдалари ўртасидаги қарама-қаршилик ва кураш, — деди Мао Цзе-дун, — ҳар хил империалистик давлатлар ўртасидаги қарама-қаршилик ва курашни акс эттиради. Шунинг учун ҳар хил империалистик мамлакатлар ўртасидаги кураш натижасида Хитой парчаланган бир вақтда, милитарист тўдалар ўртасида ўзаро келишув имконияти йўқ, улар ўртасидаги ҳар хил компромисслар фақат вақтинча бир нарсадир. Ҳозир эришилган вақтли компромисс оқибатида янги ва янада каттароқ уруш бўлиши мумкин»¹.

¹ Мао Цзе-дун, Почему в Китае может существовать красная власть, Соч. т. 1, Москва, Издательство иностранной литературы, 1952, стр. 99—100.

**Хитой ва Совет Иттифоқи
ўртасида дўстона муноса-
батлар ўрнатилиши**

1917 йилда Россияда Улуғ Октябрь
социалистик революциясининг ғала-
ба қозониши империалистик давлат-
ларни ваҳимага солди. Ички контр-

революцияни қўллаб-қувватлаш учун ва Совет мамлакатини
йўқ қилишга уришиб 1918 йилда империалистик давлат-
ларнинг армиялари ғарбдан ва шарқдан Совет Россиясига
бостириб киришди. Япония эса икки томондан ҳужум қила
бошлади: бир томондан у ўз қўшинларини Сибирга киритди,
иккинчи томондан эса сотқин хитой милитаристларини
душмандан биргалашиб муҳофаза қилиш юзасидан битим,
деб аталган яширин келишувга тортди. Япония бундай
важдан фойдаланиб, оккупация қилиш ва илгари чор Рос-
сиясига берилган алоҳида ҳуқуқларни ўзига олиш мақ-
садида ўз қўшинларини Шимолий Маньжурияга ки-
ритди. Англия, АҚШ ва бошқа ғарбий давлатлар инда-
масдан, Япониянинг бу ҳаракатларига рози бўлишди.
Шундай қилиб сотқин хитой милитаристлари импери-
алистик давлатлар томонидан Совет Россиясига қарши
курашга тортилди.

Ҳолбуки, Совет ҳукумати барпо бўлган кунидан
бошлабоқ ўзининг Хитой билан чор Россияси ўртасида
гузилган махфий шартномалардан воз кечганини ва
чор Россияси ҳукмрон доираларининг Хитойда зўрлик
билан олган барча алоҳида ҳуқуқларини хитой халқига
беришни истаганини очиқ айтди. Булардан ташқари,
Совет ҳукумати Хитой ҳукуматига дўстона муносабат-
лар ўрнатиш тўғрисида музокаралар бошлашни таклиф
қилди. Сотқин хитой милитаристлари империалистик
давлатларнинг амри билан Совет Россиясининг таклиф-
ларини рад қилиш билангина чекланмай, балки Совет
Россиясининг бу самимий таклифини хитой халқидан
яширдилар. 1919 йил июлда Совет Россиясининг ҳуку-
мати хитой халқига, Шимолий ва Жанубий Хитой ҳу-
куматларига қарата ёзган биринчи Мурожаатини эълон
қилиб, Хитой билан Совет Россияси ўртасида дўстона
муносабатлар ўрнатиш ҳамда тенг ҳуқуқли шартнома
тузишни таклиф қилди. Шунингдек мурожаатда Совет
Иттифоқи ва Хитой халқлари ўртасида дўстлик ўрна-
тиш тўғрисида хитой халқига қарата айтилган чақириқ
ҳам бор эди. Сотқин милитаристлар ярим йилдан ошиқ
вақт ичида бу Мурожаат тўғрисида ҳам индамадилар,

фақат 1920 йил апрелда бу мурожаатнинг бутун тексти хитой газеталарида босилди. Узоқ вақт ичида империалистлар томонидан эзилиб келган хитой халқи бу мурожаат билан танишиб чиқиши биланоқ, уни қизғин маъқуллади ва Пекин ҳукуматидан тезликда хитой-совет дўстлик муносабатлари ўрнатишни талаб қилди.

1920 йил октябрда Совет Россияси декларация эълон қилди ва бу декларацияда чор Россияси Хитойда зўравонлик билан олган ҳамма ҳуқуқларидан Совет ҳукумати воз кечганини ҳаммага маълум қилди, Хитой билан Совет Россияси ўртасидаги дўстлик муносабатлар ўрнатишга яна чақирди. Аммо сотқин милитаристлар назоратидаги ва империалистлар билан бир ёқадан бош чиқарувчи Пекин ҳукумати Совет Россияси таклифини қабул қилишга журъат эта олмади. Совет Россияси ҳукумати тезроқ дўстлик муносабатлар ўрнатиш мақсадида ўз вакиллариини бир неча марта Хитойга юборди. Аммо империалистик давлатлар бу ишга онгли равишда тўсқинлик қилганликлари сабабли Пекин ҳукумати ҳамма вақт музокарадан ўзини четга олиб турди.

1922 йил августда Совет ҳукумати ўз вакилини учинчи марта Пекинга юборди, уни бу ерда меҳнаткашларнинг 20 дан ошiqқ оммавий ташкилотлари қизғин табриклади. Ноябрьда Пекин ва бошқа жойлардаги студентлар ва ишчилар Россияда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг беш йиллигини тантана билан нишонлаб, Совет Россияси билан тезда дўстона муносабатлар ўрнатиш лозим деган фикрни қувватладилар. Бу эса империалистик давлатлар ва сотқин милитаристлар кўрсатувига амал қилиб, Хитой ва Совет Россияси ўртасида дўстлик муносабатлар ўрнатишга тўсқинлик қилувчиларга жиддий огоҳлантириш бўлди.

1922 йил октябрда Қизил Армия Владивостокни озод қилди. Шундай қилиб, империалистларнинг Совет Россиясига қарши бошлаган қуроли босқинчиликлари барбод бўлди. 1922 йил декабрь охирида Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи тузилди. Энди империалистик давлатлар бу янги давлат тузилганини гўё пайқамангадек бўлиб қололмадилар. 1923 йил январда Совет Иттифоқи ҳукумати ўз вакилини яна Хитойга юборди. Совет вакили 1923 йил сентябрда Пекинга келди, бу ерда уни хитой халқи қизғин табриклади. Пекин ҳу-

кумати фақат халқ оммасининг талаби туфайли совет вакили билан музокара бошлади. Аммо, Пекин ҳукумати империалистик давлатлар таъсирида музокарани атайлаб чўзди, уни барбод қилишни кўзлади. Хитой халқи Пекин ҳукуматининг бундай сиёсатини очиқ қоралади; Пекин студентлари яна намоёнликка чиқди. Шартномани имзолаш 1924 йил 31 майгача чўзилди. Пекин ҳукумати фақат халқ оммасининг сиқуви билан ССР Иттифоқи ва Хитой республикаси ўртасидаги масалаларни ҳал қилишнинг умумий принциплари тўғрисидаги Битимни имзолади. Шу вақтдан бошлаб Хитой билан Совет Иттифоқи ўртасида нормал дипломатик муносабатлар ўрнатилди.

Хитой Коммунистик партияси гоминданни қайта куришда Сунь Ят-сенга ёрдам берди

Совет-хитой дўстлик муносабатларини ўрнатиш мақсадини кўзлаган совет вакили Хитойда бўлиши Сунь Ят-сен ва гоминдан¹ партиясининг бошқа аъзоларининг диққатини жалб этди.

Хитой билан СССР ўртасида нормал муносабатлар ўрнатилиши Хитойда ишчилар ҳаракатининг ривожланишига ва Коммунистик партия таъсирининг ошиб боришига ёрдам берди. Бу воқеалар таъсирида Сунь Ят-сен ва гоминдан партиясининг бошқа аъзолари билан коммунистлар ўртасида яқинлашиш бошланди, Совет Иттифоқи ва Хитой Коммунистик партияси билан иттифоқ бўлишни назарда тутиш сезила бошлади. 1923 йил 7 февраль қонли воқеасидан кейин Хитойнинг ёш Коммунистик партияси, агар биргалашиб курашиш учун мамлакатдаги бошқа демократик кучлар билан бирлаша олмаса, хитой революцияси ғалаба қозона олмаслигини тушунди. Шунинг

¹ Гоминдан тузилганга қадар «Тунмэнхой» 1911 йилда Цин ҳукуматини ағдарган ташкилот эди. 1911 йил революциясининг мағлубиятидан кейин Сунь Ят-сен буржуа-демократик революцияси учун курашни амалга оширувчи группа бошида бўлди. 1912 йил августда тузилган ва Сунь Цзяо-жэнь бошчилик қилиб турган гоминдан, энди ўзининг революцион қиёфасини бутунлай йўқотган эди. 1914 йил июлда Сунь Ят-сен тузган Хитой революцион партияси («Чжунхуа гэминдан») ҳам халқ билан жуда суст боғланган эди. 1919 йил октябрда «Чжунхуа гэминдан» партияси «Ржунго гоминдан» («Хитой миллий партияси») қилиб қайта тузилган эди, лекин у кенг халқ оммасининг революцион курашига раҳбарлик қила оладиган сиёсий партия бўла олмади.

учун у Сунь Ят-сен раҳбарлигидаги гоминдан билан иттифоқ тузиш ва шу билан хитой ишчилар синфини мамлакатдаги бошқа демократик кучлар билан бирлаштириш учун барча кучларини сарфлади.

1923 йил июнда Коммунистик партия Кантонда ўзининг III съездини чақирди, бу съездда компартия билан гоминдан ўртасидаги иттифоқ масаласи марказий проблема бўлди. Съездда иккита асосий хато танқид қилинди. Биринчи хато шундан иборат эдики, Чэнь Ду-сю¹ бошчилигидаги капитулянтлар буржуа-демократик революциясида ишчилар синфининг раҳбар ролини инкор қилдилар ва партиянинг ҳамма ишини гоминданга бўйсундиришни талаб этдилар. Иккинчи хато шундан иборат эдики, Чжан Го-тао бошчилигидаги сектантлар фақат ишчилар синфини революцион деб ҳисобладилар ва шунинг учун ҳам коммунистлар, ишчилар ва деҳқонларнинг гоминданга киришига эътироз қилдилар. Съезд ҳақиқий аҳволга қараб, гоминданни ишчилар, деҳқонлар, майда буржуазия ва миллий буржуазия иттифоқига (блокига) айлантириш учун коммунистларни гоминданга киришга чақириш тўғрисида қарор қабул қилди; шу билан бирга, съезд ташкилий ва сиёсий масалаларда коммунистик партиянинг мустақиллигини сақлаб қолишга чақирди.

Сунь Ят-сен Хитой Коммунистик партиясининг ёрдами билан гоминданни қайтадан қурди ва бу икки партия ўртасида ҳамкорлик ўрнатди. 1924 йил январда Кантонда йиғилган гоминданнинг I съездида демократик революциянинг программаси қабул қилинди ва учта ягона сиёсат: Совет Иттифоқи билан иттифоқ тузиш, Коммунистик партия билан иттифоқ бўлиш ҳамда ишчи ва деҳқонларни қўллаб-қувватлаш сиёсати белгиланди. Мао Цзе-дун, Линь Бо-цзюй ва бошқалар бу съездга қат-

¹ Чэнь Ду-сю «4 май ҳаракати»га қадар Хитой тараққиёти учун курашган демократ сифатида танилган эди. Хитойга марксизм-ленинизм тарқала бошлаган даврда Чэнь Ду-сю социализм гояларини тарқатишга катта хизмат қилди ва Хитой Коммунистик партиясини тузишда ташаббус кўрсатганларнинг бири қаторида ном чиқарди. Хитой Коммунистик партиясининг I съездида Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг секретари бўлиб сайланди, лекин аслида у ҳеч қачон ҳам чинакам марксист бўлган эмас эди.

нашдилар, унга раҳбарлик қилиб, катта роль ўйнадилар: улар Сунь Ят-сенга ва гоминданнинг сўл қисмига тўғри революцион йўлга ўтишда ёрдам бердилар.

Революцион курашнинг янада авж олиши Хитой Коммунистик партияси амалга ошираётган ягона революцион фронтнинг сиёсати ва гоминданнинг қайта қурилиши революцион ҳаракатнинг янада авж олишига сабаб бўлди. 1923 йил 7 февралдаги қонли воқеалардан кейин, ҳар хил жойлардаги милитаристларнинг тинч аҳолини кўплаб ўлдира бошлаганлари ва жазолаганликлари натижасида маълум бир вақтгача ишчилар ҳаракати ривожланмай турган эди. 1924 йилда Хитой Коммунистик партиясининг актив фаолияти сезила бошлади, ва мамлакатда ишчилар ҳаракати янада каттароқ куч билан юксалиб борди. Гоминдан қайта қурилгандан кейин, унинг Марказий Комитети қошида ишчилар бўлими таъсис этилди, бу бўлимнинг ишига аслида коммунистлар раҳбарлик қилди. Шунинг учун ҳам ишчилар ҳаракати биринчи галда Гуандун вилоятида жонланди. Деҳқонлар ҳаракати кўпдан бери Гуандунда ўз базасига эга эди — у Дунцзян районида (Шарқ дарёси) бўлиб, бу ерда деҳқонлар ҳаракатининг отоқли раҳбари коммунист Пэн Бай иш олиб борди. Милитарист Чэнь Цзюн-мин қуроли куч билан деҳқонлар иттифоқларини тарқатиб юбориши муносабати билан, бу ерда ҳам деҳқонлар ҳаракати вақтинча заифлашиб қолган эди. Гоминдан қайта қурилгандан кейин Марказий Комитет қошида Пэн Бай бошчилигидаги деҳқонлар бўлими ҳам тузилди. Мао Цзедун деҳқонларни ўқитиш ишларига раҳбарлик қилди, кадрларни тарбиялади ва уларни мамлакатнинг ҳар хил районларига ишга юборди. Гуандун вилоятида деҳқонлар ҳаракати яна кучайди. Кантондаги ишчилар иттифоқлари ва яқин атроф уездлардаги деҳқонлар иттифоқлари ўша вақтда революцион база яратиш ишида жуда муҳим роль ўйнадилар.

1923 йил 7 февраль воқеалари ёш Хитой Коммунистик партияси учун сабоқ бўлди. Коммунистик партия хитой халқи ўз қуроли кучларига эга бўлмай туриб, демократик ҳуқуқлар бутунлай бўлмаган бир шароитда тиш-тирноғигача қурулланган реакция устидан ғалаба қорзона олмаслигини тушунди. Сунь Ят-сен СССРнинг дўст-

лик маслаҳатини қабул қилиб, гоминданни қайта қуриш даврида қуролли кучлар ташкил қилиш учун шароит тайёрлади. 1924 йил майда Хуанпуда¹ гоминданнинг революцион ҳарбий мактаби таъсис этилди. Совет маслаҳатчилари, шунингдек Хитой коммунистларидан Чжоу Энь-лай ва Е Цзянь-ин сўл гоминданчилардан Ляо Чжункай ва Дэн Янь-да билан бирга берган ёрдамлари ва раҳбарлик кўргазмалари туфайли Хуанпу ҳарбий мактабида кўплаб ҳарбий-революцион кадрлар тайёрланди.

Шу вақтда Шимолий Хитойда чжили милитаристлари ва уларнинг душманлари ўртасидаги кураш тобора кучаймоқда эди. 1924 йил сентябрда У Пэй-фу иккинчи чжили-финтянь урушини (чжили-мукден уруши) бошлади. Чжили тўдасида Цао Кунь ва У Пэй-фуга қарши чиққан ва аллақачон Чжан Цзо-лин билан иттифоқ бўлган Фин Юй-сян бошлиқ группа ажралиб чиқди. У Пэй-фу Шаньхайгуанда жанг қилиб турган вақтда, Фин Юй-сян ўз армиясини кутилмаган пайтда Жэхэдан Пекинга олиб борди ва бу ерда ҳукуматни ағдариб, шу билан милитаристларнинг ўзаро урушига хотима берди. Цао Кунь ва У Пэй-фуга қарши чиққан қўшинлар урушни тамомлаб, Шимолда ҳокимиятни сақлаб қолиш мақсадида Дуань Ци-жуйни вақтинча ҳоким қилиб кўтардилар. Фин Юй-сян рўй берган вазиятни муҳокама қилиш учун Сунь Ят-сенни Шимолга чақирди. Сунь Ят-сен Шимолга жўнаш олдидан тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномаларни бекор қиладиган, бутун халқ мададига таянган ҳолда бирлаштирилган янги Хитойни яратиш масалаларини ҳал қиладиган Миллий мажлисни чақиришни талаб қиладиган манифестни эълон қилди. Ҳамма ерда Миллий мажлис чақиришни тезлатиш мақсадида бирин-кетин халқ конференциялари чақирила бошлади. Сунь Ят-сен Пекинга келди, лекин бу ерда тоби қочиб, 1925 йил 12 мартда вафот этди. У ўлим тўшагида ётган бўлса ҳам иккита муҳим масалага: Миллий мажлисни чақириш ва тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномаларни бекор қилиш масалаларини ҳал қилишда қатнашди. У ўз фикрдошлари — революционерларга бу масалаларни энг яқин фурсатда ҳал қилишни васият қилиб қолдирди. Сунь

¹ Кантондан 14 километр жанубда Жемчужная дарёсидаги Пуанпу оролидаги бир жой. — *Редакция изоҳи.*

Ят-сен ўлмасдан олдин СССР Марказий Ижроия Комитетига мурожаат ёзиб, Хитой ва Совет Иттифоқининг иккала улуғ халқи ўртасида яқиндан ҳамкорлик ва дўстлик ўрнатилишига катта умид қилганини билдирди. Хитой халқи бу улуғ революцион арбобни ўз орасидан йўқотиши муносабати билан бўлган умумхалқ мотами кенг сиёсий кампанияга айланди.

Сунь Ят-сен Шимолга кетганидан кейин, Дунцзян ҳавзасида (Шарқ дарёси) жойлашиб олган Чэнь Цзюнь-мин инглиз империалистлари ва Дуань Ци-жуйга таяниб Кантонни бир неча марта босиб олмоқчи бўлган эди. Гуандун вилоятида Чэнь Цзюнь-мин томонидан қўллаб-қувватланган бошқа реакцион қуроли кучлар ҳам ҳаракат қила бошладилар. Хуанпу ҳарбий мактаби ўқувчиларидан тузилган таълим полки¹ революцион армиянинг асосий кучи бўлгани ҳолда, Кантон ва Гонконг ишчилари, шунингдек Дунцзян водиси деҳқонларининг актив ёрдами билан Гуандун вилоятидаги барча реакцион кучларни тор-мор қилиб, ҳамма вилоятларни бирлаштирди. Гоминдан Марказий Комитети бу революцион урушда ғалаба қозониши биланоқ миллий ҳукумат тузди. 1926 йил июнда бутун Гуанси вилояти миллий ҳукуматга бўйсунди. Шундай қилиб Гуандун ва Гуанси вилоятларида революцион база тузиш ишлари тамом бўлди.

«30 май ҳаракати» ва
Гонконгда умумий иш
ташлаш

Тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномаларни бекор қилиш ва Миллий мажлис чақириш учун бошланган халқ ҳаракати империалистлар ва милитаристларга қарши курашда хитой халқининг революцион руҳини кўтаришга ёрдам берди. Революцион ҳаракат бутун мамлакатни қамраб олди ва 1925 йил майда Шанхайда инглиз ва япон империалистларига қарши катта иш ташлаш бошланди.

15 майда япон империалистлари қуроли куч билан Шанхайдаги япон тўқимачилик фабрикаси ишчиларини

¹ 1925 йил бошларида Хуанпу ҳарбий мактабини биринчи ва иккинчи бўлиб тамомлаганлар 1100 кишига етган эди; булардан ташқари армияга янгидан олинганлар ҳам бутун бир полкни ташкил этдилар. Революцион ҳукумат биринчи бўлиб тамомлаганларга младший офицер унвонини бериб, улардан иккита таълим полки тузди.

нинг иш ташлашини бостирдилар, коммунист ишчи Гу Чжэн-хунни отдилар. Иш ташлаган ишчиларга моддий ёрдам берган студентлар ҳам халқаро септльмент полиция бошқармаси томонидан қувгин қилиндилар ва қамоққа олиндилар. 30 майда студентлар Шанхай концессияси территориясида ишчилар ила бирдамлик белгиси билан намоёиш қилдилар ва полиция бошқармаси эшиги олдига тўпланиб «Битсин империализм!», «Хитой халқи, бирлашингиз!» деган шиор ташладилар. Англия полицияси халқни ота бошлади, натижада кўп кишилар ўлди ва ярадор бўлди. Бу воқеа бутун Шанхай аҳолисини дарғазаб ва норози қилди. Бир неча кун давомида Шанхай ишчилари, студентлари ва шаҳар аҳолиси империалистларнинг хитойларни отишларига қарши норозиликларини намоёишкорона билдирдилар, лекин Англия, Америка ва Япония полицияси уларни отишни давом эттирди. Кейин ишчилар, студентлар ва майда буржуазия умумий иш ташлаш эълон қилдилар.

1925 йил 30 майда Шанхайда бўлиб ўтган қонли воқеадан кейин Хитойнинг барча йирик шаҳарларидаги ишчилар, студентлар ва майда буржуазия империалистларга қарши оммавий намоёишлар уюштирилди ва булардан ташқари инглиз ва япон молларига байкот эълон қилдилар. 19 июнда Гонконгда умумий иш ташлаш бошланди: Гонконгнинг ҳамма ишчилари шаҳарни ташлаб чиқиб Кантонга кўчдилар, Гонконгга қарши иқтисодий блокада уюштирилди. Гонконг жонсиз портга айланди. 23 июнда Гонконгнинг иш ташлаган ишчилари Кантон студентлари ва ишчилари билан бирга катта намоёиш ўтказдилар. Шамянь¹ инглиз денгизчилари кўп қон тўкиб намоёишчиларни отдилар, бунинг натижасида хитой халқининг қаршилиги янада ошди. Гонконг ишчилари Кантон ишчилари билан бирга стачка комитети туздилар. Бу комитет империализмга қарши курашнинг раҳбар органи бўлиб қолди. Кантон ҳукумати иш ташлаган ишчиларнинг ҳамда бутун халқнинг империализмга қарши курашини қувватлаб, Англия билан иқтисодий муносабатларни узганини эълон қилди. Революцион ҳукумат ва Гуандун вилоятидаги деҳқонлар

¹ Шамянь — Кантоннинг жанубий томонидаги қирғоқ бўйи бўлиб, ўша вақтда инглиз концессияси эди. — *Редакция изоҳи.*

ташкилоти томонидан қўллаб-қувватланган ва бир неча миллион киши қатнашган Гонконг стачкаси 16 ой давом этди — бу эса бутун жаҳон ишчилар ҳаракати тарихида энг узоқ давом этган иш ташлаш бўлди.

2. Шимолга юришдаги ғалаба

Шимолга юриш арафасида Иккинчи чжили-финтянь (мукден)
Шимолий Хитойдаги аҳвол уруши тамом бўлгандан кейин
Фин Юй-сян бошчилигидаги миллий армиянинг революция йўлини кўзлагани равшан бўлди. Бундан Дуань Ци-жуй ва Чжан Цзо-лин жуда норози эди. 1925 йил майда финтянь (мукден) армияси ҳукуматни қўриқлашни баҳона қилиб, катта ҳарбий қўшилмалари билан Шаньхайгуань орқали ўтиб миллий армия позицияларининг бир қисмини босиб олди. Шанхай «30 май» воқеалари вақтида финтянь (мукден) армияси жанубга юриб, икки вилоятни — Цзянсу ва Аньхуэйни босиб олди. «30 май» воқеаларидан кейин империалистик давлатларнинг Хитой халқларига қарши кураши яна кучайди, империалистлар Финтянга (Мукденга) қарши уруш очиш учун ифвогарлик қила бошладилар. Чжили милитаристи Сунь Чуань-фан халқ оммасининг Финтянга (Мукденга) қарши кайфиятидан фойдаланиб, ўзбошимчалик билан ўзини беш вилоятдаги бирлашган армиянинг бош қўмондони деб эълон қилди ва ўз қўшинларини Шанхай ва Нанкин юришига бошлади. Шунингдек У Пэй-фу Чжили (ҳозирги Хэбэй) ва Шаньдун вилоятларини ўзига қарашли ерларга айлантирмоқчи бўлиб ва қулай пайтдан фойдаланиб ўзбошимчалик билан ўзини 14 вилоят бирлашган армиясининг бош қўмондони деб эълон қилди. Лекин, у ўз мақсадига эриша олмади. Шу пайтда финтянь армиясида ажралиш рўй берди. Отрядларнинг бир қисми Чжан Цзо-линга қарши чиқди ва Дунбей (Шимоли-Шарқий) миллий армиясининг байроғини кўтарди. 1925 йил декабрда Япония Дунбей миллий армиясини йўқ қилишда Чжан Цзо-линга ёрдам бериш учун ўз қўшинларини Маньчжурияга олиб кирди. Чжан Цзо-лин ва У Пэй-фу бир-бирларининг гуноҳидан ўтиб бирлашдилар ҳамда Чжили ва Хэнань вилоятларидаги миллий армияга уч томондан ҳужум бошладилар.

1926 йил мартда япон кемалари Тяньцзиньда ҳужум қилаётган финтянь (мукден) армиясининг ҳимояси билан миллий армияни артиллерия ўқига тутди, миллий армия ҳам артиллерия отишмаси билан жавоб берди. Империалистик давлатлар ҳукумат билан қилинган музокараларда ультиматум тарзидаги талаблар қўя бошладилар, бу эса хитой халқини ғазаблантирди. 1926 йил 18 мартда оммавий митинг ва намойиш ўтказиш учун Пекиндаги Тяньаньминь майдонига аҳолининг барча табақа вакиллари йиғилди. Намойишчи колонналар ҳукумат биноси олдидан ўтаётиб: «Битсин империализм!», «Йўқолсин Дуань Ци-жуй!» деган шиорларини барала овоз билан айтдилар. Ҳукуматни қўриқловчи қўшинлар намойишчиларни ўққа тутдилар. Натижада 450 киши ўлди ва 200 дан ошиқ киши ярадор бўлди.

Бу қонли воқеалардан кейин бир ой ўтар-ўтмас иккита армия—финтянь (мукден) ва чжили (хэбэй) армиялари ҳужумига учраган миллий армия Пекиндан чекинишга ва Нанькоу мудофаасига ўтишга мажбур бўлди. Миллий армиянинг бош қўмондони Фин Юй-сян 1926 йил бошларидаёқ истеъфо бериб, Совет Иттифоқига жўнаган эди. Миллий армия Пекиндан чиқиб кетганда ва У Пэй-фу Дуань Ци-жуйни ёқламаганда аслида ҳукумат йўқ бўлган бўлар эди. 1926 йил июннинг охирида Чжан Цзо-лин ва У Пэй-фу Пекинда учрашиб, миллий армияни яна таъқиб қилмоқчи бўлдилар. Август ойининг ўрталарида миллий армия Нанькоудан чиқиб кетди ва Хуанхэ дарёси бурилган жойдан шимол томонга чекинди. Шу вақтда Жануб миллий ҳукумати ўзининг Шимолга юришини бошлади, шунинг учун У Пэй-фу Шимолга юриш армиясига қарши чиқишга тайёргарлик кўриш мақсадида дарҳол Хубэйга жўнади.

Шимолга юриш армиясининг Хунань, Хубэй вилоятларини ва Жануби-Шарқий Хитойда 5 вилоятни эгаллаш

1926 йил 18 март воқеаларида кейин бутун хитой халқи бэйян милитаристлари (шимолий милитаристлар) тўдасидан иборат феодаллик ҳукмронлигини афдаришни талаб қилди. Шу пайтдаги революцион вазият шу қадар етилган эдики, уни «Қуролланган революция қуролланган контрреволюцияга қарши курашмоқда» деб таърифлаш мумкин эди. Шу даврда Хитой Коммунистик партияси миллий-революцион армия тузиш

ва 1926 йил юришига тайёргарлик кўриш ишларида го-минданга ёрдам берди.

4-миллий-революцион армияда коммунистлар айниқса кўп бўлиб, Шимолга юриш армиясининг асосий кучини ташкил этди. Коммунист Е Тин¹ командирлик қилган алоҳида полк айниқса кўп коммунистларга эга бўлиб, Шимолга юришнинг бошидан-охиригача ҳаммадан кўп қаҳрамонлик кўрсатди. Шимолга юриш армияси йўл тараддудини кўрган вақтда, бу алоҳида полк армиянинг авангарди қилиб қўйилди, ва 1926 йил майда ўша полк Гуандундан Хунаньга ҳужум қилиш учун юборилди, вилоят жанг билан олинди. Ўртоқ Мао Цзе-дуннинг тўғ-ри раҳбарлиги натижасида Хунань ишчи ва деҳқонлари олдиндан катта куч уюштириб қўйдилар, шунинг учун Шимолга юриш армияси бу кучларнинг ёрдами билан Хунань милитаристи Чжао Хэн-ти қўшинларини тез орада тор-мор қилди ва бутун Хунань вилоятини эгаллади. Шимол томондан келган ва фронтда шахсан ўзи жангга раҳбарлик қилган У Пэй-фу Шимолга юриш армиясининг қаҳрамонона ҳаракатини тўхтата олмади. Е Тиннинг алоҳида полки Тинсицяо ва Хэшенцяо атрофидаги иккала жангларда У Пэй-фунинг асосий кучларини тор-мор қилди ва Шимолга юриш армиясининг ғалабалари учун замин тайёрлади. Шимолга юриш армияси сентябрда Ханькоу, Ханьянни, октябрда — Учанни озод қилди, бу ерга биринчи бўлиб шухрат қозонган алоҳида полк келиб кирди. Хунань ва Хубэй аҳолиси алоҳида полкка «темир армия» деган фахрий ном берди.

Шимолга юриш армияси У Пэй-фу ва Сунь Чуань-фанни тор-мор қилгандан кейин бир қанча вақтгача пайт пойлаб турди. У Пэй-фунинг асосий кучлари тор-мор

¹ Е Тин (1895—1946) — коммунист, генерал, революцион Кантон армияси командирларидан бири, Шимолга юриш қатнашчиси. Чан Қай-ши ва Ухань маркази хоинлигидан кейин Хэ Лун билан бирга 1927 йил 1 августда Наньчанда қўзғолон кўтарди. Кантон декабрь қўзғолонининг қатнашчиси. Хитой халқининг Япон босқинчиларига қарши миллий-озодлик уруши даврида (1937—1945) Янги 4-миллий-революцион армиясига командирлик қилди. 1941 йилда чанкайшичиларнинг Янги 4-миллий-революцион армиясига ҳужум қилганлари вақтида Е Тин ярадор бўлди ва асир олинди. У фақат Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аралашуви орқасида озод қилинди. У 1946 йилда авиация фалокатидан ҳалок бўлди. — Редакция изоҳи.

қилингандан кейин Сунь Чуань-фан Шимолга юриш армиясига нисбатан душманлик кўрсата бошлади. 1926 йил сентябрининг биринчи ўн кунлигида Шимолга юриш армияси Хунаньдан Цзянсига ва шу билан бир йўла Гуандундан Фуцзянга кўчди. 1926 йил ноябрда Сунь Чуань-фаннинг асосий кучлари Цзюцзян ва Наньчан атрофида Шимолга юриш армияси кучлари томонидан тормор қилинди. 1927 йил февраль охирларида Сунь Чуань-фаннинг қолдиқ қўшинлари Чжэнцзян вилоятига чекиндилар. Март бошларида Сунь Чуань-фан Шанхай—Нинбо темир йўлининг шарқий қисмини кўриқлашни Чжан Цзо-лин томонидан юборилган чжили-шаньдун қўшинларига топширди. 1927 йил мартнинг охирги ўн кунда Шанхай ишчилари қўзғолон кўтариб, шу билан Шимолга юриш армиясининг ютуғига жавоб бердилар. Янцзи дарёси бўйлаб Шарққа ҳаракат қилаётган Шимолга юриш армияси Нанкинни ҳам озод қилди. Энди Жануби-Шарқий Хитойнинг беш вилоятини миллий-революцион армияси тўла эгаллаган эди.

Ханькоу ва Цзюцзянда Шимолга юриш армиясининг тез
инглиз концессияларининг орада ғалаба қозониши кўп жи-
Хитойга қайтариб бери- қатдан уруш ҳаракатлари зона-
лиши ва Шанхай ишчиларининг учинчи қўзғолони катининг ўсиши натижаси эди.

Шу билан бирга, Шимолга юриш армиясининг ғалабаси ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг кенг кўламда ривожланиб кетишига ёрдам берди. Шимолга юриш армияси ишғол этган ҳамма районларнинг ишчилари иш ташлаш курашини бошлаб юбордилар, контрреволюция кучларини бостириш мақсадида соқчи отрядлар туздилар; ҳамма жойларда деҳқонлар ер ижараси ҳақи ва қарз процентини камайтиришни талаб қилдилар, тухао ва лешэньни тор-мор қилиш учун ўзларини мудофаа қилиш отрядлари туздилар. 1926 йил қишида Уханьдаги касба союз аъзолари 300 минг кишидан ошди; Хунань ва Хубэй вилоятлари уездларидаги деҳқонлар союзининг аъзолари бир неча миллион кишига етди.

1927 йил 3 январда Шимолга юриш армиясининг ғалабасини нишонлаш учун Ухань аҳолиси барча табақаларининг вакиллари митинг ўтказдилар; намоёнчи-лар оммаси Цзянхангуань ва Ханькоу олдидан ўтаётганда инглиз денгизчилари ҳеч қандай сабабсиз муштла-

ша бошладилар, бунинг натижасида тўқнашиш бўлиб, иккала томон ҳам бу жанжалга аралашди. Коммунист Лю Шао-ци раҳбарлигидаги Ухань ишчилари жангга кирдилар. Ишчи соқчилар инглиз империалистлари полициясини сиқиб чиқариб, Ханьксудаги инглиз концессиясини қўлга олдилар. Аҳолининг ҳар хил табақа вакиллари дарҳол шошилинич кенгаш чақириб, Шимолга юриш армиясидан инглиз концессияси территориясига киришни ва у ердаги полицияни ҳамда қуролли «кўнгилчилар отрядлари»ни ҳайдаб чиқаришни сўрашга қарор қилдилар. Шу вақтда миллий ҳукумат Кантондан Уханьга кўчган ва халқ талабига мувофиқ Ханькоудаги инглиз концессияси Хитойга қайтариб олинганини расмий эълон қилган эди. 1927 йил 6 январда Цзюцзянда ҳам инглиз денгизчиларининг хитой ишчиларини отишларига доир воқеалар бўлиб ўтган эди. Миллий ҳукумат Цзюцзяндаги халқ оммаси талабига мувофиқ Цзюцзян инглиз концессиясини тортиб олиб, уни халққа қайтариб берди. Хитой халқининг революцион кучлари империалистлар обрўсига биринчи марта жиддий зарба бердилар.

1926 йил октябрда ва 1927 йил февраль ва март ойларида Шанхай ишчилари хитой коммунистлари раҳбарлигида Шимолга юриш армиясига ёрдам бериш мақсадида уч марта қуролли қўзғолон кўтардилар. Етарли тайёргарлик кўрилмагани ва Сунь Чуань-фаннинг қаттиқ жазо чоралари сабабли дастлабки икки қўзғолон муваффақиятсиз бўлди. Аммо халқ оммаси Сунь Чуань-фанга қарши курашини янада кучайтирди, уларнинг революцион активлиги кундан-кунга ошиб борди. Шанхай ишчилари аввалги икки мағлубиятнинг сабоқларини ҳисобга олиб, учинчи қўзғолонга планли равишда тайёргарлик кўрдилар. Биринчи галда ишчилар шаҳар аҳолиси вакилларининг вақтли конференциясини чақириб, аҳолининг революцион кайфиятдаги барча доиралари билан бирлашдилар. Бу конференция халқ ҳокимиятининг нишонаси бўлиб, жуда катта сиёсий аҳамиятга эга эди. 1927 йил 21 мартда Шанхай касаба союзлари Бош совети умумий иш ташлашга чақирди, бу иш ташлашда қатнашчиларнинг сони 800 минг кишигача етди. Шундан кейин коммунистлардан Чжоу Энь-лай, Ло И-нун ва Чжао Ли-янь раҳбарлигидаги ишчи соқчилар қуролли қўзғолон бошладилар. Кечаю кундуз шиддат-

ли кўча жанглари давом этди, натижада Чжабэй¹ рай-онини эгаллаб турган чжили-шаньдун армияси тор-мор қилинди. Шундай қилиб, хитой революцияси тарихига шонли саҳифа ёзилди.

Чэнь Ду-сюнинг нотўғри раҳбарлиги революцияни мағлубиятга олиб келди

Революция авж олди, аммо революция базаси жиддий мустақамланмаган эди. Компартиянинг ўша вақтдаги раҳбари Чэнь Ду-сю революцияга раҳбарликнинг аҳамиятига тўғри баҳо бермади. У демократик революцияга раҳбарликда ишчилар синфининг ролига тўғри баҳо бермади ва бу масалада капитулянтлик позициясида бўлди. Унинг бутун диққат-эътибори гоминдан билан ҳамкорлик ўрнатишда эди. У революциянинг ҳақиқий душманларига қарши курашда пролетариатнинг чинакам иттифоқчиларини кўрмади. У Шимолга юриш жанглари раҳбарлик қилишда коммунистларнинг роли масаласида ҳам капитулянтлик тарафдори бўлди. Ҳақиқатан шимолга юриш даврида коммунистлар армияда сиёсий иш олиб борсалар ҳам, лекин компартиянинг раҳбар органи армияга ва коммунистларнинг армиядаги ишига етарли даражада эътибор бермагани учун шундай аҳвол рўй бердики, бутун армия составида коммунистлар таъсирида бўлган чинакам революцион ҳарбий қисмлар ниҳоят оз эди. Шимолга юриш армиясидаги ҳақиқий ҳокимият аввалгидек эски офицерлар қўлида, асосан ўнг гоминданчи, фитначи, ўша вақтдаги миллий-революцион армиянинг собиқ бош қўмондони Чан Кай-ши қўлида эди. Маккор империалистлар вазиятни жуда тез тушундилар ва Чан Кай-ши билан бирлашдилар. Помешчиклар ва компрадорлар ҳам Чан Кай-шига ёндашди, Чан Кай-ши уларнинг сиёсий фикрларини акс эттирувчи бўлиб қолди. Улар Чан Кай-шига тез авж олиб кетаётган хитой революциясини ичидан бузишни юкладилар.

Шимолга юриш бошланиши биланоқ мамлакатнинг ҳамма жойларида омманинг революцион кураши кучайди. Хунань вилоятида деҳқонлар ҳаракати айниқса тез авж олди. 1926 йил охирларидан бошлаб то 1927 йил бошла-

¹Чжабэй ёки Чанэй — Шанхайнинг шимолӣ қисмидаги ишчилар яшаган жой бўлиб, 1932 йилги Шанхай мудофаасида япон босқинчиларига қарши кураши билан шухрат қозонган.

ригача бир неча ой давомида қишлоқларда шу вақтгача мисли кўрилмаган улуғ деҳқонлар революцияси бошланди. Ўз ер-мулкида яшаб келган ва деҳқонлар ҳаракатининг авж олганидан ваҳимага тушган помешчиклар кўплаб шаҳарларга қочдилар, у ерда деҳқонлар тўғрисида ёлгон овозалар тарқатдилар. Шаҳарларда, гўё деҳқонлар ҳаракати турмушнинг ҳаммага расм-одат бўлиб қолган асосларини бузаётирлар, деган фикр тарқалди. Ҳолбуки, аслида қишлоқларнинг демократик кучлари қишлоқ феодал кучларига қарши чиққан эдилар ва деҳқонларнинг қилган ишлари ҳақли эди; демократик революциянинг муваффақиятли давом этиши учун қишлоқларда жиддий ўзгаришлар рўй бериши лозим эди. Гоминданнинг ўнг қанот реакцион туҳматчилари таъсирида қолган Чэн Ду-сю деҳқонлар оммасининг улуғ революцион курашини қўллаб-қувватлашга ботина олмади. У гоминданга мослашиб, деҳқонлардан — ишчилар синфининг энг муҳим иттифоқчисидан воз кечишни афзал кўрди, шу билан ишчилар синфи ва компартияни деҳқонлардан ажратди. Гоминданнинг реакцион бошлиқлари — революцион юксалиш даврида раҳбарлик ишларига суқулиб кирган Чан Кай-ши ва Ван Цзин-вэй, — бир иложини топиб галаён чиқара олдилар ва шу билан революцияга хоинлик қилдилар.

3. Гоминдан реакцион тўдасининг разилларча хоинлик қилиши

Гоминдан реакцион тўдасининг коммунистларга қарши фитнаси

Сунь Ят-сен гоминданни қайтадан тузди. Даставвал Совет Иттифоқи билан иттифоқ тузиш, Хитой Коммунистик партияси билан иттифоқ тузиш ҳамда ишчи ва деҳқонларга ёрдам беришга қаратилган учта ягона сиёсат амалга оширилади, гоминдан билан компартия бирлашади ва Хитойда умумий миллий ягона революцион фронт барпо этилади, деб тахмин қилинган эди. Гоминдан қайтадан ташкил қилингандан кейин икки қисмга бўлинди, яъни учта ягона сиёсат тарафдори бўлган сўл группа деб аталган революцион қисмга ва реакцион ўнг группага ажралди. Реакцион ўнг группа учта ягона сиёсатга қарши чиқди ва бу сиёсат ниқоби остига яшириниб, ҳокимиятни қўлга олиш ва

кейинчалик учта ягона сиёсатни бузиш учун қулай пайдан фойдаланишни кўзлади. Чан Кай-ши ва Ван Цзин-вэй бу группанинг бошлиқлари бўлиб, революцион лагерда вақтинча мақсадларини яшириб келдилар.

Даставвал Чан Кай-ши мансабпарастлик мақсадларини кўзлаб Сунь Ят-сенга яқинроқ бўлишга уринди. Гоминдан революцион ҳарбий мактаб ташкил қилаётган даврда Сунь Ят-сен ва Ляо Чжун-кай¹ бу мактабнинг бошлиғи вазифасига Чан Кай-шини тавсия қилишди, чунки у Японияда ҳарбий маълумот олган эди. Чан Кай-ши мансабга эришиш учун қайси йўлни танлаш тўғрисида иккиланиб, ҳатто бу вазифадан бош тортди, Ляо Чжун-кайга хат ёзиб, ўзининг учта ягона сиёсатга қўшилмаганини билдирди. Аммо, революцион ҳаракат тез ривожланаётган шароитда Чан Кай-ши ўзига революцион оқим ва унинг ягона учта сиёсати тарафдори ниқобини кийиб, контрреволюцияни уюштириш учун ўзининг революцион лагеръ ичидаги мавқеидан фойдаланмоқчи бўлди. 1925 йил августда Ляо Чжун-кайга суи қасд қилинди. Революцион халқ оммаси революцион лагерга суқулиб кирган реакционерларни қаттиқ жавобгарликка тортишни талаб қилди. Чан Кай-ши ўз мавқеидан фойдаланиб ва ўзини революцион группа тарафдори қилиб кўрсатиб, бу воқеани текширишдан ўзини четга тортибгина қолмай, ҳатто ҳарбий ишларга раҳбарликни ҳам ўз қўлига олди.

1926 йил мартда Чан Кай-ши ўз маккорлик планларини янада кенг миқёсда амалга ошира бошлади. У ўзи уюштирган ҳийла-найранглар билан коммунистларни ҳарбий мактабдан ва 1-миллий революцион армиядан кетишга мажбур этди, шу билан коммунистларнинг армиядаги позицияларини сусайтирди. 1926 йил майда гоминдан Марказий Комитети мажлисида партия вазифаларини тақсимлаш тўғрисидаги проектни олдинга сурди, яъни шундай тартибни қонунлаштирдикки, коммунистлар гоминдан Марказий Комитети бўлимларида бошлиқ (мудир) вазифасида ишлай олмас эди, шундай қилиб гоминданнинг раҳбар органларида компартия позициялари сусайтирилди.

¹ Ляо Чжун-кай — Сунь Ят-сеннинг сафдоши, гоминданнинг сўл қанотига мансуб. — *Редакция изоҳи.*

1926 йил ноябрда Шимолга юриш армияси Наньчан шаҳрини олди, бу ерга Чан Кай-ши бош қўмондон штаби билан бирга жойлашди. У империалистларга таслим бўлишга тайёрланиб, коммунистларнинг душмани, ўта кетган фитначи Дай Цзи-таони Японияга юборди. Худди шу вақтда Шанхайда чиқадиган инглиз газеталарида Сунь Ят-сеннинг ягона учта сиёсатидан воз кечишга қаратилган реакция гоминдан тўдасини қўллаб-қувватловчи фикрлар босилиб чиқди. Ханькоу ва Цзюцзяндаги Англия концессиялари хитой халқига қайтариб берилгандан кейин америка ва инглиз империалистлари бундай воқеалар бошқа жойларда ҳам рўй беришидан ҳадиксираб, Шанхайда ўз қўшинларини кўпайтирдилар. Шундай қилиб, чет эл империалистлари ва гоминданнинг реакция группаси бир-бирига яқинлашди, улар ўртасида тил бириктириш бўлиб ўтди. Шу даврда Шанхайдаги компрадор ва молия магнати Юй Ся-цин Чан Кай-ши билан шахсан учрашиш учун Наньчанга келди. Улар коммунизмга қарши биргалашиб курашмоқчи бўлдилар, бири бу курашга боғлиқ харажатлар учун қарз бермоқчи бўлди, иккинчиси эса Шимолга юриш армияси Шанхай ва Нанкинга киргандан кейин актив ҳаракат қила бошлашга розилик берди. Шундай қилиб Наньчандаги бош қўмондон штабида гоминданнинг реакция группаси кенг уюштирилган галаён бошлаши тўғрисида маккорлик келишуви бўлди.

Биринчи гражданлар революцион урушининг мағлубияти

1927 йил мартда Чан Кай-ши қўмондонлигидаги реакция армия Шанхай ва Нанкинга яқинлашди. 22 мартда Шанхай ишчи

соқчилар чжили-шаньдун армиясини тор-мор қилгандан кейин Чан Кай-шининг реакция армияси Шанхайга кирди. 24 мартда Шимолга юриш армияси Янцзи дарёси бўйлаб шарққа юрди ва Нанкинга кирди. Англия, АҚШ, Япония, Франция, Италия ва бошқа давлатларнинг ҳарбий кемалари шаҳарни артиллерия ўтига тутдилар, натижада 2000 дан ошиқ тинч аҳоли ва хитой солдатлари ҳалок бўлди. Чан Кай-ши бошчилигидаги реакция армия аҳоли ўртасидаги саросимадан фойдаланиб, худди шу пайтда Нанкинга кирди.

Шанхай ишчилари учинчи қўзғолонининг галабаси ва ишчи соқчиларнинг қудратли революцион кучга айланиши империалистик давлатлар учун жиддий хавф туғдирди.

Чан Кай-ши Шанхайга етиб келган заҳоти кескин ўзгариш яшаш тўғрисида империалистларга ваъда берди, лекин революциянинг қуролли кучлари ўзи учун ҳам жиддий ғов бўлди, уларни бартараф қилиш учун империалистлар билан дўстона муносабат боғлаш йўлида биринчи қадам бўлиши мумкин эди. Шу сабабли 1927 йил 12 апрелга ўтар кечаси Чан Кай-ши ишчи соқчиларга пистирма қўйиш учун реакцион армия отрядларини олдинга жўнатди, кейин ишчилар қиёфасига ниқобланган қуролли бандитлар соқчиларга хиёнаткорона ҳужум қилдилар. Ишчи соқчилар мудофаага ўтиб бандитларга зарба бердилар. Шундан кейин Чан Кай-шининг реакцион армияси соқчилар бошлиқларини тинчитиб қўйди ва зўравонлик қилиб, бирдан соқчиларни қуролсизлантирди. 12 апрелда бутун Шанхай ишчилари Чжабэйга тўпландилар ва оммавий митингдан кейин саф-саф бўлиб ишчи соқчилардан тортиб олинган қуролни қайтариб беришни талаб қилиш учун реакцион армия штабига жўнадилар. Баошаньлу кўчасида солдат ва полициянинг катта отряди арзнома билан борган ишчиларнинг йўлини тўсди ҳамда пулемёт ўтига тутди. Бу отишма Хитой тарихида мисли кўрилмаган қонли жангга айланди. Ишчиларга нисбатан қўлланган жазо Шанхайда ва гоминдан реакцион группасининг кучлари жойлашган барча районларда ошкора ва яширин оммавий террор бошлаш учун сигнал бўлди. Мамлакатда миллатнинг 1919 йил 4 май воқеаларидан сўнг ўсган энг яхши кучлари, кўпгина революцион ишчилар, деҳқонлар ва интеллигенция вакиллари гоминдан реакцион группасининг маккорлик ниятларидан қурбон бўлди.

Гоминдан Марказий Комитети ва шу вақтда Кантондан Уханьга кўчган миллий ҳукумат ҳали ҳам компартия билан хат орқали алоқа қилиб турадилар. Қонли воқеалар муносабати билан 1927 йил 12 апрелда гоминдан Марказий Комитети ва миллий ҳукумат Чан Кай-шини партиядан ўчириш ва барча вазифаларидан бўшатиш тўғрисида буйруқ эълон қилдилар. Чан Кай-ши эса империалистлар ёрдами билан Уханьни иқтисодий блокада қилишга киришди; бундан ташқари у Ухандаги реакцион унсурлар билан алоқа боғлаб, улар орқали у ерда тўс-тўполон бошлади. Ван Цзин-вэй, Тань Янь-кай, Сунь Фо ва бошқалар сингарии гоминдан Марказий Комитети ва Ухань миллий

ҳукуматига суқулиб кириб қолган баъзи бир сохта революционерлар «Ишчи-деҳқонлар ҳаракатининг ҳаддан ошганлиги» тўғрисида нолий бошладилар. Шу билан Чан Кай-ши томонига ўтиш учун замин тайёрладилар. 1927 йил 21 майда Чаншада контрреволюцион армия Хунань касаба союзи ва вилоят деҳқонлар союзи биноларини ўраб олди. 1927 йил 1 июнда Ухань гоминдан Марказий Комитети барча партия комитетларини ишчи-деҳқонлар ҳаракати доирасини камайтиришга чақирадиган хитобнома эълон қилди. 15 июлда Ван Цзин-вэй ва бошқа хоинлар компартия билан очиқдан-очиқ алоқани узмоқчи бўлдилар. Ван Цзин-вэй: «Бир коммунист қутулиб қолгандан кўра 1000 гуноҳсиз кишининг ҳалок бўлгани яхшироқ» деди. Шундан кейин революцион лагерга ниқоб кийган гоминданчи реакционерлар бошчилигида қўзғолонлар бошланди, у қўзғолонларга миллий буржуазиянинг бир қисми ҳам қўшилди. Майда буржуазия юқори табақаларининг вакиллари ҳам ягона революцион фронтдан ажрала бошлади. Шундай қилиб биринчи граждандар революцион уруши қон тўкиш билан бостирилди. Фақат ишчилар, деҳқонлар ва революцияга содиқ бўлиб қолган майда буржуазия оммаси Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида хитой революциясининг ғалабаси учун оғир курашни давом эттирди.

VI б о б

ИККИНЧИ ГРАЖДАНЛАР РЕВОЛЮЦИОН УРУШИ

1. Хитой ишчи-деҳқон Қизил армияси тузилиши ва қизил ҳокимиятнинг пайдо бўлиши

Наньчан қўзғолонидан то
Цзянганшандаги бирла-
шувгача

Гоминданнинг реакцион группаси ягона революцион фронтни йўқ қилиш билан, коммунистлар ва революцион халқ оммасини оммавий равишда отиб ўлдиришни уюштириб, хитой революциясига жуда оғир зарба берди. Хитой Коммунистик партияси революцияни мағлубиятдан қутқозиш учун революцион оммага бошчилик қилди ва контрреволюция уюштирган қонли воқеаларга революцион қўзғолонлар билан жавоб бериш учун оммани курашга бошлади. 1927 йил 1 августда Чжоу Энь-лай, Чжу Дэ, Е Тин, Хэ Лун ва бошқа коммунистлар Шимолга юриш армиясининг компартия таъсиридаги 30 мингдан ошиқ кишига бошчилик қилиб, Наньчанда қўзғолон кўтардилар. Шу куни хитой халқ армияси вужудга келган кун бўлди. 5 августда революцион армия Жанубга юриш бошлади, бундан мақсад Кантонни ишғол этиб, уни ўзига база қилиш эди. Цзянси вилоятининг жануби-шарқий қисмида халқ армиясининг йўлини тўсган контрреволюцион армияга қарши жанг бўлиб ўтди. Халқ армияси галаба қозонди, жуда кўп ўлжани қўлга киритди. Аммо шу вақтда халқ армиясида (қўзғолон кўтарган армияда) ҳарбий ишни омма ўртасидаги иш билан боғлаб бориш зарурлиги ва Цзянси вилоятидаги деҳқонлар ҳаракати билан ҳамжиҳатлик қанчалик муҳим эканини тушунмас эдилар. Шунинг учун ҳам Жанубга юриш вақтида бу армия қуролланган революцион деҳқонлар

ҳисобига революцион қўшинлар сафини тўлдиролмади. Оқибатда революцион қўшинларнинг кўп қисми ҳалок бўлди ёки Гуандун вилоятининг шарқий қисмидаги муваффақиятсиз жанглар вақтида тарқалиб кетди ва унинг озгина қисми соғ қолди. Соғ қолган отрядларнинг бир қисми Дунцзян (шарқ дарёси) районидаги деҳқонлар армиясига кирди, бир қисми Чжу Дэ раҳбарлигида Гуандун вилоятининг шимолига жўнади. Қўзғолон кўтарган халқ армияси мағлубиятга учраган даврга ўртоқ Чжу Дэ Саньхэба позицияларини ҳимоя қилиб, жуда оғир аҳволда қолди. У 1700 — 1800 га яқин революцион солдатни тўплади ва уларга мурожаат қилиб, шундай деди: «Россияда революция 1905 йилда мағлубиятга учрагандан кейин 1917 йилда ғалаба қозонди. Ҳозир хитой революцияси мағлубиятга учраган бўлса ҳам, лекин биз ҳам ўз 1917 йилимизга эга бўламиз. Кимки, революция ғалабаси учун курашаман деса, менга эргашсин!». Бу чақириқ баъзи бир жангчиларнинг умидсизлиги ва шубҳаларига барҳам берди ҳамда хитой революцияси учун катта аҳамиятга эга бўлди.

1927 йил 7 августда Хитой Коммунистик партиясининг Марказий Комитети фавқулодда конференция чақириб, гоминдан контрреволюцион группаси амалга ошираётган оммавий қиргин сиёсатига тўқтинлик қилиш учун қуроли кучларни ишга солиш, аграр революцияни ағж эттириш йўлига ўтишга қарор қилди. Конференцияда капитулянт Чэнь Ду-сю раҳбарлиги жиддий танқид қилинди, шунингдек Хитой Коммунистик партиясининг раҳбар органи қайтадан сайланди. Конференция тамом бўлиши биланоқ ўртоқ Мао Цзе-дун қўзғолон кўтарган деҳқонлар, ишчилар ва Шимолга юриш армияси отрядларига раҳбарлик қилиш учун Цзянси вилоятининг ғарбий қисмидаги ва Хунань вилоятининг шарқий қисмидаги районларга жўнади. Хунань ва Цзянси вилоятлари чегарасида тузилган ишчи-деҳқон революцион армияси душманга қарши кураш бошлади. Бундан ташқари коммунистлар Хубэй вилоятининг шарқий қисмида, Хунань вилоятининг шарқий ва жанубий қисмларида, Гуандун вилоятининг шарқий қисмида, Кантонда, Хайнань оролида, шунингдек мамлакатнинг бошқа томонларида қўзғолонлар уюштириш бошладилар. Шулар қаторида Кантон қўзғолонини қайд қилиб ўтиш керак, бу ерда шаҳар халқ

ҳукумати 3 кун яшади¹. Гуандун вилоятининг Хайфин ва Луфин уездлари, Хубэй вилоятининг Хуаньянь уездида ҳам деҳқонлар ҳокимият ўрнатдилар. Лекин ўша вақтларда революцион базаларни мустаҳкамлаш учун ҳали шароит тайёрланмагани сабабли анча устун бўлган душман кучларининг сиқуви орқасида барча халқ қўзғолонларининг мағлубияти турган гап эди. Лекин шунга қарамай бошланган қўзғолонлар давомида тузилган революцион қуроли кучлар ҳар жой-ҳар жойда кўпинча ёки қисман сақланиб қолар; бу қолган кучларга тўғри раҳбарлик қилинган жойларда қуроли кураш давом этар эди.

Цзинганшань икки вилоят, яъни — Цзянси ва Хунань вилоятлари чегарасидаги Лосяошань тоғ тизмалари ўртасида жойлашган. Бу ернинг табиий шароитлари ва рельефи кучли душманга қарши шиддатли революцион курашни давом эттириш учун жуда қулай эди. Улуғ революциядан кейин ўртоқ Мао Цзе-дун ишчи-деҳқон Революцион Армияни биринчи галда ўзи билан бирга шу ерга олиб келди. У 1927 йил октябрдан то 1928 йил мартгача буерда партизанлар урушини узлуксиз давом эттирди. 1928 йил бошларида Чжу Дэ, Чэнь И, Линь Бяо ва Революцион Армиянинг бошқа раҳбарлари Гуандун вилоятидан чекиндилар ҳамда Хунань вилоятининг жанубий қисмига кириб, бу ерда қўзғолончи деҳқонлар билан бирлашдилар, ўз отрядларини тўлдирдилар, 1928 йил апрелда эса Цзинганшаньга келдилар ва бу ерда Мао Цзе-дун билан қўшилдилар. Бу икки революцион отряд 4-ишчи-деҳқон Қизил Армиясининг асоси бўлиб қолди. Чжу Дэ армия командири, Мао Цзе-дун партия вакили қилиб тайинланди. Шундай қилиб Хитой Коммунистик партияси раҳбар-

¹ 1927 йил ноябрда Кантонга яқин бир жойда Гуандун водийсини эгаллаш учун гуандун гоминданчилари билан гуанси милитаристлари ўртасида жанг бўлиб ўтди. Кантон революцион ишчилари қуроли қўзғолон кўтариб, реакцион ҳукмронликни ағдардилар ва халқ ҳокимияти ўрнатдилар. 1927 йил 11 декабрда ишчилар ва революцион солдатлар Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида биргалашиб қўзғолон кўтардилар. Водийни эгаллаш учун курашаётган контрреволюцион армиялар бу ҳужумни дарҳол тўхтатдилар ва империалистларнинг бевосита ёрдами билан бу революцион қўзғолонни бостирдилар. Душманнинг куч жиҳатидан устун бўлганидан қатъи назар, революцион омма 3 кун давомида қаҳрамонона курашди. Халқ қўзғолони мағлубиятга учради.

лик қиладиган, бутунлай янги типдаги халқ қуролли кучлари тузила бошланди.

Қизил Армиянинг кучайиши ва қизиллар ҳокимияти тузилиши

Гуандун вилоятида бошланиб Янцзи дарёси ҳавзасига юборилган ва 1926 йилдан 1927 йилгача давом этган Шимолга юриш вақтида уруш ҳаракатлари туфайли бэян милитаристлари Хитойда ҳукмронликни бой бердилар. Империалистлар ўзларининг янги малайи бўлган Чан Қай-шига Нанкинда компрадор ва помешчикларнинг реакцион кучларидан иборат «миллий ҳукумат» таъсис этишга ёрдам бердилар. Империалистлар ва феодаллар томонидан ишга солинган янги гоминданчи милитаристлар ҳам эски милитаристлар сингари граждандлар урушларини бетўхтов давом эттириб турдилар. Чан Қай-ши Шанхай компрадорлари бўлган молия магнатлари ёрдами билан Нанкин ҳукуматига бошчилик қилди. Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва душманларини даф қилиш учун Чан Қай-ши шанхай компрадорлари орқали ҳар қандай мамлакат империалистлари билан ҳам алоқа боғлай берди. Бунинг натижасида Нанкин реакцион ҳукумати вақтинча мустаҳкамланиб турди.

Нанкин реакцион ҳокимияти вақтинча мустаҳкамланса ҳам, бироқ кўпчилик аҳолининг тоқатини тоқ қиладиган қаттиқ эксплуатация ва жабр-зулмлар, шунингдек ҳар хил милитаристларнинг тинмай ўзаро жанг қилишлари пировардида бу ҳокимиятнинг сусайишига ва муқаррар ҳалокатга учрашига сабаб бўлди. Унинг таянчи ва асосий кучлари фақат шаҳарларда тўпланган; бутун мамлакат бўйлаб қишлоқ жойларда учрайдиган реакциянинг мустаҳкам ҳукмронлигини ўрната олмаган эди. Деҳқонлар революция таъсирида ер беришни қатъий талаб қилишар, ўз даъволарида помешчикларга қарши курашда орттирган аввалги тажрибалардан фойдаланар эди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатда революцион ҳаракатнинг кучайиб бориши учун қулай шароит яратар эди.

1928 йил июлда Хитой Коммунистик партиясининг VI съезди чақирилди. VI съезд 1927 йил революциясининг мағлубиятидан кейин хитой революцияси аввалгидек ўз хусусиятлари билан империализмга қарши, феодализмга қарши бўлган буржуа-демократик революция эканини, революциянинг ҳаракатга келтирувчи кучлари сифатида ишчилар синфи ва деҳқонлар ўртасида иттифоқ

тузилган тақдирдагина ғалабага эришиш мумкинлигини кўрсатди. Шунингдек съезд революцион тўлқиннинг сусайган вақтинча бир ҳол эканини, унинг яқин орада яна авж олишини, бу янги ривожланиш арафасида навбатдаги вазифа — халқ оммасини ўз томонига тортиш ва куч тўплаш эканини кўрсатиб ўтди. 1927 йил қишида Мао Цзе-дун туза бошлаган революцион база ва унинг раҳбарлигида олиб борилган революцион уруш бу вазифаларни амалга оширишни кўзлади, шунинг учун улар Чан Кай-шининг контрреволюцион ҳукмронлиги учун энг катта хавф ва бутун мамлакат меҳнаткашлари учун жуда катта умид туғдирди.

Мамлакатда революцион тўлқиннинг сусайиши натижасида, шунингдек дастлабки вақтда Қизил армиянинг уруш ҳаракатларининг бошланғич даврида жуда катта қийинчиликлар рўй бергани учун революцион кадрларнинг бир қисми: «Қизил байроқ қачонгача қўлда тутиб турилар экан?» деган шубҳаланишлар пайдо бўла бошлади. 1928 йил октябрда Хунань-Цзянси вилояти Чегара районининг партия конференциясида Мао Цзе-дун шундай деди: «Ҳозирги вақтда компрадорлар, тухао ва лешәнэ лагериди, шунингдек халқаро буржуазия лагериди давом этган ихтилоф ва жанглар туфайли Хитойдаги революцион вазият ривожланиб бормоқда. Шунинг учун кичик қизил районларнинг узоқ вақт яшашлари шубҳасиздир; бундан ташқари улар тобора кенгайди, сунун мамлакатда ҳокимиятни қўлга оладиган кунимизни яқинлаштиради»¹. Мао Цзе-дуннинг нутқи Қизил армия кадрлари ўртасида рўй берган умидсизлик кайфиятларига барҳам берди. Хитой Коммунистик партияси VI съездининг қарорлари Қизил армия жангчиларига маълум бўлгандан кейин революция ғалабасига ишонч кучайди.

Қизил армия борган районларда, қизил ҳокимият² ўрнатилган жойларда кенг халқ оммаси компартия раҳ-

¹ Мао Цзе-дун, Почему в Китае может существовать Красная власть? Соч., т. 1, 1952, стр. 104.

² Хитойда қизиллар ҳокимияти ташкилий жиҳатдан Совет ҳокимиятига яқин эди. Руслар тушунчасидаги Советлар депутатлар йиғилишидан иборат бўлиб, сиёсий ҳокимият сифатида рус ишчилар синфи томонидан 1905 йил революцияси даврида биринчи марта тузилган эди. 1927 йилда Хитойда революция мағлубиятидан кейин, ҳар хил жойларда Хитой Коммунистлар партияси раҳбарлигида халқ оммаси қўзғолон кўтарган даврда халқ оммасининг сиёсий ҳокимияти депутатлар йиғилишлари шаклига кирди. Аммо,

барлигида аграр революция ўтказишга интилди. Аграр революция ердан феодализм усулида фойдаланиш системасига барҳам бериши ва қишлоқда янги муносабатлар ўрнатиши лозим эди. Аграр революциянинг моҳияти камбағаллар¹, батраklar², ва ўрта деҳқонларни³ бирлаштиришдан, помешчикларнинг ҳамма ерлари ва мол-мулкларини мусодара қилиш, кулакларни⁴ чеклашдан, яъни уларнинг ортқиқча ерларини олиб ерсиз ва оз ерли деҳқонларга, қишлоқларда яшаган солдатлар, ишчи-хунармандларга тақсим қилишдан иборат эди. Коммунистлар қишлоқдаги барча аҳоли табақаларининг қайси синфга мансуб бўлганини аниқладилар ва шу асосда деҳқончиликнинг ривожланиши ва деҳқонларнинг ўз ишидаги ғайратини оширишни таъминлайдиган ер тақсимлаш тартибини белгиладилар.

1927 йил революциясининг мағлубиятидан кейин революцион ривожланиш йўлини янги бир изга солиш яъни: ишнинг асосий қисмини шаҳарлардан қишлоқларга кўчириш, Қизил армия тузиш, қизиллар ҳокимиятини мустаҳкамлаш, ер ислоҳоти ўтказиш, оммани курашга бошлаш ва уюштириш, қишлоқларда куч тўплаш керак эди. Шу билан шаҳарларда революцияни ривожлантириш учун шароит яратиш зарур эди. Хитой Коммунистик партиясининг бундай сиёсати туфайли жуда оғир шароитда хитой революцияси кучлари сақланиб қолди, бу кучлар ривожланиб борди.

хитой революцияси янги демократик даврни кечиргани учун, бу ҳокимият империализмга, феодализмга қарши, пролетариат раҳбарлигидаги халқ демократик диктатураси характерида бўлди. Шу билан бу ҳокимият Совет Иттифоқидаги пролетариат диктатурасидан фарқ қилди.

¹ Озгина ери бўлган ёки бутунлай ерсиз, ё бировларнинг ерини ижарага олувчи ва ерларини ижарага бериб, процентли қарз берган кишилар томонидан эксплуатация қилинувчилар камбағаллар деб ҳисобланарди.

² Ерсиз, фақат ёлланиб ишлаб, ўз иш кучини сотувчилар батраklar деб ҳисобланарди.

³ Ўз ерини қисман ёки ҳаммасини ижарага берувчилар ўрта деҳқон деб ҳисобланарди. Улар асосан ўз меҳнатлари билан кун кечирар, лекин ўз иш кучини сотмас эдилар.

⁴ Кулаklar деҳқончиликда шахсан меҳнат қилганлари ҳолда, уларнинг хўжаликлари бировларни (масалан, ерни ижарага олувчилар, узоқ муддатга ёлланган ишчилар, ўсмирлар ёки қарздорларни) эксплуатация қилишга асосланган бўлиб, буларнинг ҳаммаси уларнинг фаровон ҳаёт кечиришлари манбан эди.

1927 йилнинг иккинчи ярмидан то 1930 йилнинг ўрталаригача 3 йил мобайнида янги гоминданчи милитаристлар ўртасида етти ёки саккиз марта ўзаро уруш бўлиб ўтди¹. Мао Цзе-дуннинг айтгани келди. Шу даврда коммунистлар раҳбарлигида Қизил армиянинг қуролли кураши, ер ислохотини амалга ошириш ва Цзянси, Фуцзянь, Хунань, Хубэй ва Гуанси вилоятларида революцион базалар яратиш учун кураш ҳамиша ривожланиб борди. 1929 йилда Мао Цзе-дун ва Чжу Дэ қўмондонлигидаги ишчи-деҳқон Қизил армиясининг 4-корпуси Цзянси вилоятининг жанубий қисмидаги районга ва Фунцзянь вилоятининг ғарбий қисмини эгаллади, Жуйцзинда (Цзянси вилояти) марказий революцион база тузилди. 1930 йилга келганда бутун мамлакатда Қизил армия сафида 60 минггача киши бўлиб, шулардан 30 мингдан ошиқ киши Цзянси Марказий районида эди. 1930 йилдан бошлаб революцион базанинг таъсир доираси Фуцзянь, Аньхуэй, Хэнань, Шэньси, Ганьсу вилоятларига, Гуандун вилоятига қарашли Хайнань ороли ва Хитойнинг бошқа районларига ёйилди. 1930 йил январда Мао Цзе-дун ўзининг «Учқундан аланга ҳосил бўлади» деган асарига шундай деб ёзди: «... ярим мустамлака Хитойда Қизил армия, партизан отрядлари ва қизил районлар барпо қилиниши ва ўсиши пролетариат раҳбарлигида олиб борилган деҳқонлар курашининг олий формаси, ярим мустамлака мамлакат деҳқонлари курашининг муқаррар натижаси ва шубҳасиз, бутун мамлакатда революцион ҳужумни тезлатувчи муҳим омилдир... Шундай қилиб, Совет Иттифоқи бутун жаҳонда ҳамманинг ишончини оширгани сингари бутун мамлакатдаги революцион кайфиятдаги оммининг ишончини ошириш мумкин. Фақат шу йўл билан ҳукмрон синфларни жуда мушкул аҳволда қолдириб, уларнинг негизини қақшатиб, ички ҳалокатини тезлаш-

¹ Бунга Кантонни эгаллаш учун 1927 йил ноябрда Гуандун билан Гуанси милитаристлари ўртасида, 1927 йил ноябрдан 1928 йил мартгача Нанкин ҳукуматининг Хунань милитаристларига қарши уруши, 1929 йил март-апрель ойларида Чан Кай-ши билан гуанси милитаристлари ўртасида, 1929 йил декабрда Тан Шэн-чжи ва Ши Ю-сянь билан Чан Кай-ши ўртасида, 1930 йил январда гуанси милитаристлари билан Чан Кай-ши ўртасидаги урушлар ва 1930 йил майда Янь Си-шань ва Лин Юй-сянь билан Чан Кай-ши ўртасида Буюк Хитой яланглигидаги катта ўзаро уруш бўлиб ўтди.

тира оламиз. Фақат шу йўл билан амалда Қизил армияни тузилгандагина, бу армия келажакда улугъ революциянинг энг кучли қуроли бўлиши мумкин»¹.

Гоминдан тўдасининг
уччала контрреволюцион
юришининг тор-мор қи-
линиши

1930 йилда гоминдандаги ҳар хил милитарист группалар ўртасида ўзаро йирик урушлар бошланди. Бир томондан Чан Кай-ши ва иккинчи томондан Фин Юй-сян ҳамда

Янь Си-шань ўртасида икки темир йўл бўйлаб, яъни Лунхай ва Тяньцзинь-Пукоу темир йўллари ўртасида бошланган жиддий уруш ҳаракатлари 1930 йилнинг май ойидан то октябрь ойининг охирларигача давом этди. Натижада иккала томондан 300 мингдан ошиқ киши ўлди ва ярадор бўлди. Хитой Коммунистик партиясининг айрим раҳбарлари революцион юксалиш бошланишига эътибор бериб, ҳар хил жойлардаги ишчи ва деҳқонларни дарҳол қуроли қўзғолон бошлашга чақирдилар; бутун мамлакат территориясида умумий қўзғолон уюштириш ва марказий шаҳарларни олиш учун бутун Хитойдаги Қизил армияни бир жойга тўплаш мақсадида қалтис план тузилди. 1930 йил охирларида ишчи-деҳқон Қизил армияси Чаншани эгаллади ва Хунань вилоятида халқ-революцион ҳукумати тузди. Империалист давлатлардан мадад олган Хунань милитаристлари Қизил армияга кучлари борича қайта ҳужум қилдилар, Қизил армия Чаншада 10 кун турди ва пировардида чекинишга мажбур бўлди. 1930 йил сентябрда Марказий Қизил армия² яна Чаншага ҳужум қилди. Аммо душман истеҳкомлар қуриб, қаттиқ жанг қилиши ва қаттиқ қаршилиқ кўрсатиши сабабли Қизил армия учун узоқ вақт қамалда туриш огир бўлди. Иттифоқчи армиялар борган сари душман армиясига ёрдам беришни кучайтира бошлади. Мавжуд вазият Қизил армия учун ноқулай эди. Мао Цзе-дун Марказий

¹ Мао-Цзе-дун, Соч., т. 1, 1952, стр. 195.

² 1929 йилда 4-ишчи-деҳқон Қизил армияси қайта қурилиб, Қизил армия 1-корпусининг 5 Қизил армиясига айлантирилди (1928 йил июлда Пинцзянда Пэн Дэ-хуай қўзғолон кўтаргандан кейин), шунингдек Қизил армиянинг 3-корпуси тузилди. 1930 йил августда Чанша ва Наньчан олингандан кейин Ляояндаги иккала корпус Қизил армиянинг биринчи томонга борадиган армиясини ташкил этди, шунингдек уни «Марказий Қизил армия» деб ҳам атади.

Қизил армияга ўзини ўнглаб олиш ва планли равишда ривожланиш имкониятини бериш мақсадида Чалин, Юсянь, Лилин, Пинсян, Цзиан ва бошқа уездларни эгаллаш учун ўз армиясини иккига бўлиб, Чанша ва марказий шаҳарларни олиш фикридан воз кечиш зарурлигини Марказий Қизил армия командирларига сабр ва чидам билан ишонтирди.

Бир томондан Чан Кай-ши ва иккинчи томондан Фин Юй-сян ва Янь Си-шань ўртасида бошланган уруш 1930 йил октябрь охирларида тамом бўлди. Империалистик давлатлар буйруғига амал қилган Чан Кай-ши 1924 йил ноябрдан то 1931 йил августгача ўз солдатларини қаторасига уч марта Марказий Қизил армияга қарши ҳужумга бошлади. Мао Цзе-дун Марказий Қизил армияга шахсан раҳбарлик қилди ва Қизил армияга нисбатан кучлари икки ярим, саккиз ва ҳатто тўққиз баравар ошиқ бўлган контрреволюцион армияларни алдаб ичкарига келтирар ва сўзсиз тор-мор қилар эди. 1930 йил охирларида Чан Кай-ши Марказий Қизил армияни қуршаб олиш учун 100 мингга яқин солдатдан иборат етита дивизиясини олдинга сурди. Жанг давомида Қизил армия бир ярим дивизияни бутунлай йўқ қилиб ташлади ва бу Чан Кай-ши армиясининг бош қўмондонлигини асир олди. 1931 йил февралда Чан Кай-ши Марказий Қизил армияни иккинчи марта қуршаб олиш учун Хэ Ин-цин бошчилигидаги 200 минг солдатни ажратди, лекин бу жангда ҳам мағлубиятга учради. 30 мингдан ошиқ киши асир ва 20 мингдан ошиқ милтиқ ўлжа олинди. 1931 йил июлда Чан Кай-ши Марказий Хитой армиясини учинчи марта ўраб олмоқчи бўлди. У ўз ҳузуридаги Германия, Япония ва Англия ҳарбий кенгашчиларига таяниб, ўзини бош қўмондон қилиб тайинлади. Ҳаммаси бўлиб у 300 минг солдат тўплади. У Қизил армиянинг Марказий базасига уч томондан ҳужум бошлади, аммо Чан Кай-ши бу сафар ҳам мағлубиятга учради. Бугалабалар натижасида Қизил армиянинг кучлари ошиб борди. Янги революцион вазият яқинлаша бошлади.

Контрреволюциянинг уч ҳужуми барбод бўлгандан кейин гоминданнинг юқори ҳарбий мансабдорлари яна Қизил армияга қарши урушга жўнатилишларидан қўрқа бошладилар. Улар Қизил армияга қарши уруш қаторга деган гап, у ерга борган семиз кишилар озиб қолади,

озғинлар ўлади, дер эдилар. Шунинг учун Чан Кай-ши нутқ сўзлаб, шундай деди: «Агар империалистлар Хитойни босиб олса, биз эрксиз қул бўлиб яшай оламиз, шу билан жон сақлаб қоламиз. Агар Хитой Хитой компартиясидан ҳалок бўлса, биз эрксиз қул ҳам бўла олмаимиз» у Бу сўзлар унинг реакцион моҳиятини акс эттирди — фақат халқ революциясидан қутулишни кўзлар, бева-тан қул бўлишни афзал кўрарди. Бундай далиллар унга бўйсунган кишиларни қўрқитиш, хато йўлга бошлаш ва шу билан бефойда курашга тортиш учун зарур эди.

2. Мамлакатни қутқозиш учун Японияга қарши ҳаракатнинг ривожланиши ва ишчи-деҳқон Қизил армиясининг шимоли-ғарбга кўчиши

Япония босқинчилари-нинг Хитойга қуроли ҳужуми ва гоминдан контрреволюцион тўдаси-нинг Японияга таслим бўлиши

Биринчи жаҳон уруши вақтида Япония империализми қулай пайтдан фойдаланиб Хитойда ўзи учун фойдали позицияларни қўлга киритди. Уруш тамом бўлгандан кейин Хитойда ҳукмронлик

қилиш учун АҚШ билан Япония ўртасида кураш бошланди. 1922 йилда АҚШ ташаббуси билан чақирилган Вашингтон конференциясида АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Хитой, Германия, Италия, Япония, Голландия, Португалиялардан иборат тўққиз давлат шартномаси имзоланди. Вашингтон конференциясидан мақсад Хитой масаласини ҳал қилиш ёки бир неча империалистик давлатнинг Хитойни биргалашиб контроль қилишини тиклаш, бошқача қилиб айтганда, аслида АҚШнинг Хитой устидан тўла контроль ўрнатиш учун шароит тайёрлаш эди. 1929 йил охирларида капитализмнинг жаҳон иқтисодий кризиси бошланди. Социализм қураётган Совет Иттифоқидан бошқа барча мамлакатларда ишлаб чиқариш камайди, ишчилар ишсиз қолди, деҳқонлар хонавайрон бўлди. Япон милитаристлари капитализмнинг жаҳон иқтисодий кризиси бошлангандан кейин Англия ва АҚШ биринчи галда ўз ички ишлари билан шуғулланганини, Хитойда ҳукмронлик қилиш учун Японияга қарши кураш билан иши йўқлигини пайқадилар. Шунингдек, улар Чан Кай-шининг империалистлар олдидан тамомила таслим бўлганини, англия ва америка им-

периалистлари берган ёрдамга таяниб, ички кураш билан революцияга ишчи-деҳқон Қизил армиясига қарши кураш билан банд эканини, шунинг учун Япониянинг Хитойга бостириб киришига қуролли қаршилик кўрсатишга ботина олмаяжagini сизди. Шунинг учун ҳам Япон империалистлари даставвал Шимоли-Шарқий Хитойга (Маньчжурияга) бостириб кирмоқчи, кейин аста-секин бутун Хитой территориясида босқинчилик ҳаракатлари олиб бормоқчи бўлдилар.

1931 йил 18 сентябрда Квантун армияси деб аталган армия Хитойнинг шимоли-шарқида жойлашган Япон қўшинлари Шэньян (Мукден) шаҳрини босиб олдилар. 18 сентябрь воқеалари олдидан Чан Кай-ши Маньчжурияда жойлашган барча армия қўмондонликларини ҳар қандай қилиб бўлса ҳам японлар билан тўқнашмасликлари зарурлигини огоҳлантирди. Япон босқинчилар Мукденни олганларидан кейин гоминдан ҳукумати махсус буйруқ чиқариб, Маньчжуриянинг ҳар хил пунктларида жойлашган барча қўшинларга қаршилик кўрсатишни таъқиқлади. Шунинг учун Япония босқинчи армияси Ляонин, Гирин ва Хэйлунцзян вилоятларини тез орада босиб олди. 1932 йил январда Япония босқинчи армияси Шаньхайгуаньни ва бутун Маньчжурияни эгаллади. 1932 йил мартда Япония қўғирчоқ Маньчжоу-Го давлати тузилганини эълон қилди. Чан Кай-ши ҳарбий ҳаракатларни кенгайтиришни истамаганини, шунинг учун ҳозирчалик босқинчиларга зарба бериш учун ўз қўшинларини юбормаганини чет эл мухбирларига айтди. Қўғирчоқ Маньчжоу-Го ҳукумати тузилгани эълон қилингандан кейин Япония империалистлари аста-секин Жэхэ, Хэбэй ва Чахар вилоятларига силжидилар. 1933 йил мартда бутун Жэхэ вилояти босиб олинди. Япония босқинчи армияси Буюк хитой девори районидаги ҳар хил пунктларни босиб олиб, ўз ҳужумини давом эттирди. Гоминдан ҳукумати Японияга таслим бўлиш сиёсатини қўллади, босқинчиларга қаршилик кўрсатишни армия ва халққа ман қилди. Чан Кай-ши Японияга қаршилик кўрсатишни талаб қилган ўз солдатларини огоҳлантириб, Японияга қаршилик кўрсатишга чақирган кишиларга ўлим жазоси берилажagini айтди. 1933 йил апрель-майда Япония босқинчи армияси Хэбэй вилоятининг шарқий қисмини ва Чахар вилоятининг шимслий қисмини босиб олди. 1933 йил май охириларида Тан-

гуда гоминдан ҳукуматининг вакиллари Хэбэй вилоятининг шарқий қисмини демилитаризация қилинган зона ҳисоблаб, урушни тўхтатиш тўғрисидаги битимга қўл қўйишди. Хитой қўшинлари чекиндилар ва кейинчалик олдинга юришларини такрорламадилар.

Японияга қарши ҳаракатнинг янгидан бошланиши ва контрреволюция лагерининг тор-мор қилиниши

Япония империализмининг ҳужуми Хитойдаги сиёсий вазиятни тубдан ўзгартди. Япония босқинчилигига қаршилик кўрсатиш бутун хитой халқининг ҳамма жойлардаги талаби бўлиб қолди. Бутун мамлакатда ишчилар, деҳқонлар ва студентлар Япония босқинчилигига қарши ҳаракат бошладилар.

Ляоси вилоятининг (ҳозирги Ляонин вилоятининг ғарбий қисми — *редакция*) японларга қул бўлишни истамаган аҳолиси япон босқинчиларига қарши биринчи бўлиб қуролли кураш бошлади. Маньчжурияда турган, гоминдан ҳукумати буйруғига бўйсунмаган «Айгоцзюнь» армиясидаги («Ватанпарварлик армияси») баъзи қисмлар мажбуран чекингандап кейин япон босқинчиларининг орқа томонида партизанлар кураши олиб бориш учун кўнгиллилар армиясини туздилар. Япониянинг босқинчи армияси Ляонин вилоятдан Хэйлунцзян вилоятига ўтган вақтда Ма Чжань-шань кўмондонлигидаги Маньчжурия армияси босқинчиларга қаршилик кўрсата бошлади, бутун хитой халқи бу армияни қизгин қувватлади.

Хитой халқининг Японияга қарши ҳаракати кучайган даврда реакцион гоминдан ҳукуматига қарши актив курашга отланганлар ёлғиз ишчилар ва деҳқонларгина эмас эди. 1927 йилда революциядан четлашган майда буржуазиянинг юқори табақалари ва миллий буржуазия ҳам ўз позициясини ўзгартириб, сиёсатга бирмунча қизиқа бошлади ва гоминдан ҳукуматининг Япония босқинчиларга таслим бўлишига қарши чиқа бошлади. Айни вақтда гоминдан лагерининг ўзида ажралиш рўй берди. Илгари Цзянсида Қизил армияга қарши курашган 19-армия Шанхайга кўчирилди. Шанхайда ва бутун Хитойда аҳолининг Япония босқинчиларига қарши кураш бошлагани 19-армияга катта таъсир қилди. 1932 йил 28 январда тун қоронғисида Япония босқинчилик армияси тўсатдан Шанхайга ҳужум қилди. Шанхай аҳолисининг Японияга қарши кайфиятлари таъсирига берилган 19-армия Япония

босқинчиларига қаршилик кўрсата бошлади. Гоминдан ҳукумати барча воситаларни ишга солиб 19-армиянинг қаршилигини даф қилишга ва уни Шанхайдан чиқаришга, шу билан Шанхай аҳолисини итоат қилдиришга уриниб кўрди.

1931 йил 18 сентябрь воқеаларидан кейин Фин Юй-сян ҳам Японияга қаршилик кўрсатиш тарафдори бўлиб қолди. 1933 йил майда у компартия қўшинлари билан бирлашиб, Японияга зарба бериш учун Чжанцзякоу (Қалган) Чахар-Суйюань бирлашган армиясини тузди ва Японияга қаршилик кўрсатиш уруши бошланганини эълон қилди. Дастлаб атиги бир неча минг кишидан иборат бўлган бу Японияга қаршилик кўрсатиш армияси компартия ўтказган сафарбар қилиниш ва бу армия сафига Маньчжурия кўнгилли армияси қисмлари ва студентларнинг қўшилиши туфайли тез фурсатда 100 мингдан ошиқ кишига етди. 1933 йил май охирларидан то июль ўрталаригача, яъни 50 кундан сал ошиқ бир даврда бу армия йўқотилган территориянинг бир қисмини қайтариб олди. Гоминдан ҳукумати ажратиш ва қўрқитиш сиёсатидан фойдаланиб, Японияга қаршилик кўрсатиш бирлашган армиясини ичидан бузмоқчи бўлди. 1933 йил августда Фин Юй-сян армиядан кетишга мажбур бўлди. Японияга қаршилик кўрсатиш бирлашган армияси ҳужумга бардош қилолмади ва 1933 йил сентябрда Япония босқинчи армияси билан боғланган гоминданчилар томонидан қириб ташланди.

Гоминданнинг реакцион қўшинлар группаси ишчи-деҳқон Қизил армиясини қуршаб олишни давом эттирди

Япон босқинчилари Хитойга ҳужум қилгандан кейин, Хитой Коммунистик партияси биринчи галда Японияга қуролли қаршилик кўрсатиш шиорини ўртага ташлади ва Маньчжурия аҳолисининг партизанлар курашига актив қатнашиб, бутун хитой халқининг японларга қарши ҳаракатига раҳбарлик қилди. 19-армия Шанхай аҳолиси билан Японияга қаршилик кўрсата бошлаган вақтда Хитой Коммунистик партияси Шанхай ишчилари ва студентларини кўнгилли армия ташкил этишга ва жангларда қатнашиш учун фронтга боришга чақирди; коммунистлар Японияга қаршилик кўрсатиш ва ватанни қутқазиб жамиятини тикладилар, фронтга ёрдам уюштирдилар. 1933 йил январда Хитой ишчи-деҳқон Қизил армияси барча Хитой армияларига мурожаат

қилиб, уруш ҳаракатларини тўхтатишга ҳамда қуйидаги уч шарт билан сулҳ битимига, яъни Қизил армияга қилинаётган ҳужумни тўхтатиш, халққа демократик ҳуқуқлар берилишини таъминлаш ва Японияга қарши биргалашиб кураш олиб бориш учун халқни қуроллантириш учун қўл қўйишга чақирди. Кейин Японияга қаршилик кўрсатаётган барча Шимоли-Шарқий Хитой (Маньчжурия) даги отрядларидан Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида коммунист Ян Цзин-юй бошчилигидаги бирлашган Шимоли-Шарқий армия тузилди, бу армия узоқ вақт давомида Маньчжурияда японларга қарши партизанлар урушини олиб борди.

Бироқ Чан Кай-ши «ташқи душманга қарши кураш олиб бориш учун биринчи галда мамлакат ичкарисида тартиб ўрнатиш керак» деб хитой халқининг жамоатчилик фикрини менсимасди. Шундай қилиб у империалистлар ва феодаллар кучига таяниб, Хитой Коммунистик партиясини йўқ қилишни кўзлади. У англия ва америка империалистларидан катта қарз ва кўп қурол-аслаҳа олди, Германиядан фашист каллакесарларни чақирди, ўз армиясини кўпайтириш ва ўз фашистлар типигади диктатурасини мустаҳкамлаш учун маслаҳатчилар, штаб офицерлари, махсус службаларнинг ҳар хил инструкторлари ва бошқа «инструкторларни» бошқа мамлакатлардан — реакцион ҳарбий доира вакилларини таклиф этди. Чан Кай-ши «бао-цзя»¹ системасини қўлланди, полиция отрядларини (жамоат тартибини сақлаш бўйича) тузди ва барча мамлакатнинг районларида тухао ва лешэньларнинг феодаллик ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Шундай қилиб у, урушни тўхтатиш тўғрисида Шанхай шартномаси имзоланиб, кўпи билан бир ой ўтгандан кейин янада каттароқ кўламда тўртинчи марта Қизил армияни қуршаб олиш мақсадида барча контрреволюцион кучларни тўплаш учун шароит яратиб, жиддий тайёргарлик кўра бошлади.

1932 йил июнда Чан Кай-ши 500 мингдан ошиқ кишидан иборат контрреволюцион армияни сафарбар қилиб,

¹ «Бао-цзя» — революцион ҳаракатга қарши кураш учун гоминдан ҳукуматлари қўлланган умумий кафиллик системаси. Бу системага кўра барча хитой қишлоқлари «цзя»га, яъни ўн хонадонга ва «бао»га, яъни юз хонадонга бўлинганлар, «цзя» ёки «бао» аъзолари ўзаро кафил бўлиб, ўша «цзя» ёки «бао»га кирган барча аҳолининг қилмишлари учун жавобгар бўлганлар. *Редакция изохи*

уни Хубэй — Хэнань — Аньхуэй районларида жойлашган Қизил армия базаси томонига бошлади. 1932 йилда июлдан то октябргача давом этган жанглар тўртинчи контрреволюцион ҳужумнинг биринчи этапи бўлди. Бу жанглар фавқулодда шиддатли ўтди. Қизил армия душманга қаттиқ зарбалар берди. 1933 йил январь — февралда Чан Кай-ши ишчи-деҳқон Қизил армиясининг гражданлар урушини тўхтатиш ва биргалашиб Японияга қаршилик кўрсатиш тўғрисидаги таклифини рад қилди. У Қизил армияга қарши тўртинчи контрреволюцион юришининг охириги этапини ўз фойдасига тамомлашни умид қилиб, ўз қўшинларини олдинга сурди ва Гуандун ҳамда Гуанси милитаристлари билан бирлашиб, бу кучларни Қизил армия Марказий базаси рўнарасига жойлаштирди. Мао Цзе-дуннинг маневр қилиш тактикасидан фойдаланган Марказий Қизил армия ўз ҳарбий кучларини тўплади ва даставвал душман армиясининг бир қисмини йўқ қилди, ундан кейин эса бошқа қисмларини тор-мор қилди. Қизил армиянинг бу буюк ғалабасидан кейин Фуцзянь, Чжецзян ва Цзянси районларида жойлашган Қизил армия Марказий райондаги Қизил армияга қўшилди; Қизил армия Марказий базасининг аҳамияти анча ошди.

Қизил армия базасини тўртинчи марта қамал қилиш барбод бўлгандан кейин Чан Кай-ши Японияга таслим бўлиш сиёсатини давом эттирди ва бешинчи қамалга актив тайёрланди. У Наньчанда тузган дала штаби фашистлик зўравонлигининг олий органига айланди. Чан Кай-ши Лушаньда офицерлар курси очди ва офицерлар ўртасида шахсан ўзи фашистлар «назариялари»ни пропаганда қилиш билан шуғулланди, уларни компартияга қарши курашда қўпорувчилик ишлари ва хоинликка ўргатди. Шу даврда фашист элементлар ўз фаолиятларини активлаштирдилар, натижада кўп коммунистлар ва Японияга қаршилик кўрсатиш тарафдорлари ўлдирилди ва бедарак бўлиб кетди. Ҳатто гражданлар урушини давом эттиришга ва мустабид давлатга қарши чиқувчи Сун Цин-лин ва Лу-Синь сингари маданий революция демократик арбоблари ҳам Чан Кай-шичилар разведкаси томонидан кузатиб турилди ва зарбага учради.

Ярим йилдан ошиқ вақт ичида пухта тайёргарлик кўргандан кейин 1933 йил октябрда Чан Кай-ши яна миллиондан ошиқ кишидан тузилган реакцион армиясини урушга

бошлади, Қизил армиянинг ҳамма базаларига бир йўла ҳужум қилиб, мисли кўрилмаган ҳажмда Қизил армияни бешинчи марта ўраб ола бошлади. У сараланган ва яхши қуролланган 500 минг солдат билан Қизил армиянинг Марказий базасига ҳужум қилди. Хитой Коммунистик партиясининг илгари Шанхайда жойлашган Муваққат Марказий Комитети Қизил армиянинг Марказий базаси районига кўчди, чунки унинг Шанхайда қолиши мумкин эмас эди. Хитой Коммунистик партиясининг Қизил армия Марказий базасига кўчган муваққат Марказий Комитети Мао Цзе-дунни Қизил армияга раҳбарлик қилишдан бўшатиб хатога йўл қўйди. Булардан ташқари Хитой Коммунистик партиясининг Муваққат Марказий Комитети ҳарбий ва тактик хатоларга ҳам йўл қўйди, натижада ўтмишда душман устидан тўрт марта ғалаба қозонган Қизил армия энди душман қамалини ёриб ўта олмади.

Хитой ишчи-деҳқон Қизил армиясининг Буюк юришда эришган ғалабаси

Реакцион гоминдан группаси Японияга бўйсунуш ва Қизил армияга қарши кураш олиб бориш каби хоинлик сиёсатига қатъий амал қилиб турган бир шароитда, ишчи-деҳқон Қизил армиясининг гоминдан қўшинлари қамалини ёриб ўтиш ва Японияга қарши кураш олиб бориш учун Шимолга юриши революцион ҳаракатни кучайтирди. 1934 йил октябрда Марказий Қизил армия Фуцзян вилоятининг ғарбий қисми райони ва Цзянси вилоятининг жанубий қисмидан 12,5 минг километр масофада жаҳон тарихида мисли кўрилмаган Буюк юришга отланди. Марказий Қизил армия 11 вилоятдан, яъни: Фуцзянь, Цзянси, Гуандун, Хунань, Гуанси, Гуйчжоу, Сичуань, Юньнань, Сикан, Ганьсу, Шэньси вилоятларидан ўтди. У, ўзини таъқиб қилган ва ўраб олган душманни тор-мор қилди, абадий қор билан қопланган баланд тоғлардан ошиб, одамсиз чўллардан ўтди ва охири 1935 йил октябрда ғалабага эришиб, Шэньси вилоятининг шимолий қисмида жойлашган революцион базага етиб келди.

Марказий Қизил армия Буюк юришга чиққан бир даврда Шэньси вилоятининг шимолий қисмида жойлашган Лю Чжи-дань қўмондонлигидаги Қизил армия қисмларидан ташқари, мамлакатнинг барча бошқа районларидаги Қизил армия қисмлари стратегик жойларни алмаштириш учун бирин-кетин аввалги базаларидан кета бошладилар.

Хунань — Цзянси вилоятлари чегарасида жойлашган Жэнь Би-ши¹ бошчилигидаги Қизил армия қамалдан чиқиб, жойини алмаштира бошлади ва 1934 йил октябрда Гуйчжоу вилоятининг шарқий қисмида Хэ Лун қўмондонлигидаги Қизил армия қисмига қўшилди, Хунань — Хубэй — Гуйчжоу вилоятлари чегарасида биргалашиб революцион база тузди. 1935 йил мартда Сюй Сян-цянь қўмондонлигидаги Қизил армия Сичуань-Шэньси вилоятлари чегарасидаги аввалги базасидан Сичуань — Сикан чегараларига кўча бошлади ва 1935 йил июнда Сичуань вилоятининг ғарбий қисмида Марказий Қизил армияга қўшилди. У 1936 йил июнда Сикан вилоятининг шимоли-шарқий қисмида Хунань — Хубэй — Сичуань — Гуйчжоу районларидан келган Қизил армия билан, яна 1936 йил октябрда бу иккала Қизил армия қисми Шэньси вилоятининг шимолий қисмига келиб Марказий Қизил армияга қўшилди.

Буюк юриш вақтида 1935 йил январда Цзунь шаҳрида Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети Сиёсий бюросининг биринчи кенгайтирилган мажлиси йиғилди. Бу мажлисда бешинчи қамал даврида Чан Кай-шига қарши курашда йўл қўйилган ҳарбий хатолар танқидий кўз билан муҳокама қилинди, партия Мао Цзе-дун томонидан ўртага қўйилган асосий фикрларнинг тўғри эканини эътироф этди. Бу эса Хитой Коммунистик партияси ва хитой революцияси тарихида жуда буюк воқеа бўлди. Шу кундан бошлаб Хитой Коммунистик партияси ва Хитой революцияси машҳур марксчи-ленинчи арбоб ўртоқ Мао Цзе-дуннинг бевосита раҳбарлигида ривожлана

¹ *Жэнь Би-ши* — Хитой Коммунистик партиясининг энг кекса аъзоларидан, унинг отоқли ташкилотчиларидан бири. 1927 йилда V Бутун хитой партия съезидан бошлаб ҳамиша Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси бўлиб сайланиб келди. 1931 йилдан бошлаб Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети Сиёсий бюросининг аъзоси эди. 1933 йилда Хунань — Цзянси Чегара район партия комитетининг секретари ва Ҳарбий-Сиёсий совет раиси бўлиб ишлади. 6-армия группасининг 2-армия группаси билан қўшилганидан кейин, ўша армия группаларидан тузилган 2-фронтнинг сиёсий комиссари бўлиб тайинланди. Японияга қарши уруш бошларида 8-армия Бош сиёсий бошқармасининг бошлиғи бўлди. 1940 йилдан Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг секретари бўлиб ишлади. 1950 йил 27 октябрда Пекинда вафот этди. — *Редакция изоҳи.*

бошлади; бу эса Хитой революцияси ғалабасида ҳал қилувчи роль ўйнади.

3. Японияга қарши ягона миллий фронт тузилиши

Япония босқинчиларининг Шимолий Хитойга ҳужумни кучайтириши Чан Кай-ши Японияга таслим бўлган ва Қизил армиянинг ҳужуми давом этиб турган бир шароитда Япония империализми сурбетлигини ошириб борди. Энди унинг босқинчилик доираси Шимоли-шарқий вилоят билан чекланмади. Япония империализми бутун Хитойни ўз мустамлакаси қилмоқчи бўлди. 1934 йил апрелда Япония ҳукумати Японияни Шарқий Осиёнинг ҳукмдори ва Хитойнинг ҳимоячиси деб ҳаммага эълон қилди. 1934 йил майда гоминдан ҳукумати вакиллари ва Япония вакиллари ўртасида яширин музокаралар бўлиб ўтди, бу музокараларда Хитойда Японияга қарши ҳаракатни тўхтатишга доир масалалар муҳокама қилинди. Булардан ташқари 1934 йил 1 июндан бошлаб Шимолий Хитой билан Маньчжоу-Го ўртасида темир йўл ва почта алоқасини очиш, Буюк хитой деворидан ўтадиган жойларда қоровулхоналар қўйишга қарор қилинди. 1935 йил бошларида гоминдан ҳукумати Япония ташқи ишлар министри Хирота томонидан бошланган «Хитой-Япония иқтисодий ҳамкорлиги тўғрисида» ҳамда «Хитой ва Япония ўртасида дўстлик муносабатлари тўғрисида»ги дипломатик музокараларни узоқ вақтгача давом эттирди. Бу музокаралардан кейин гоминдан ҳукумати Хитойда Японияга қарши халқ ҳаракатини тўхтатиш тўғрисида буйруқ эълон қилди. Чан Кай-ши нутқ сўзлаб, Хитой билан Япония ўртасида ҳамкорлик қилиш зарурлигига иқрор бўлди, бу ҳамкорликни иккала давлат ўртасидаги нормал муносабатларни тиклашдан бошлаб юбориш кераклигини кўрсатди.

Ҳолбуки, Хитой билан Япония ўртасидаги дўстона муносабатлар тўғрисида дипломатик музокаралар бошланган бир вақтда Япониянинг Квантун армияси Чахар вилоятининг шарқий қисмини эгаллади. Гоминдан ҳукумати бунга айрим бир воқеа деб баҳо берди ва бу масалани ўша жойнинг ўзида ҳал қилиш мақсадида Япония босқинчилари билан музокаралар олиб бориш учун ўз вакилларини юборди. Музокара натижасида имзоланган шартномада Хитой ўз қўшинларини Чахар вилоятининг

шарқий қисмига жойлаштирмасликка рози бўлди. 1935 йил майда Хэбэй вилоятининг шарқий қисмида деҳқонлар Япония босқинчилигига қарши қўзғолон кўтардилар. Япон босқинчи армия бошлиқлари гўё Хитой ҳукумати деҳқонларнинг қуролланишига ёрдам бериш билан, уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида Тангуда тузилган битимни бузаётир деган баҳона билан дипломатик музокара-лар бошладилар, шу билан бирга ўз кучларини намойиш қилиш учун кўп қўшинларини Ички Хитойга юбордилар. 1935 йил июнда гоминдан ҳукумати қошидаги ҳарбий комитет Пекин бўлимининг масъул ходими Хэ Ин-цинь ва Япония босқинчи армияси Шимолий Хитой гарнизони-нинг қўмондони Умэдзу яширин битим (Хэ — Умэдзу битими) туздилар, бу битимга мувофиқ, Хитой ўз мустақил-лигидан ажраганига шармандаларча рози бўлди. 1935 йил ноябрда япон босқинчилари Хэбэй вилоятининг Тун-сянь уездида «Коммунистларга қарши мудофаа бўйича Шарқий Хэбэй автоном ҳукумати» деган ном билан қўғир-чоқ ҳукумати эълон қилиш тўғрисида гоминданчи хоин Инь Жу-гэн орқали фитна уюштира бошладилар. Гоминдан ҳукумати Япон босқинчилари белгилаган «Шимолий Хи-тойни бошқариш хусусиятлари»га асосланиб, ҳарбий ко-митетнинг мавжуд Пекин бўлимини ва Ижроия юане то-монидан Пекинда таъсис этилган ҳарбий комитети фили-алини ва сиёсий комитетини тарқатиб юборишга, Пекинда Хэбэй-Чахар сиёсий совети тузишга қарор қилди. Бу воқеалар хитой халқини давлатнинг қандай хавф остида қолганини ўйлаб кўришга мажбур этди, Японияга қарши янги ҳаракатни — ўз ватанларини қутқозиш учун бош-ланган ҳаракатни янада кучайтирди.

**Ватанни қутқозиш учун
Японияга қарши ҳара-
катнинг кучайиши**

Хитой Коммунистик партияси миллат олдидаги хавфнинг ошиб борганини кўриб, Қизил армия-нинг Буюк юриши даврида, 1935 йил 1 августда ватанни қутқозиш учун барча ватандошларни Японияга қарши курашга чақириб Мак-туб ёзди. Бу Мактубда компартия гражданлар урушини тўхтатишга, Японияга қарши кураш ва ватанни қут-қозиш каби муқаддас иш учун мамлакатнинг барча куч-ларини (армия сафидаги барча кишилар, қурол-аслаҳа, моддий ва молия резервлари ҳамда бошқа маблағларни) бир жойга тўплашга чақирди. Компартия ўзининг

Японияга қарши ватанни қутқазिश учун кураш олиб боришни истаган ҳамма партиялар, группалар, ташкилотлар, шунингдек барча маҳаллий ҳарбий-сиёсий ташкилотлар билан дарҳол музокаралар бошлашга, ватанни қутқазिश бўйича вақтли раҳбар орган сифатида миллий мудофаа ҳукуматини улар билан биргалашиб тузишга тайёр эканини эълон қилди. Булардан ташқари компартия Японияга қарши курашни истаган барча отрядлардан бирлашган армия тузишни ва миллий мудофаа ҳукумати раҳбарлигида унинг бош штабини тузишни таклиф этди. Бу эълон қилинган манифестни бутун хитой халқи қизгин қувватлади; оқибатда Шанхайда ватанни қутқазिश бўйича ҳар хил жамиятлар (союзлар) ташкил қилинди, уларнинг ишига аҳолининг ҳар хил табақалари қатнашди. 1935 йил охирларида Шанхай аҳолисининг бу табақалари ватанни қутқазिश бўйича Бирлашган жамият туздилар. 1936 йил майда Бутунхитой ватанни қутқазिश уюшмаси тузилди.

Шарқий Хэбэйда қўғирчоқ ҳукумат пайдо бўлганидан кейин Пекин студентлари Шимолий Хитойда рўй берган жуда хавfli вазиятни эътиборга олиб Япония босқинчилигига қарши, гоминдан ҳукуматининг хоинлик сиёсатига қарши курашга отланди. Шундай қилиб коммунист Лю Шао-ци раҳбарлигида ватанни қутқазिश учун Японияга қарши кенг кураш кучайиб кетди. 1935 йил 9 декабрда Пекиндаги олий ўқув юртларининг 10 мингдан ошиқ студентлари ва ўрта мактаб ўқувчилари катта намоийш уюштирдилар. Улар «Йўқолсин коммунистларга қарши мудофаа қйлиш автоном ҳукумати!», «Гражданлар уруши тўхтатилсин, ҳамма ташқи душманга қарши курашга!», «Йўқолсин Япония империализми!» деган шиорлар билан майдонга чиқдилар. Реакцион гоминдан тўдаси студент ёшларнинг ватанпарварлик ҳаракатига кишиларни қамоққа олиш ва ўлдириш билан жавоб берди; аммо, ватанпарварлик ҳаракати бостирилмади, балки аксинча янада кенг кўламда кучайиб борди. 1935 йил 16 декабрда, худди Хэбэй-Чахар сиёсий советини таъсис этиш учун белгиланган кунда Пекиндаги 30 мингдан ошиқ студент янада каттароқ кўламда намоийш ўтказди. Гоминданчилар оммавий ҳаракат таъсирида Хэбэй-Чахар сиёсий советини таъсис этиш кунини кечиктиришга мажбур бўлдилар.

Пекин студентларининг ватанпарварлик ҳаракати 1935 йил 9 ва 16 декабрда гоминдан ҳукумати ва Япон босқинчиларнинг бирлашган террорга асосланган ҳокимиятига зарба берди; бу ҳаракатга бутун мамлакатдаги хитой халқи қўшилди. Мамлакатнинг катта шаҳарларидаги студент ёшлар оммавий намоишга чиқдилар. Пекин ва Тяньцзинь ташкилотларининг студентлари катта агитация-пропаганда отряди тузиб, Жанубга юриш уюштирдилар, шунингдек қишлоқларга бориб кенг деҳқонлар оммаси билан бирлашдилар. Булардан ташқари улар компартия раҳбарлигида миллий озодлик авангардларини туздилар. Янги революцион юксалиш бутун мамлакатга ёйилди.

Қизил армиянинг Буюк юриши Шэньси вилоятининг шимолий қисмига етгандан кейин 1935 йил 25 декабрда Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети Ваяобода кенгаш ўтказиб, Японияга қарши ягона миллий фронт тактикасини амалга оширишга қарор қилди. Бу кенгашдан кейин Мао Цзе-дун япония босқинчилиги хитой халқининг яшаб туришига хатарли эканини, шунинг учун Хитойдаги барча синфлар ва барча сиёсий партиялар олдига «Нима қилиш керак?» деган масала қўйилганини партиянинг ҳамма аъзоларига тушунтирди. Ишчилар, деҳқонлар ва майда буржуазия ҳамма ҳам Японияга қаршилик кўрсатишни талаб қилди, ишчилар ва деҳқонлар эса хитой революциясининг ҳал қилувчи кучига айланди. Миллий буржуазия 1924 — 1927 йиллардаги революцияга қатнашди, лекин кейинчалик революциянинг кучайиб кетганидан қўрқиб, миллатнинг душманлари томониغا ўтди. Аммо, буржуазия ўз иттифоқчиси бўлган ишчилар синфидан четлашиб ва помешчикларга-компрадорларга яқинлашиб ҳеч нарсага эришмади, фақат миллий саноат ва савдо барбод бўлди, холос. Шунинг учун ўша вақтдаги вазиятда миллий буржуазия Японияга қарши курашга қатнашиши, ёки бетараф қолишигина мумкин эди. Мао Цзе-дун Хитой Коммунистик партиясининг ҳозирги даврдаги вазифаси Қизил армия ҳаракатини бутун мамлакатдаги ишчилар синфи, деҳқонлар, студентлар, майда буржуазия ва миллий буржуазия ҳаракатлари билан бирлаштириб ягона миллий революцион фронт тузишдан иборат эканини очиқ кўрсатиб берди.

Гражданлар урушининг
тўхташи

1935 йилдан бошлаб Хитой
Коммунистик партияси Мао Цзе-
дун раҳбарлигида Японияга қар-

ши ягона миллий фронт ташкил қилиш учун катта иш қилди. Бутун халқ Японияга қаршилик кўрсатиш ва ватанни қутқозишга отланган хитой коммунистларининг позициясини қўллаб-қувватлади, шунинг учун аҳолининг ҳамма табақаларида, гоминдан ҳукмронлигидаги барча районларда Японияга қаршилик кўрсатиш ва ватанни қутқозиш ҳаракати тез ривожлана бошлади. Ҳатто, гоминданнинг гуанси-гуандун группасидаги милитаристлар ҳам 1936 йил июнда Японияга қарши кураш ҳамда ватанни қутқозиш байроғи остида бирлашдилар ва Чан Кай-шига қарши чиқдилар. 1936 йил августда Япониянинг босқинчи армияси Маньчжоу-Го қўғирчоқ ҳукумати армияси билан бирга Суйюаньни босиб олиш операцияларини бошлади. 1936 йил ноябрда Суйюаньда жойлашган хитой армияси хитойларга зарба берди ва Байлинмяони озод қилди, бунинг учун бутун хитой халқи қизғин миннатдорлигини билдирди.

Шимолий Хитойда япония босқинчилигининг кучайиб боргани Хитойдаги англия-америка империалистлари манфаатларига халал етказди. Шунинг учун Англия ва АҚШ билан яқин муносабатда бўлган Чан Кай-ши тўдаси Англия ва АҚШ топшириғи билан ўзининг Японияга нисбатан ўз позициясини ўзгартириши керак эди. Бирлашиш ва мамлакатни қутқозишга интилган Хитой Коммунистик партияси Японияга қаршилик кўрсатиш ҳаракатига қўшилиш тўғрисида Чан Кай-шига бир неча марта таклиф қилган эди. Японияга қаршилик кўрсатиш сиёсатини амалга ошираётган Қизил армия душман қуршовини ёриб ўтиш мақсадида 1936 йил февралда Шэньси вилоятининг шимолий қисмидан шарққа юришни бошлади, Хуанхэ дарёсини кечди ва Шаньси вилоятига ўтди. 1936 йил майда Қизил армия Шаньсида ғалаба қозонди, кейин Шэньси вилоятининг шимолий қисмига қайтиб, сулҳ музокараларини бошлаш, гоминдан билан компартия ўртасидаги гражданлар урушини тўхтатиш ва барча кучларни йиғиб Японияга қарши курашиш тўғрисидаги чақириғини телеграф орқали эълон қилди. 1936 йил августда компартия гоминданга яна хат юбориб, Японияга қарши ягона миллий фронт очиш ва икки партияни яна

бирлаштиришга тайёргарлик кўриш ҳақидаги ўз фикрини ифода қилди.

Япон босқинчилиги кучайиб борган, Чан Кай-ши ўз реакцион сиёсатидан, яъни ташқи душманга таслим бўлиш ва мамлакат ичида прогрессив кучларни бостириш сиёсатидан воз кечмаган бир шароитда шимоли-шарқий армиянинг Шэньси — Ганьсу — Нанси районларини озод қилишга қарши ҳужумга юборилган ёш офицерлари бу факторлар таъсирига берилдилар, Қизил армиянинг душман армиясидан олинган асирлар билан яхши муомала қилганини эшитдилар, бирлашиш ва мамлакатни қутқариш тўғрисида Хитой Коммунистик партиясининг чақириғини қабул қилдилар, Қизил армиянинг граждандар урушини тўхтатиш ва Японияга қарши курашни уюштириш тўғрисидаги таклифига қўшилдилар. 1936 йил декабрь бошларида Чан Кай-ши шимоли-шарқий армия ва 17-томон армиясининг озод қилинган районга ҳужумини тезлаштириш мақсадида Сианьга келди.

9 декабрь воқеалари йиллигида шимоли-ғарбдаги ўн минглаб студентлар ватанни қутқариш Шимоли-ғарб Уюшмаси раҳбарлигида намойишга чиқиб, граждандар урушини тўхтатиш ва Японияга қарши кураш уюштиришни талаб қилдилар. Чан Кай-ши намойишчиларни отиш тўғрисида Чжан Сюэ-лян ва Ян Ху-чэнга буйруқ берди. 12 декабрда генераллардан Чжан Сюэ-лян ва Ян Ху-чэн кенг халқ оммаси ва ўзларига бўйсунган ҳарбий қисмларнинг тазйиқи остида Чан Кай-шини қамоққа олдилар ва уни реакцион сиёсатдан ташқи душманга таслим бўлиш ҳамда мамлакатда оммавий қирғин сиёсатидан воз кечишга мажбур қилдилар¹.

Сиань воқеаларидан кейин Ван Цзин-вэй ва Хэ Ин-цин бошчилигидаги Япония тарафдори бўлган тўда

¹ Чжан Сюэ-лян ва Ян Ху-чэн қуйидаги саккиз моддадан иборат очиқ телеграммада ўз нуқтан назарларини бутун мамлакатга баён қилдилар: 1) Нанкин ҳукуматини қайта қуриш ва ҳар бир партия ва группанинг мамлакатни қутқариш учун биргалашиб курашига йўл қўйиш; 2) ҳар қандай граждандар урушларини тўхтатиш; 3) Шанхайда қамоққа олинган ватанпарвар арбобларни озод қилиш; 4) ҳамма сиёсий маҳбусларни озод қилиш; 5) халқ ватанпарварлик ҳаракатига эркинлик бериш; 6) халқ йиғилишлари, ташкилотлар ва бошқа сиёсий ҳуқуқларга эркинлик бериш; 7) Сунь Ят-сен васиятларини чинакам амалга ошириш; 8) ватанни қутқариш бўйича дарҳол конференция чақириш.

вакиллари нанкин гоминдан ҳукуматида ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Чан Кай-ши қандай ҳукмронлик вазиятига эга бўлса, улар ҳам шундай вазиятни қўлга киритмоқчи бўлдилар, Сианьга ҳужумга тайёрланиб, бунинг учун қўшинларни кўчиришга ва олий қўмондонлик составини алмаштиришга шошилдилар. Япония империализми бу воқеадан фойдаланиб, ўз фаолиятини активлаштирди ва рўй берган аҳволни ҳал қилиш учун қурол кучи қўлланишга чақириб Япония тарафдори бўлган тўдани гиж-гижлади.

Коммунистлар мавжуд шароитда даставвал Сиань масаласини тинч йўл билан ҳал қилгандан кейингина Япония империализми босқинчилигига зарба бериш мумкин, деган фикрда эдилар. Япония босқинчилари кирдикорининг олдини олиш ва Хитойни миллий фалокатдан қутқозиш учун Чжан Сюэ-лян ва Ян Ху-чэн билан музокара олиб бориб, уни Чан Кай-шини озод қилишга кўндириш, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам икки томонни яраштириш мақсадида компартия махсус ўз вакилини Сианьга юборди. Коммунистлар билан бирга Японияга қарши кураш шартларини қабул қилишга мажбур бўлгандан кейин Чан Кай-ши озод қилинди ва Нанкинга қайтди. Чан Кай-ши ўз ниятидан қайтишга тайёр бўлса ҳам, у Чжан Сюэ-ляини қамоққа олиши ва Ян Ху-чэнни ишдан четлатиши лозим эди, аммо Шимоли-Шарқий армия ва 17-томон армиясини қайта қураётиб, у сунъий равишда баъзи бир қийинчиликлар туғдирди. Лекин жамоатчилик фикри таъсирида у ахир ўз реакцион сиёсатини бирмунча вақт ўзгартиб туришга ва озод қилинган районга ҳужумини тўхтатишга мажбур бўлди. Хитой Коммунистик партиясининг амалий сиёсати туфайли мамлакатда осойишталик ўрнатилди ва Японияга қарши ягона миллий фронт тузиш учун замин яратилди.

VII б о б

ЯПОНИЯГА ҚАРШИ УРУШ

1. Японияга қарши умумхалқ урушининг бошланиши ва душманнинг орқа томонида озод қилинган районлар пайдо бўлиши

Японияга қарши уруш-
нинг бошланиши

1937 йил 7 июлда Япония босқинчи қисмлари Лугоуцяо¹ атрофида маневр қилдилар ва гўё, бир солдат йўқолгани, уни топиш учун шаҳарда тинтув ўтказиш зарурлигини баҳона қилиб Юаньпин шаҳрига бостириб кирмоқчи бўлдилар. Юаньпин гарнизони японларнинг йўлини дадил тўсди. Шундан кейин Япония босқинчи армияси шаҳарни артиллерия ўтига тутди. Юаньпин гарнизони Японияга нафрат билан қараб, умумхалқ таъсирида гоминдан ҳукуматининг талабини менсимай, японларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Гоминдан ҳукумати бу низони аҳамиятсиз қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, япон босқинчилар билан музокара бошлади. Япон босқинчилар эса музокара давом этаётган фурсатдан фойдаланиб, шошилинч равишда ёрдамчи кучлар келтирдилар ва июль охирларида тўсатдан Пекин ва Тяньцзинни босиб олдилар ҳамда Суйюань, Шаньси, Хэнань ва Шаньдунга ҳужумларини давом эттирдилар. 1937 йил 13 августда япон босқинчи армияси Шанхайга ҳужум қилди. Гоминдан ҳукумати бу воқеалардан кейингина нима бўлаётганини пайқаб олди ва уруш эълон қилишга мажбур бўлди. Япон босқинчиларига қарши умум миллий уруш шундай бошланди.

Уша вақтдаги халқаро аҳволнинг учта хусусияти бор эди.

1) Япония империализми хитой халқининг ашаддий душмани эди. Япония уни яшиндек тезлик билан босиб олмоқчи бўлди, Хитойда озодлик учун уруш бошланган-

¹ Лугоуцяо—Юндинхэ дарёсидаги кўприк, Пекиндан 11 километр жануби-ғарбда.— *Редакция изоҳи.*

дан буён япон босқинчилар бир томондан ҳарбий куч билан ҳужум қилиб бордилар, иккинчи томондан тинч йўл билан гоминдан ҳукуматини таслим бўлишга кўндирмоқчи бўлдилар.

2) Совет Иттифоқи ўзининг хитой халқига дўст эканини кўрсатди. Гоминдан ҳукумати ўзининг Советларга қарши сиёсатини ҳамisha давом эттириб турса-да, Шэньян (Мукден) воқеаларидан кейинроқ Совет Иттифоқи Хитойга ёрдам бериб туришни таклиф қилди. Хитойда озодлик учун уруш бошланганда, августнинг охириги ўн кунлигида Совет Иттифоқи бир-бирига ҳужум қилмаслик тўғрисида Хитой билан шартнома имзолади ва шу билан Хитойга катта маънавий ёрдам берди. Шундан кейин Хитойга шимоли-ғарб автомашина йўли орқали моддий ресурслар юборила бошланди. Бундан ташқари совет ҳарбий кўнгилли учувчилар Хитойга ёрдам беришни истаб, Хитойда озодлик урушига қатнашдилар. Уларнинг аксари хитой халқини озод қилиш учун ўзларини қурбон қилди.

3) Англия-америка империалистлари икки хил позиция қўладилар: бир томондан улар ўзларининг Хитойдаги алоҳида ҳуқуқларини йўқотишни истамадилар, иккинчи томондан хитой халқининг юксалиб бораётган кучидан қўрқдилар. Англия-америка империалистлари Япония билан Хитой бир-бирини кучсизлантиришини истадилар, шунингдек уруш олови Совет Иттифоқига ҳам ўтади деб умид қилдилар. Империалистлар қурол-аслаҳа сотиб даромад олганларидан ташқари, Японияни қурол-аслаҳа ва ҳарбий материаллар билан тўхтовсиз таъмин қилиб турганларидан бошқа Япония билан битим тузмоқчи бўлиб, шу билан бирга гоминдан ҳукуматини Японияга таслим бўлишга мажбур қилиб, Хитойга нисбатан хонплик қилишга тайёргарлик кўрдилар.

Хитойдаги ички аҳволнинг ҳам уч хусусияти бор эди:

1) Хитой халқи япон босқинчиларга зарба бериб, Японияга қарши қаттиқ курашди. Хитой Коммунистик партияси хитой халқининг япон босқинчиларга қарши озодлик урушига чинакам раҳбар бўлди. Ишчилар синфи ва деҳқонлар озодлик урушининг асосий кучи бўлди. Шаҳар майда буржуазияси ва миллий буржуазия ҳам Японияга қарши кураш лагерига қўшилди.

2) Аммо йирик помешчиклар ва йирик буржуазиянинг бир қисми хоинлик қилди. Озодлик уруши бошлангандан кейин кўп ўтмай гоминданнинг Ванцинвэйчилар тўдаси Японияга таслим бўлди.

3) Чан Кай-ши Японияга қарши кураш тарафдорларига қарши кўп йиллар давомида курашиб келган маслакдошлари билан бирга Хитой Коммунистик партиясини йўқ қилишга уринди. Чунки Япония империализми даҳшат билан Хитойга бостириб кириб, помешчиклар ва буржуазия мулкни хавф остида қолдиргани, шунингдек хитой халқининг тазйқи билан Чан Кай-ши Японияга қарши кураша бошлади. Бироқ у Японияга қарши озодлик урушига раҳбарликни бутунлай ўз қўлига олишга ва озодлик урушини олиб бориш учун зарур бўлган чинакам демократик, революцион ўзгаришларни тўхтатишга уринди. Чан Кай-ши демократик кучлар ривожланишининг олдини олишга ва айниқса Хитой Коммунистик партияси таъсирининг кучайишига тўсқинлик қилишга уринди, бу йўлда ҳатто айрим кишиларни яширин равишда ўлдиришдан ҳам қайтмади, япон босқинчилари ҳам компартия ва халқ кучларини қириб ташлайди, деб умид қилди.

Иккита ҳар хил фронт Пекин ва Тяньцзин таслим бўла бошлагач, гоминдан ҳукумати халқ оммасини Японияга қарши урушга қатнаштиришни мутлақо истамди. У урушни бир томонлама, халқсиз давом эттиришни хоҳлади, бунинг оқибатида фронтдаги гоминдан қўшинлари тўхтовсиз чекиниб борди. Хитойнинг шимолида Чжанцзякоу (Қалган), Баодин, Тайюань, Цзинань ва шу каби мамлакатнинг бошқа муҳим шаҳарлари бирин-кетин японлар қўлига ўта бошлади. Япон босқинчилари гўё кимсасиз бўшлиқда бораётгандек тўхтовсиз олдинга қараб силжир эдилар. 1938 йил мартгача япон босқинчилари Шаньси вилоятида Финлиндуни, Хэнаньда — Гуйдэни, Шаньдунда — Цзаочжуанни, яъни Шимолий Хитойдаги деярли ҳамма районларни босиб олдилар. Шанхай frontiда уруш ҳаракатлари бошланганда Чан-Кай-ши ўз қўшинларини фронтдан олиб кетди ва шу билан Японияга қарши озодлик урушига қатнашишга интилган бошқа қўшинларнинг ҳалок бўлишига йўл очиб берди. 1937 йил ноябрда Шанхай fronti ёриб ўтилди. 1937 йил декабрда Нанкин таслим бўлди. 1938 йил майда гомин-

дан қўшинлари Суйчжоудан Ухань томонига чекиндилар, тобора кўпроқ бостириб келатган япон босқинчиларини тўхтатиш учун Чан Кай-Ши Кайфиндан ғарбга яқин ва Чжэньчжоудан шарққа яқин Хуанхэ дарёсида дамбани портлатиш тўғрисида буйруқ берди; бунинг оқибатида кейинчалик 10 йилдан ошиқ вақт ичида Хэнань вилоятининг шарқий қисмидаги 20 дан ортиқ уезд аҳолиси кўпгина қийинчиликларни кўрди. 1938 йил июнда Янцзи дарёсидаги Мадан қўрғони ташлаб чиқилди. 1938 йил октябрда Кантон ва Ухань таслим бўлди. Фақат уч ой давсида — 1938 йил августдан то ноябргача Шимолий ва Марказий Хитойнинг жуда катта территорияси, шунингдек Жанубий Хитойдаги кўпгина муҳим шаҳарлар гоминдан ҳукумати томонидан японларга топширилди.

Японияга қарши озодлик уруши бошларида Хитой Ксмунистик партияси Яньанга яқин Лочуанда кенгаш чақирди ва ватанни қутқазиб учун ҳаммани Японияга қарши курашга чақирадиган ва 10 моддадан иборат программа қабул қилди¹. Бу программдан асосий мақсад Япония билан олиб борилган урушда ғалаба қозониш учун халқнинг барча кучларини сафарбар қилиш эди. Программа ҳар қандай иккиланиш ва келишувчиликка қарши курашиш, Японияга қарши ягона миллий фронтни мустаҳкамлаш, демократик сиёсатни амалга ошириш, аҳолининг турмушини яхшилаш учун кураш олиб боришни, шу билан барча хитой халқини Японияга қарши курашга отлантиришни кўзда тутар эди. Кенгаш душманнинг орқа томонида партизанлар урушини кучайтиришга қарор қилди. Партизанлар урушининг амалий вазифаси қилиб, унинг операцияларини фронтдаги ҳаракатлар билан боғлаб бориш, душман орқасида уруш ҳаракатларини бошлаб юбориш, японларга қарши демократик озод қилинган

¹ Японияга қарши курашга чақирадиган программанинг 10 моддаси қуйидагилардан иборат: 1) Ўқолсин Япония империализми. 2) Умумий ҳарбий сафарбарлик. 3) Мамлакат аҳолисининг умумий сафарбарлиги. 4) Сиёсий аппаратни қайта тузиш. 5) Японияга қарши ташқи сиёсат. 6) Молиявий ва иқтисодий сиёсатни уруш эҳтиёжларига бўйсундириш. 7) Аҳоли турмушини яхшилаш. 8) Маориф соҳасида Японияга қарши сиёсат. 9) Жосуслар, хоинлар, Япония тарафдорлари бўлган гуруҳларни йўқ қилиш ва фронтнинг орқа томонини мустаҳкамлаш. 10) Японияга қарши кураш мақсадида миллий бирлашув.

районлар пайдо қилиш кўзда тутилди. Булардан ташқари кенгаш гоминдан ҳокимиятидаги барча районларда Японияга қарши оммавий ҳаракатни кучайтиришга қарор қилди. Бутун халқни Японияга қарши урушга қатнаштириш учун кенгаш бутун халқ учун зарур бўлган сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқларни амалга оширишга қарор қилди. Масалан, Японияга қарши уруш даврида деҳқонлар масаласини ҳал қилишда ер ижараси ва қарз (ссуда) процентини камайтиришни асосий сиёсий шиор деб библишга қарор қилди.

Икки партияни бирлаштиришни тўла амалга ошириш учун Хитой Коммунистик партияси 1937 йил февралдаёқ гоминдан олдига бир қатор конкрет таклиф ва гарантиялар, шу жумладан Қизил армияни Миллий-революцион армия деб аташ масаласини қўйган эди. Пекин ва Тяньцзин қўлдан кетиб, бир ойга яқин вақт ўтгандан кейингина гоминдан ҳукумати Қизил армияни 8-миллий-революцион армия деб аташга рози бўлди. Кейин 8-армия дарҳол фронтга жўнаб кетди ва японларга қарши қаҳрамонона жанг қилди. 1937 йил сентябрнинг охириги ўн кунлигида 8-армия Шаньси вилоятининг шимолий қисмида Пинсингуанга ҳужум қилаётган 3000 кишидан ошиқ сара япон отрядини қириб ташлади. Бу эса Японияга қарши уруш бошлагандан кейин хитой қўшинларининг биринчи катта ғалабаси эди. Бу ғалаба гоминданнинг реакцион группаси тарқатган ваҳима ва японлардан қўрқиш кайфиятларига барҳам берди, бутун хитой халқининг Японияга қарши урушида ғалаба қозонишига ишончини мустаҳкамлади. Пинсингуань атрофида катта ютуққа эришилгандан кейин Хитой Коммунистик партиясининг Марказий Комитети Шимолий Хитой аҳолисига мурожаат қилиб, ҳаммани «душманга қарши биргалашиб ҳаёт-мамот учун курашга», «душман орқа томонида дадиллик билан жанг қилиш ва японларга қарши демократик базалар яратишга чақирди. 1938 йил январда Фупинда Шаньси-Чахар Хэбэй маъмурий комитети таъсис этилгандан кейин душман орқасида биринчи бўлиб озод қилинган районда халқ ҳукумати пайдо бўлди.

1937 йил октябрда Цзянсу ва Аньхуэй вилоятларининг жанубий қисмида қолган ишчи-деҳқон Қизил армиясининг партизан отрядлари Янги 4-Миллий-революцион армия қилиб қайта тузилди. Гоминдан армияси Нанкин

ва Суйчжоудан ваҳимага тушиб тумтарақай қочгандан кейин, Янги 4-армия Янцзи дарёсининг икки томонида фронтни ёриб ўтиб Цзянсу вилоятининг жанубий қисмида, Хуайхэ дарёсидан жанубга ва шимолга яқин озод районлар пайдо қилди. Кантон ва Ухань қўлдан кетгандан кейин Гуандун вилоятининг коммунистлари Дунцин районида (Шарқий дарё районида) Японияга қарши халқ қуроли отрядини туздилар, кейинчалик бу отряд Японияга қарши жанубий колоннага айланди. Душман орқасида пайдо бўлган японларга қарши озод қилинган йирик районларда Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида японларга қарши қуроли отрядлар ўсиб борди. Бу эса Кантон ва Уханьни босиб олгандан кейин япсн босқинчиларни олдинга силжишни тўхтатишга мажбур этди. Бунинг оқибатида японияга қарши хитой урушидаги кучларнинг бараварлашган даври етиб келди.

1937 йил 7 июлда Лугоуцяо воқеаларидан бошлаб то 1938 йил октябрда Уханьнинг таслим бўлишигача бўлган бутун бир давр Японияга қарши курашда мушофаа даври бўлди. Бу даврда япон босқинчиларнинг шиддатли ҳужумлари авж олди ва гоминдан армияси тўхтовсиз чекиниб борди, бу ҳол хитой халқини даҳшатга солди, гоминдан ҳукуматининг ўз ичида умидсизлик ва иккиланиш вазиятини яратди. Яхшиямки, шу даврда Хитой Коммунистик партияси муросачилик ва таслим бўлишга қарши чиқиб, омгани қатъий курашга бошлади ҳамда уни уюштирди. Фақат шу туфайли Японияга қарши ягона миллий фронт сақланиб қолди. 1938 йил майда ўртоқ Мао Цзэ-дун «Узоққа чўзилган уруш тўғрисида»¹ деган асарини ёзди. Бу асарда Мао Цзэ-дун Хитойнинг ҳалок бўлмаслигини, урушнинг чўзилиб кетганини, лекин Хитойнинг узил-кесил галаба қозонажagini исбот қилди. 1938 йил октябрда Хитой Коммунистик партияси ўн ойдан ошиқ давом этган кураш якунларини умумлаштириш ва келажак учун тўғри йўл белгилаш мақсадида Яньанда Марказий Комитетининг кенгайтирилган пленумини чақирди. Мао Цзэ-дун ўзининг «Янги давр тўғрисида» қилган докладыда фақат халқ оммасига таяниб, тараққи-

¹ Мао Цзэ-дун, Соч. т. 2, 1953, стр. 191—331, шунингдек Мао Цзэ-дуннинг «Место Коммунистической партии Китая в национальной войне» деган мақоласига қаралсин. Соч. т. 2, стр. 338—366.

ётни дадил ҳимоя қилиб, барча халқнинг ҳаётий кучларини юксалтириб, Японияга қарши ягона миллий фронтни мустаҳкамлаб ва кенгайтириб, Японияга қарши узоқ давом этган урушда бардош бериш ва узил-кесил ғалаба қозониш мумкинлигини кўрсатди. Мао Цзе-дуннинг «Узоққа чўзилган уруш тўғрисида» ва «Янги давр тўғрисида» деган асарларининг нашр этилиши бутун хитой халқи ва хитой армиясига очиқ истиқбол йўлини очиб берди; бу асарларда япон босқинчиларга қарши кураш методлари баён қилинди, улар Японияга қарши курашда бутун халқнинг ғалабага ишончини мустаҳкамлашга ёрдам берди. Японияга қарши урушда халқнинг матонати ва мардлиги ҳам ошди.

2. Японияга қарши кураш мақсадида озод қилинган районларда халқ ва армиянинг мустаҳкам бирлашуви ҳамда барча соҳада қурилишни кучайтириш

Гоминдан реакцион тўдасининг Японияга таслим бўлиш сиёсати ва коммунизмга қарши фаолиятини тўхтатиш учун ҳаракати

Ухань таслим бўлгандан ва Ван Цзин-вэй душманлар лагерига ўтгандан кейин гоминданнинг йирик помещиклар ва йирик буржуазия вакилларида иборат реакцион тўдаси айтганларидан қайта бошлади. Бу тўда энди япон босқинчилари Хитойга ҳужум қилмайди, деб ўйлади ҳамда компартия раҳбарлигидаги 8-ва Янги 4-армияларга ўз душмани деб қарай бошлади. Японияга қарши бўлаётган уруш бошларида гоминданчилар уялмай-нетмай Шимолий Хитойдаги бутун-бутун районларни душманларга қолдириб кетаверган эдилар. Лекин Японияга қарши бўлаётган урушда 8-армия оғир жангларда жонажон ерларининг бир қисмини қайтариб олиб, вазият ўзгаргандан кейин ҳам бу тўданинг вакиллари озод қилинган территорияни 8-армия қўлидан тортиб олиш учун душманнинг орқа томонида изғиб юравердилар. Улар мунофиқлик қилиш, ватанни қутқазिशга чақириш ва бўлмағур беҳуда гаплар тарқатиш билан ватанга ҳиёнат қилганликларини ва компартияга қарши жинояткорона фаолиятларини яширмоқчи бўлдилар. Улар: «8-армияни тор-мор қилиш учун аввало Япония билан бирлашайлик, кейин Японияга қарши курашайлик!» деган шиорни ўртага ташладилар.

1939 йил январь охирларида Чунцинда гоминдан ўзининг V съездини чақирди. Съездда курашни асосан ташқи душманга қарши эмас, балки ички душманга қарши олиб бориш, яъни Японияга пассив қаршилиқ кўрсатиш билан компартия ва халққа қарши актив кураш олиб бориш тўғрисида қарор қабул қилди. Шундан кейин гоминдан ҳукмронлик қилиб турган районларда Японияга қарши демократик халқ ҳаракати тор-мор қилинди. Гоминданнинг реакцион тўдаси Сиань, Шанжао ва бошқа жойларда қамоқ лагерлари тузди, Японияга қарши кураш тарафдорлари бўлган прогрессив кишилар ва коммунистларни қамади ва кўплаб ўлдирди. 1939 йил 7 июлда Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети манифест эълон қилди. Бу манифестда мурасачилиқ ва ажралиш сиёсати жуда катта хавф туғдирганини кўрсатиб ўтди. Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети: «Японияга қарши курашни сабот-матонат билан давом эттириш, таслим бўлишга қарши, бирлашиш учун, ажралишга қарши, тараққиёт учун, чекинишга қарши кураш олиб бориш учун!» деган шиорни ўртага ташлади. Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети таслим бўлиш тўғрисида чанкайшичи гоминдан талқин қилган реакцион назарияга қарши курашга халқни бошлади.

1939 йил сентябрда фашистлар Германияси Англия, Франция ва бошқа мамлакатларга қарши уруш бошлади. Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Англия-америка империалистлари ўзларини Япония ва фашистлар Германияси хавфидан соқит қилиш учун зўр бериб Япония билан бир битимга келмоқчи бўлдилар. Япония империализми бу аҳволдан фойдаланиб, Англия ва АҚШ орқали Хитойга тазлиқини кучайтирди ва шу билан уни таслим бўлишга мажбур этмоқчи бўлди. Чанкайшичилар гоминдани таслим бўлишга мажбур этмоқчи бўлди. Чанкайшичилар гоминдани таслим бўлиш йўлидаги барча тўсиқларни бартараф қилиш учун коммунистларни биринчи марта қаттиқ таъқиб қилишни уюштирдилар. 1939 йил декабрда гоминданнинг реакцион армияси Хитой Коммунистик партияси раҳбарлик қилиб турган Шэньси-Ганьсу — Нанся Чегара районига ҳужум бошлади ва беш уездни: Тинхуа, Сюньи, Чжэннин, Чжэньюань ва Нисянь уездларини босиб олди, шунингдек Шаньси вилоятида Японияга қарши курашувчи, коммунистлар раҳбарлигидаги жазо отрядига

тўсатдан ҳужум қилди. 1940 йил январда бу армия ҳам, Тайханшань районида жойлашган 8-армия бош штабига тўсатдан ҳужум қилмоқчи бўлди, 8-армия ўртоқ Мао-Цзэ-дун кўрсатган ўз-ўзини мудофаа қилиш принципларига, яъни бизга тегмаганларга тегмаймиз; борди-ю, бизга ҳужум қилсалар, биз ҳам зарба берамиз, деган принципга амал қилдилар. 8-армия бу принципларга амал қилиб, ҳужум қилиб келатган гоминданчиларга зарба берди.

Нанкин ва Ухань қўлдан кетгандан кейин Янги 4-армия Янцзи дарёсининг иккала томонида кенг районни ишғол қилди. Шимолий Хитойдаги 8-армия сингари 4-армия ҳам қийинчиликлардан қўрқмай душманнинг орқа томонида — Марказий Хитойда бутунлай бошқача вазият яратди. Даставвал бу районларни — «порлаб турган дарёлар ва тоғларни» ташлаб кетган гоминдан армияси энди душман орқасида озод қилинган бу районларга ҳужум қила бошлади. Гоминдан армияси озод қилинган районларга кириши биланоқ ўша районларда японларга қарши демократик жамоат тартибларини ўз бошимчалик билан буза бошлади, Янги 4-армия билан тўқнашиш учун доимо сон-саноксиз жанжаллар уюштириб турди. 1940 йил мартда Нанкинда Ван Цзин-вэй қўғирчоқ ҳукумати тузди; Ван Цзин-вэй гоминдан ҳукуматини таслим бўлишга кўндиришда япон босқинчиларига ёрдам берди; коммунистларга қарши, халққа қарши реакциянинг қора кучлари яна авж олади. Худди шу вақтда Чан Қай-ши коммунистларга қарши иккинчи юриш бошлади. 1940 йил қишда гоминдан ҳукумати январь ойи мобайнида Хуанхэдан шимолга яқин районда тўпланиш тўғрисида 8- ва Янги 4-армияларга буйруқ берди. Компартия бирликни сақлаб қолиш тўғрисида ғамхўрлик қилиб, қўшинларни Янцзидан жанубга яқин райондан чақиртириб, Янцзидан шимолга яқин районларга кўчиришга рози бўлди. 1941 йил январда Янги 4-армиянинг бош штаби Янцзидан шимолга яқин районга кўчатган вақтда Аньхуэй вилоятининг жанубий қисмида бирдан ўраб олинди ва гоминдан реакцион армияси томонидан йўқ қилинди. Гоминдан ҳукуматининг буйруғи билан «Янги 4-армия» дегап ном бекор қилинди. Аньхуэй вилоятининг жанубий қисмида қопли воқеалар шунда бошланиб кетди. Компартия гоминдан ҳукуматининг Янги 4-армиясини тугатиш тўғрисида чиқарган буй-

руғини қатъий рад қилди ва реакцион группа ҳужумини тор-мор қилди, шу билан бирга Янги 4-армия асссий кучларини шундай мустаҳкамладик, у илгаригига қараганда янада кучлироқ бўлди, Шарқий Хитой районларидан кўп янги кучлар олди. Хитой коммунистик партияси бу воқеалардан аввал ва ундан кейин бир қанча зарур чоралар кўриб қўйгани учун ҳам Чан Кай-шининг коммунистларга қарши сиёсати компартияни сусайтириш каби мақсадларга етказмади, аксинча бу сиёсат Чан Кай-шига ишонган кўп кишиларнинг кўзларини очиб, ҳаётлари пуч эканини кўрсатди, шундай қилиб Чан Кай-шининг ўзини яккалаб қўйди.

Японияга қарши урушдаги кучлар бараварлашган даврда озод қилинган районлар атрофидаги кураш

Япон босқинчилар Уханьни ишғол этгандан кейин Япон қўшинларининг орқа томонида кучайган партизанлар уруши японлар учун катта хавф туғдирди. Бу

ҳол уларни ўз тактикаларини ўзгартишга мажбур этди. Японлар гоминдан қўшинларига ҳужумни тўхтатдилар ва асосий кучларини озод қилинган районларни босиб олишга киришдилар. Икки йил мобайнида (1930—1940 йиллар) япон босқинчилар ўз кучларини тўплаб, 8-ва Янги 4-армияларга қарши бир неча марта жазо бериш юришларини уюштирдилар, шунингдек темир йўллар, тош йўллар, қамал қилиш учун таянч базалари, блокгаузлар, траншеялар ва валларни кўплаб қурдилар, «темир ҳалқа» деб аталган тактикани қўлланиб, озод районларни камайтирмоқчи ёки йўқ қилмоқчи, уларнинг армияси ва аҳолисини қириб битирмоқчи бўлдилар. Аммо, армия ва халқ душманнинг орқа томонида, Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида япон босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашди, «Ҳаётсиз бўшлиқ» ва «темир ҳалқа» яратиш тактикасини амалга ошириб, озод районларини йўқ қилиш тўғрисидаги ниятларини пучга чиқардилар. 8-ва Янги 4-армияларда қўшинлар сони 450 минг кишидан то 500 минг кишига етди. Озод қилинган районлар ҳам кенгайди ва мустаҳкамланди. Озод қилинган районлар ҳарбий ҳаракатларининг зонаси Японияга қарши урушнинг таянч пункти бўлиб қолди, 8-ва Янги 4-армиялар ҳамда Японияга қарши жанубий колонна озодлик учун курашнинг асосий кучи эди. Японияга қарши уруш чинакам ва буюк миллий революцияга айланди.

1939 йилда фашистлар Германияси тўсатдан уруш бошлади ва кўп Европа мамлакатларини босиб олди. Бу ҳол Германияни эсанкиратиб қўйди. Япон босқинчилар гитлерчилар Германияси билан бир йўла ҳаракат қилиб, гоминдан ҳукуматини таслим бўлишга мажбур қилиш билан Осиёда Англия ва АҚШ таъсирига катта зарба беришни кўзлаб, Сиань, Куньмин ва Чунцин томонига бостириб бормоқчи бўлдилар. Япон босқинчилари ўша хаёлий планларини тузаётган бир пайтда 8-армия япон босқинчиларга қақшатқич зарба бериб, довриғи кетган юз полк жангини бошлади. Жанг 1940 йил 20 августда бошланди. 8-армия 400 минг жангчидан иборат 115 полки билан душман орқа томонининг бир бошидан иккинчи томонигача бўлган 5 минг ли масофа (2,5 минг километр) да бир йўла зарба берди; жанглар декабрь охирларида ғалаба билан тугади. Уч ярим ой давомида япон босқинчилари ва қўғирчоқ ҳукуматнинг 40 мингдан ошиқ солдати ўлдирилди, ярадор бўлди ва асир олинди, шунингдек душман босиб олган кўпчилик районлар японлар зулмидан озод қилинди.

Юз полк жангидан кейин япон босқинчилари ўзларининг Хитойдаги барча кучларининг 60 процентини озод қилинган районлар атрофига тўпладилар ва озод қилинган районларга қарши «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикасини янада катта даҳшат билан амалга ошира бошладилар. Бу «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикаси ўта кетган даҳшат, ҳаммани ва ҳамма нарсани раҳмсизлик билан йўқ қилиб ташлаш («ҳамма нарсаларни ёндириш, ҳеч нарса қолдирмай талаш, ҳамма одамни қириб битириш») сиёсатидан иборат эди. Аньхуэй вилоятининг жанубий қисмидаги воқеалардан кейин, япон босқинчилар гоминдан Янги 4-армияни йўқ қилиб ташлай олмаслигини, аксинча бу армиянинг кучи янада ортганини тушундилар, шунинг учун улар Янги 4-армия озод қилган районларга ҳужум бошламоқчи бўлдилар. 1941 йил декабрда япон босқинчилари Шимолий Хитойни ҳам ўз ҳарбий базасига айлантиришни умид қилиб, Тинч океан районида Англия ва АҚШ мулкларига ҳужум қилдилар. Улар шу мақсадда Шимолий Хитойда озод қилинган районларга нисбатан «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикасини кучайтирдилар. 1942 йил давомида Шимолий Хитойда японлар «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикасини 75 марта қўлландилар. Шимолий Хэбэйда икки ой давомида — май ва июнда «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикаси айниқса катта

даҳшат билан амалга оширилди; ўлдирилганлар, ярадорлар ва қамоққа олинганлар сони 50 минг кишидан ошди. Шундай қилиб кенг водийда «аза тутмаган қишлоқ қолмади, ҳамма жойларда йиғи-сиғи ва нола эшитиларди».

Шу даврда озод қилинган районлар япон босқинчиларга зарба бериш билан бирга, қўғирчоқ қўшинларга қарши жанг қилишга ҳам мажбур эдилар. Японияга қарши уруш бошларида душманнинг орқа томонида қолиб кетган гоминдан қўшинларининг кўпчилик қисми душманга таслим бўлган ва қўғирчоқ қўшинларга айланган эди. Қўғирчоқ қўшинларнинг 90 процентдан ошиғи япон босқинчилар билан бирга озод қилинган районларга тинмай ҳужум қилиб турарди. Чан Қай-ши кейинчалик япон босқинчилар қўмондонлигида 8-ва Янги 4-армияларга қарши жанг қилиш учун ўзининг кўп қўшинларига японарга таслим бўлиш тўғрисида яширин буйруқ берган эди. Тинч океанда уруш бошлангандан кейин япон босқинчилар ўз ютуқларидан қойил қолган эдилар. Гоминданнинг реакцион тўдаси компартия ва халқ кучларини сусайтириш учун барча воситалардан фойдаланди ва озод қилинган районларга қарши блокадани кучайтирди. 1941—1942 йиллар озод қилинган районлар учун энг оғир давр бўлди. Япон босқинчилар ва қўғирчоқ қўшинлар ҳужумни кучайтириб борган бир шароитда озод қилинган районларнинг территорияси анча камайди, уларнинг одам ресурси, шунингдек армияси ҳам озайиб кетди.

**Озод қилинган районлар
армияси ва аҳолисининг
оғир кураши**

Япон босқинчилар чанкайшичилар гоминданини ўз томонларига тортиш сиёсатига ўтиб, уни сиёсий жиҳатдан таслим бўлишга кўндирганларидан кейин, чанкайшичилар Японияга пассив қаршилиқ кўрсатишга ҳамда компартия ва халққа қарши актив кураш олиб бориш сиёсатига ўтдилар. Япон босқинчиларга қарши урушга бошчилик қилган Хитой Коммунистик партияси хитой халқини тўғри йўлга бошлаши, хитой революцияси ривожини кўрсатиши, ишчилар синфи ва бутун революцион халқ олдида турган навбатдаги жанговар вазифаларни тушунтириши лозим эди. Ўртоқ Мао Цзе-дун 1940 йил январда босилиб чиқарилган «Янги демократия» тўғрисида деган асарида ўша босқинчидаги хитой революцияси пролетар ва социалистик революция эмаслигини, янги типдаги

буржуа-демократик революция эканини кўрсатди. Бироқ, у жаҳон пролетар революциясининг бир қисмини ташкил этади!. «... Бу революция энди капиталистик жамият ва буржуазия диктатураси давлати ўрнатишни ўз мақсади қилиб қўядиган ва буржуазия раҳбарлигидаги эски революция эмас. Энди у пролетариат раҳбарлигидаги янги революция бўлиб, биринчи босқичда янги демократик жамият ва барча революцион синфлар иттифоқи диктатураси давлати тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди»¹. Мао Цзе-дуннинг «Янги демократия тўғрисида»ги асарининг босиб чиқарилиши Хитойнинг озод қилинган районларида ягона сиёсатни амалга оширишга ва хитой революцияси кучларини мустаҳкамлашда катта ёрдам берди.

Озод қилинган районлардаги ҳокимият Японияга қарши бирлашган миллий фронтни, яъни демократик диктатурасини мустаҳкамловчи, ҳамма демократия тарафдорларини, япон босқинчиларга, сотқинлар ва реакционерларга қарши курашни истовчиларни бирлаштирадиган халқ ҳокимияти эди. Душман орқа томонида озод қилинган барча районларда навбатма-навбат халқ вакиллари конференциялари чақириб турилди; улар умумий ва тўғри сайлов ҳуқуқи асосида халқ томонидан сайланган, ҳукумат сайлаш ва қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлган чинакам халқ органлари эди. Коммунистик партия халқ ва ҳукумат органларида коммунистлар вакиллари учдан бир қисмдан ортиқ бўлмаслиги ҳақидаги қондага амал қилиб, ҳокимият органларидаги вакиллар сонини қатъий чеклади. Бу чинакам демократик принципга амал қилиш, аҳолининг барча табақаларининг чинакам бирлашувини таъмин этарди.

Барча озод қилинган районларда ер ижараси ва қарз (ссуда) процентини камайтириш сиёсати амалга оширилди, уларни тўлаш тартиби белгиланди, ишчилар синфига ёрдам бериш, шунингдек савдо ва саноатнинг ривожланишига ёрдам бериш сиёсати амалга оширилди. Натижада аҳолининг турмуш шароити яхшиланди, меҳнатда ғайрати ошди, Японияга қарши узоқ вақт уруш олиб бориш учун зарур бўлган барча синфлар бирлиги мустаҳкамланди. Демократик сиёсат амалга оширилиши ва халқнинг

¹ Мао Цзе-дун, Соч., т. 3, 1953, стр. 209—210.

турмуши яхшиланиши оммаинг озодлик учун кураши-ни кучайтирди. Деҳқонлар бажонудил армияга кирар ва фронтга актив ёрдам берарди. Армия ва халқ кўнгилли қўшинлари қўриқлаб турган шароитда деҳқонлар хотир-жам бўлиб ер ҳайдар, экин экар ва унинг ҳосилини йигиб олар эди. Деҳқонларнинг уй рўзғори ҳимоя қилингани туфайли, улар қишлоқ хўжалиги экинидан мўл ҳосил олишига, армия сафини тўлдириш учун кишилар юбориб турилишига ва моддий резервлар кўпайиб боришига ёрдам берди.

Аммо япон босқинчилар ва реакцион гоминдан тўда-си озод қилинган районларни қамал қилгани учун, озод қилинган районларда жиддий иқтисодий қийинчиликлар рўй берди. 1940—1941 йиллар озод қилинган районлар-нинг халқи ва армияси учун энг оғир давр бўлди. Ўша вақтда Шимолий Хитойнинг баъзи бир районларидаги аҳолиси деярли кийимсиз қолди, жангчиларнинг оёқ ки-йимлари йўқ эди, қиш кунлари ишчилар бошпана топол-май қолди. 1941 ва 1942 йилларда ўртоқ Мао Цзе-дун ча-қириги билан армия, ҳокимият органлари, мактаблар биринчи галда зарур бўлган буюмларни ишлаб чиқара бошладилар, шу билан аҳоли бошидан кечираётган қийин-чиликларни осонлаштирдилар; бу эса қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик саноатини ривожлантиришга ёрдам берди.

Оғир моддий қийинчиликлар шароитида ва орқа то-монда душман «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикасини раҳимсиз-лик билан амалга ошириб турган бир вақтда, барча озод қилинган районларда кўплаб активлар мактаблари, бош-ланғич мактаблар, кечки мактаблар, саводсизликни ту-гатиш курслари очилиб, уларда кўпгина одам ўқиди, қишлоқ интеллигенцияси тайёрланди, буларнинг ҳамма-си Японияга қарши уруш мақсадларига хизмат қилди. Оммани сиёсий тарбиялаш мақсадида мажлислар ўтказил-ди, оммавий газеталар нашр этилди, газета ўқиш тўғра-раклари тузилди ва оммавий ишнинг бошқа йўлларидан фойдаланилди.

8-ва Янги 4-армиялар, шунингдек душман орқа то-монидаги кенг халқ оммаси Хитой Коммунистик партия-си атрофида мустаҳкам жиқсланиб, кўп қийинчиликларни енгиб, Мао Цзе-дун таклиф қилган ҳарбий тактикани амал-га оширди, шу билан бирга уруш санъатини эгаллаб,

катта революцион қаҳрамонлик кўрсатиб, шунга Эришдики япон қароқчиларнинг «Ҳаётсиз бўшлиқ» деган тактикаси доимий суратда муваффақиятсизликка учраб турарди. Озодлик армияси қуроли отрядлар ва халқ кўнгиллилар қўшинини жиддий кучга айлантирди; бу армия тузган ҳарбий аппарат мунтазам армия ҳаракатларини маҳаллий партизан отрядлари ва халқ кўнгилли қўшинлари ҳаракати билан бирлаштирди ҳамда оммавий партизанлар урушини моҳирлик билан кучайтириб борди. Қуроли ишчи отрядлар «Ҳаётсиз бўшлиқ» тактикасига қарши юборилдилар, улар душманнинг орқа томонига ўтиб, узоқ жойларга борар ва озод қилинган районларни қайтадан тиклаш ва кенгайтириш учун курашар эдилар. Бундай ҳаракатлар натижасида қийинчиликлар бартараф қилинди, озод қилинган районлар янада мустақкамланди, 1943 йилдан бошлаб улар аста-секин кенгая бошлади.

3. Японияга қарши урушда узил-кесил галаба

Гоминдан реакцион тўдасининг ичидан бузилиши ва яккаланиб қолиши

Ухань қўлдан кетгандан кейинги 5—6 йил давомида гоминдан контроли остида қолган районлардаги ички бузилиш ва реакция

мисли кўрилмаган даражага етди. Фашистлик алоҳида хизматнинг сиёсий таъқиблари ҳаддан ошди, барча табақалардаги аҳолининг демократик ҳуқуқлари бутунлай тугатилди. Японияга қарши курашаётган коммунистлар ва бошқа прогрессив арбоблар қувғин қилинди. Экономика соҳасида бюрократик капитал, Хитойдаги тўрт оила — Чан Кай-ши, Сун Цзи-вэнь, Кун Сян-си ва ака-ука Чэнь Ли-фу ҳамда Чэнь Го-фу ҳарбий-сиёсий ҳокимият органларини ўз қўлларига олиб, аҳолини шафқатсиз таладилар. Улар Японияга қарши урушдан фойдаланиб, товламачиликларини оширдилар, солиқларни кўпайтирдилар, инфляцияни (қоғоз пулни кўпайтириш ва унинг қадрини кетказиш) кескинлаштирдилар, спекуляция билан шуғулландилар ва шунинг орқасида сон-саноқсиз давлат орттирдилар. Улар аҳолидан талаб олган капиталларининг кўпчилик қисмини АҚШда сақладилар; бу омонатларнинг умумий миқдори 20 миллиард америка долларидан ошиб кетди. Ер-сув ҳам тез орада бюрократик капитал ва йирик помешчиклар қўлига ўтди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқаришнинг

анча камайишига, нарх-навонинг мисли кўрилмаган даражада ошиб кетишига ва меҳнаткашлар турмуши ша-
ронтининг анча оғирлашувига сабаб бўлди.

1943 йилда Чан Қай-ши яққаланиб қолганига қара-
май, коммунистларга қарши учинчи кампаниясини бош-
лади. 1943 йил майда у Алоҳида хизмат маҳкамасидаги
сотқинларга гўё халқ номидан «коммунистик партияни
тарқатиш ва Чегара районни озод қилишни» талаб қи-
лишни буюрди. 1943 йил июнда у кўп миқдорда кўшин
тўплади ва Яньнаньни яшин тезлигида босиб олмоқчи бў-
либ, Шаньси — Ганьсу — Нинся Чегара районини қур-
шаб олиш учун аскарларини жўнатди. Фақат Хитой Ком-
мунистик партияси Чан Қай-шининг бу найрангини ўз
вақтида пайқаб қолгани ва мамлакатдаги бутун халқнинг
зарбасига учрагани туфайли, навбатдаги коммунистларга
қарши бу кампания граждандар уруши ҳажмигача к-
чайиб кета олмади. Бироқ, шу вақтдан бошлаб гоминдан-
нинг реакцион тўдаси армиясини кўпайтириб борди,
озод қилинган районни шу армия билан қуршаб ва ку-
затиб турди, бу армиядаги кишилар сонини қарийб
800 минг кишига етказди.

Европадаги уруш ҳаракатлари майдонида Совет Ар-
мияси буюк ғалаба қозонгани¹ туфайли Англия ва АҚШ
япон босқинчиларга қарши кураш олиб бориш учун ўз
армияларининг бир қисмини Тинч океанга кўчира олди-
лар. 1944 йил мартда Тинч океанда япон босқинчиларнинг
аҳволи аввалгидан янада ёмон бўлди; Япония Пекиндан
то Кантон ва Наньнингача алоқа йўлларига жуда муҳтож
бўлиб қолди. Шунинг учун Япония барча фронтларда го-
минданга қарши ҳужум қила бошлади. Гоминдан армия-
си ўз позицияларини бирин-кетин қолдириб кетавергани
сабабли 7—8 ойдан ошмаган қисқа вақтда япон босқинчла-
ри Хэнань, Хунань, Гуанси, Гуандун, Фуцзянь вилоятла-
рининг катта қисмини босиб олдилар ва Гуйчжоу вилоят-
тининг жанубий қисмига кирдилар. Хитой халқи яна жуда
катта мусибатларни кечири бошлади.

¹ 1942 йил охирларидан, то 1943 йил бошларигача бўлган икки
ойдан ортиқ вақт ичида Совет Армияси Сталинград атрофида қаттиқ
жанг қилиб, гитлерчи босқинчиларнинг 300 минг кишидан иборат
сараланган армиясини қириб ташлади. Сталинград атрофидаги
жанг фашистларга қарши, гитлерчиларга қарши озодлик уруши
лавомида кескин ўзгариш пайти бўлди.

Японияга қарши уруш бошларида гоминдан ҳукумати барча партиялар вакиллари ва аҳолининг ҳар хил табақалари арбобларидан миллий-сиёсий кенгаш тузган эди. Бу кенгашга коммунистлар ҳам кирган эди. 1939 йил сентябрда миллий-сиёсий кенгаш гоминдан ҳукуматидан конституция жорий қилиш муддатини белгилашни илтимос қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Шу мақсадда миллий-сиёсий кенгаш аъзоларидан конституция тузиш бўйича муваққат комитет ташкил қилинди. Шундай қилиб, гоминдан ҳукмронлиги остидаги жойларда бир оз вақтгача демократик ҳуқуқлар учун бошланган ҳаракат ривожланиб борди. Аммо 1939 йилда гоминданнинг реакцион тўдаси коммунистларга қарши кампания бошлади, натижада бу демократик ҳаракат жуда тез томор этилди. 1944 йилда фашистларга қарши, гитлерчиларга қарши урушда эришилган ғалабалар таъсири туфайли озод қилинган районларда ҳам гоминданчилар устидан бир қатор ғалабаларга эришилди. Гоминдан қўл остидаги жойларнинг аҳолиси гоминданнинг реакцион ҳукмронлигига тоқат қилолмай, демократик ҳуқуқлар берилишини талаб қилди. Шу вақтда коммунистлар гоминдан қўл остидаги районларда демократик ҳаракатни кучайтириш учун актив иш бошладилар. Хитойнинг японларга қарши курашувчи барча демократик партиялари ва гуруҳлари ҳам союзлар туздилар. Бу союзлар Хитой Коммунистик партияси билан алоқада бўлдилар ва ҳамжиҳат бўлиб иш олиб бордилар.

Америка империализмининг реакцион гоминдан ҳукмронлигини актив қўллаб қувватлаши

Япон босқинчилари АҚШнинг ёрдами ва бепарволиги орқасида йирик йиртқичларга айландилар. Японияга қарши урушнинг биринчи даврида АҚШ Хитой маи-фаатларини бутунилай менсимасди ва Японияга ёрдам бериб турди. Хитойни босиб олиш учун зарур бўлган ҳар хил оммавий қирғин қуролиларини япон босқинчиларга кўпчилик ҳолларда АҚШ бериб турди. АҚШ Японияни кўп миқдорда қурол-аслаҳа ва ҳарбий анжом билан таъминлаб, жуда катта даромад олди. Бу даромад хитой халқи тўккан кўн қон билан суғорилган эди. АҚШ гоминдан ҳукуматига қарз бериб турса-да, бу қарзлар айтарлиқ даражада қўн эмас эди, бундан ташқари, қарз катта процент тўлаш эвазига берилар, улар бадалига, вольфрам

ва қўргошин каби муҳим стратегик материаллар бериш шарти қўйилган эди. Шу билан АҚШ фурсатдан фойдаланиб ўзига катта имтиёзлар¹ олди. Тинч океанда уруш бошлангандан кейин АҚШ Чан Кай-ши ҳукуматига моддий ёрдам беришни кўпайтирди. Аммо, бу ёрдам Японияга қарши урушда хитой халқига ёрдам бериш учун берилган эмас эди: қарз беришдан мақсад гоминданнинг реакцион ҳукмронлигини қўллаб-қувватлаш ва хитой халқининг революцион кучларини сиқиб чиқариш, шу билан уруш тамом бўлгандан кейин Япония ўрнига хитой бозорларини монополия қилиб эгаллаш ва Хитойни америка империализмининг мустамлакасига айлантириш эди. Шундай қилиб хитой халқининг демократик кураши янги бир ғовга — чет эл босқинчилигига дуч келди.

Японияга пассив қаршилиқ кўрсатувчи ва Хитой Коммунистик партиясига қарши актив курашувчи реакцион гоминдан тўдаси Японияга қарши урушда Хитой халқининг ғалабаси йўлида жиддий тўсиқ бўлиб қолди. 1944 йил сентябрда миллий-сиёсий кенгашда Хитой Коммунистик партиясининг вакиллари давлатда рўй берган аҳволни муҳокама қилиш учун тез орада конференция чақиришни, гоминдан диктатурасини йўқ қилишни ва коалицион демократик ҳукумат тузишни талаб қилдилар. Бу талабни мамлакатдаги ҳар хил демократик партиялар ва ташкилотлар ҳам қувватлади. Реакцион гоминдан тўдаси америка империалистларининг ёрдамига таяниб, компартиянинг ҳамда хитойдаги бошқа демократик партиялар ва ташкилотларнинг талабларини қатъий рад қилди. Худди шу вақтда америка империализми Хитойга катта офицерлар группасини жўнатди. Бу офицерлар Чан Кай-ши армиясини ўргатиш ва қуроллантириш билан шуғулланишлари лозим эди, шунингдек гоминдан ҳукуматидаги ракиллар сифатида ҳарбий мутахассисларнинг катта группаси етиб келди. Худди шу вақтда америка империалистлари холислик ниқобини кийиб, гўё икки ўртадаги муносабатларни «тартибга солиш» мақсадини кўзлаган кишилардек гоминдан билан Хитой Коммунистик партия-

¹ Масалан, Хитой валютасини контроль қилиш монополияли ҳуқуқи Жануби-ғарбий Хитойнинг ҳар хил районларида аэродромлар қуриш, ҳатто Чан Кай-шининг ҳарбий стратегияси устидан назорат ўрнатиш ҳуқуқлари ва бошқа имтиёзлар.

си ўртасида воситачилик қила бошладилар. Америка империалистлари ва Чан Кай-ши бир неча коммунистга гоминдан ҳукуматига киришни таклиф қилиб ишни бошқачасига айлантириб юборишни, Хитой Коммунистик партиясининг 8- ва Янги 4-армияларни гоминдан ҳукумати ихтиёрига беришини кўзда тутган эдилар. Хитой Коммунистик партияси АҚШ ва Чан Кай-шининг бу инсофсизларча қилган таклифини рад этгандан кейин, америка империалистлари ўзларининг Хитой Коммунистик партияси билан эмас, балки фақат Чан Кай-ши билан ҳамкорлик қилажакларини билдирдилар. Улар Чан Кай-шини ҳарбий материаллар билан кўплаб таъмин қилишни давом эттирдилар. Чан Кай-ши армиясини қуроллантиришга ёрдам бериб, Японияга қарши урушда Хитой халқи эришган ғалаба меваларидан фойдаланмоқчи бўлдилар.

Озод қилинган районларни тиклаш ва кенгайтириш

Озод қилинган районлар оғир қийинчиликларни бошдан кечиргандан кейин 1943 йилдан то 1945 йил июлгача «ҳарбий ва маъмурий аппаратни тартибга солиш» сиёсатини амалга оширишни давом эттирдилар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш учун бошланган ҳаракатни ривожлантириб, ўз экономика, сиёсат ва ҳарбий кучларини жуда тез тикладилар ва мустаҳкамладилар. 1944 йил бошларида 8-нчи ва Янги 4-армиялар фронтининг айрим участкаларида япон босқинчиларнинг ҳужумларига қарши атакага ўтдилар. Бу қисман ҳужумга қарши қилинган ҳужумда эришилган ютуқлар туфайли озод этилган районлар территорияси тўхтовсиз ошиб борди. Мамлакатнинг кўпчилик марказий шаҳарлари, коммуникациялар ва денгиз соҳиллари — буларнинг ҳаммаси японларга қарши курашувчи халқ қуролли кучлари билан қуршаб олиниб, контроль қилинмоқда эди. Японларга қарши халқ қуролли кучларининг мустаҳкамланиши озодлик урушидаги ғалабасини таъминлар эди. Америка империализми ва Чан Кай-шининг дўқ-пўписалари Хитойда миллий озодлик ҳаракати ривожини албатта тўхтата олмади.

1945 йил апрелда Яньанда Хитой Коммунистик партиясининг VII съезди тўпланди. Съездда ўртоқ Мао Цзе-дун «Коалицион ҳукумат тўғрисида» сиёсий ҳисобот доклади қилди. Съезд бу доклад асосида конкрет иш программа-

сини қабул қилди. Бу программа хитой халқининг асосий талабларини: муваққат демократик коалицион ҳукумат тузиш, япон босқинчиларга қарши кураш учун мамлакатнинг барча кучларини бирлаштириш, демократик ўзгаришларни амалга ошириш, ягона ва қудратли янги Хитойни барпо қилиш талаблари бор эди. Съезд қайд қилиб ўтдики, хитой халқи Хитой Коммунистик партиясининг бевосита раҳбарлигида уруш давомида 95,5 миллион аҳолиси бўлган 19 та озод қилинган районга эга, 910 минг кишидан иборат Миллий-революцион армия (шу жумладан 8- ва янги 4- ва бошқа армиялар) ҳамда ишлаб чиқаришдан ажралмаган 2 миллиондан иборат халқ қўшинлари тузган эди. 1937 йил сентябрдан то 1945 йил мартгача миллий-революцион армия душман билан 15 мингдан ошиқ катта ва майда жанг ўтказган, бу жангларда япон ва қўғирчоқ армияларнинг 960 мингдан ошиқ кишиси ўлган ва ярадор бўлган, 280 мингдан ортиқ киши асир олинган, шунингдек 100 мингдан кўп киши таслим бўлиб (Миллий-революцион армия томонига ўтган), тўғри йўлга кирган эди. Бу ғалаба япон босқинчиларга қарши бирлашган, бутун халқ томонидан яратилган қудратли Миллий-революцион армия туфайли қўлга киритилди, бу армия тасодифий тузилган армия эмас эди. Лекин съезд мамлакат ташқариси ва ичкарасида реакцион кучлар борлигини эътиборга олиб, шу билан бирга бутун хитой халқидан жуда ҳушёр бўлишни, янги граждандар уруши ва янги империалистик босқинчилигининг пайдо бўлиши хавфининг олдини олишни талаб қилди.

Совет Иттифоқининг Японияга қарши уруш бошлаши ва Япониянинг мағлубияти. Гоминдан реакцион тўдасининг ғалаба самараларидан фойдаланмоқчи бўлиши

1945 йил февралда уч давлатнинг — Совет Иттифоқи, АҚШ ва Англиянинг Ялта конференциясида — АҚШ ва Англия немис босқинчилар устидан ғалабага эришилгандан кейин Совет Иттифоқининг Японияга уруш эълон қилишини талаб этдилар. Совет Иттифоқи фашистлар босқинчи давлатларга қарши охиргача биргалашиб кураш юзасидан иттифоқчилик бурчига содиқ эди, урушни тезроқ тамомлаш ва шу билан бутун жаҳон халқларининг азоб-уқубатларини енгиллаштиришни, шунингдек Японияга қарши озодлик урушида Хитойга ёрдам беришни истаб, немис босқинчилар тор-мор қилинганга

уч ой ўтгандан кейин Японияга қарши уруш бошлашга рози бўлди. 1945 йил 8 майда Берлинда Германия олий қўмондонлигининг вакиллари Германия қуролли кучларининг таслим бўлгани тўғрисидаги актни имзоладилар. Япон босқинчилари махсус тайёрланган Квантун армиясининг кучлари билан Шимоли-Шарқий Хитойни ўз қўлларида сақлаб қолмоқчи бўлиб, Хитойда сўнги имкониётгача кураш олиб боришга аҳд қилдилар. 8 августда Совет Иттифоқи Японияга уруш эълон қилди. Совет армиясининг йирик бирлашмалари Шимоли-Шарқий Хитойдаги япон босқинчиларга тўрт томондан ҳужум қила бошладилар. Шу вақтда Шимоли-шарқий бирлашган армия 8-Миллий-революцион армия билан бирга Совет Армиясига қўшилдилар ва ҳужумга қарши катта ҳужум бошладилар. Япон босқинчилар Маньчжурияда энг қулай позицияларни эгаллаган ва Квантун армияси 800 мингдан ошиқ кишига эга бўлса ҳам, Совет Армияси уларни яшин тезлигида тор-мор қилди. 15 августда Хитой, Совет Иттифоқи, АҚШ ва Англия Япониянинг таслим бўлиш таклифини сўзсиз қабул қилганини эълон қилдилар. Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлди ва хитой халқининг Японияга қарши озодлик уруши тўла галаба билан тугади.

Совет Иттифоқи Японияга қарши уруш эълон қилгандан кейин иккинчи кунидек (1945 йил 9 августда) 8-Миллий-революцион армия, 4-армия ва бошқа халқ армиялари ўз фронтларида ҳужумга қарши катта ҳужум бошладилар, японларни Хитой шаҳарларидан сиқиб чиқардилар ва коммуникацияларни яна ўз қўлларига киритдилар. Илгари озод қилинган районларнинг аҳолиси 100 миллион киши бўлган бўлса, энди улар 149 миллион кишига етди ва Умум Хитой аҳолисининг қарийб учдан бир қисмини ташкил этди. Озод қилинган районларнинг майдони 2391 минг квадрат километрга етди, бу эса бутун мамлакат территориясининг тўртдан бир қисмига яқинини ташкил этар эди; озод қилинган районлардаги шаҳарлар 506 га етди, бу ҳам Хитойдаги барча шаҳарларнинг қарийб тўртдан бир қисми эди.

Япониянинг таслим бўлгани эълон қилингандан кейин иккинчи кун, 1945 йил 11 августда Чан Кай-ши «эгалланган жойда тўхташ ва буйруқ куттиш» тўғрисида 8-Янги 4-ва бошқа халқ армияларига буйруқ берди, япон-

ларга ва қўғирчоқ қўшинларга қарши «ўзбошимчалик билан ҳаракат қилишга» рухсат этилмаганини айтди. Шу билан бирга, у қўғирчоқ қўшинларни, уларнинг «жамоат тартибини сақлаш учун жавобгар эканликлари» ва халқ армиялари таслим бўлишга йўл қўймасликлари кераклигини огоҳлантирди. 1945 йил августининг иккинчи ярмида Хитой қуруқликдаги армиялар бош қўмондони деб аталган армия номидан Хэ Ин-цинь Хитойдаги япон босқинчиларнинг юқори мансабдаги офицерларига халқ армиясидан «қўлдан кетган ерларни тортиб олишни» буюрди. 1945 йил сентябрь охирлари ва октябрь бошларида Америка босқинчи армияси Тяньцзин ва Циндаога биринкетин бир неча десант туширди ва гоминдан армиясининг энг яқин базаларини қўриқлашни ўз устига олди. 1945 йил ноябрда Америка ҳарбий-денгиз флоти гоминдан армиясини гражданлар уруши фронтларига кўчира бошлади. Японияга қарши уруш тамом бўлгандан кейин, америка босқинчи армияси, япон, қўғирчоқ ва гоминдан армиялари ўртасида биргалашиб ҳаракат қилгани сабабли мамлакатда Чан Кай-ши яна ўз кучларининг устунлигига эришди. 1945 йил декабрда АҚШ президенти Трумэн тўхмат қилиб, Хитойда компартия раҳбарлик қиладиган қўшинлар бўлиши Хитойнинг бутун бир давлат бўлиб бирлашув мақсадига қарама-қарши бўлади, деди, шу билан гражданлар урушини бошлашда америка империалистларининг гоминдан реакцион группаси билан бирга яширин ниятлари борлигини кўрсатди.

VIII б о б

УЧИНЧИ ГРАЖДАНЛАР РЕВОЛЮЦИОН УРУШИ

1. Гоминданнинг реакцион группаси катта кўламда гражданлар урушини бошлади

Японияга қарши уруш
тамом бўлгандан кейин
халқаро ва ички вазият

Иккинчи жаҳон уруши ва Япо-
ниянинг Хитойга қарши уруши
тамом бўлгандан кейин, халқаро
вазият бутунлай ўзгарди. Импе-

риалистик лагеръ жуда кучсиз бўлиб қолди; урушдан аввалги олтита йирик империалистик мамлакатдан учта фашистик давлат — Германия, Италия ва Япония мағлубиятга учради, иккитаси, яъни Франция ва Англия уруш натижасида заифлашди. Капиталистик олам бир оз сиқилишга мажбур бўлди. Империализмга қарши ла-
геръ эса ўз позицияларини анча мустаҳкамлади. Шарқий Европада ва Осиёда халқ-демократик давлатлар пайдо бўлди. Уруш тамом бўлгандан кейин Совет Иттифоқи-
нинг кучлари тез орада тикланди ва янада ривожлана бошлади. Буларнинг ҳаммаси жаҳонга янги йўналиш бағишлади. Бутун инсониятнинг озодлик учун кураши жуда катта аҳамиятга эга бўлиб қолди ва ўз ривожиди мадад олди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида учта буюк давлатнинг — Совет Иттифоқи, АҚШ ва Англиянинг бирлашуви ҳар хил иқтисодий ва ижтимоий системалардаги давлатлар-
нинг ҳамкорлик қилишлари мумкин эканини тасдиқлади. Аммо Америка, Англия империалистлари ва ҳар хил мам-
лакатларнинг реакцион группалари иккинчи жаҳон уру-
ши тамом бўлгандан кейин, империалистик тартибларни қутқазиш ва ўз ҳукмронликларини сақлаб қолишни кўз-
лаб, уруш вақтида ўрнатилган миллатлар ҳамкорлиги сиёсатидан аста-секин четлаша бошладилар, коммунизм

ва Совет Иттифоқига қарши кураш байроғини яна кўтардилар. Натижада жаҳон яна бир-бирига қарама-қарши икки лагерга бўлинди.

Узоқ муддатли ва мустаҳкам тинчлик учун курашни ўз ташқи сиёсатининг асосий принципи қилиб олган ва Хитой билан тенг ҳуқуқлик ва дўстлик руҳида муносабат ўрнатган Совет Иттифоқи Хитойнинг ички ишларига аралашмаслик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. 1945 йил декабрда Москвада Совет Иттифоқи, АҚШ ва Англия ташқи ишлар министрлари кенгаши бўлиб ўтгандан кейин, Хитой масаласида эълон қилинган расмий баёнотда ҳамма улуг давлатлар Хитойнинг ички ишларига аралашмаслик сиёсатига амал қиладилар, дейилган эди. Совет Иттифоқининг ташқи ишлар министри Японияга қарши уруш вақтидан бери Шимоли-Шарқий Хитойда турган совет қўшинларини чиқаришни кечиктириш тўғрисида Хитой ҳукуматининг илтимосига мувофиқ бу қўшинлар 1946 йил 1 февралда Хитойдан чиқарилади, деган эди. АҚШнинг давлат секретари ҳам, Хитой ҳукуматининг илтимосига мувофиқ, япон қўшинларини қуролсизлантириш ва уларни Хитойдан чиқариш операциялари бутунлай тамом бўлиши биланоқ, Шимолий Хитойда жойлашган америка армияси дарҳол Хитойдан чиқиб кетади, деган эди. Кейинчалик Совет Иттифоқи ўз ваъдасини пухта бажарди, ҳолбуки АҚШ ўз ваъдасини бажармади. 1946 йил ноябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Сиёсий комитетида Совет Иттифоқининг вакили Америка Қўшма Штатларининг америка армиясини Хитойда қолдириб келгани ва шу билан ташқи ишлар министрларининг Москва кенгаши қарорларини бузгани учун норозилик билдирди.

Японияга қарши уруш тамом бўлгандан кейин Хитойда рўй берган ўзгаришлар синфий кураш тусини олди. Компрадор (чет эл империалистлари билан алоқадор) буржуазия ва йирик помешчиклар манфаатини кўзда тутган, Японияга қарши уруш даврида япон босқинчиларга нисбатан пассив қаршилик кўрсатиш ва Коммунистик партияга қарши актив кураш олиб бориш сиёсатини амалга оширган гоминданнинг реакцион тўдаси эндиликда чет эл ёрдамига катта умид билан қарар эди. Бу тўда Японияга қарши кураш учун чет давлатлардан гоминданга берилган қуролни сақлаб қолди, энди Хитой

Коммунистик партиясини йўқ қилмоқчи бўлиб, коммунистларга қарши урушга тайёргарлик кўра бошлади, Шунинг учун Японияга қарши уруш тамом бўлиши биланоқ хитой халки олдида граждандар уруши хавфи муқаррар бўлиб қолди. Худди шу даврда америка империализми Хитойни Америка Қўшма Штатларининг мустамлакасига айлантириш мақсадида гоминдан ҳукуматидан фойдаланиб, япон босқинчиларининг ўрнини эгаллади. Ван Цзин-гэй ўрнини эгаллаган Чан-Кай-ши америка ёрдамига таяниб коммунистларга қарши катта кўламда уруш бошламоқчи бўлди. Хитойнинг озод қилинган районларига қарши бутун фронт бўйлаб ҳужумга актив тайёрланган Чан-Кай-ши бандалари билан америка империалистлари худди шу асосда бирлашдилар.

Японияга қарши уруш даврида ўз реакцион ҳукмронлигини ўрнатган йирик помещиклар ва йирик буржуазия манфаатини кўзда тутган реакцион гоминдан тўдаси ўзининг ишчилар синфи, деҳқонлар, шаҳар майда буржуазияси ва миллий буржуазия билан қарама-қаршиликларини янада кескинлаштирди. Япония таслим бўлгандан кейин Хитой жамиятининг барча синфлари ҳамма жойларда тинчликни, миллий мустақиллик ўрнатишни, демократик ўзгаришлар ва кўп вайрон бўлган хўжаликни тиклашни талаб қила бошладилар. Бироқ, Чан-Кай-ши бандаси халқни яна граждандар уруши ва вайронгарчилик гирдобига тортмоқчи бўлиб, бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмади. Чан-Кай-ши, Сун Цзи-вэн, Кун Сян-си ва ака-ука Чэн Ли-фу ва Чэнь Го-фулардан иборат тўрт оила бошчилигидаги бюрократик капитал вакиллари япон босқинчилари ва қўғирчоқ Маньчжоу-Го ҳукумати изидан бориб, мулкни «қабул қилиш» баҳонаси билан халқни мисли кўрилмаган даражада талашга киришдилар. Бу тўрт оила Америкадан ёрдам олишни умид қилиб Хитойнинг суверенлигини сотмоқчи бўлдилар. Аҳвол шунгача бориб етдики, гоминданга бўйсунган районларда икки томонлама, яъни америка капитали ва гоминданчиларнинг бюрократик капитали томонидан эзилиб келган миллий sanoat қорхоналари аста-секин ёпила бошлади ва ишчилар оммавий тусда ишдан бўшатила бошлади. Гоминдан ҳукмронлигидаги районларнинг деҳқонлари армияга одам бериш ва озиқ-овқат йиғиш каби оғир мажбуриятларни сўзсиз бажаришлари лозим эди. Булардан ташқари по-

мешчикларга озод қилинган районларда деҳқонларнинг ерларини тортиб олиш ҳуқуқи бериларди. Японияга қарши урушдан Хитой аввал, қандай ярим мустамлака, ярим феодал бир аҳволда бўлган бўлса, энди яна ўша аҳволга тушиб қолиши мумкин эди.

Хитой Коммунистик партиясининг тинчлик ва демократия учун кураши

Япония таслим бўлгандан кейин гоминданнинг реакция тўдаси гражданлар уруши тайёрлаётганини ниқоблаш мақсадида гўё мамлакат ичида тинчлик ўрнатиш учун музокара олиб бориш лозим деган важлар кўрсатиб Мао Цзе-дунни Чунцинга уч марта мунофиқларча чақирди. Хитой Коммунистик партияси 1945 йил 25 августда Хитойнинг эссий сиёсий проблемаларига доир декларациясини эълон қилди, бу декларацияда: «Мустаҳкам тинчлик, демократия, бирлашиш, мустақиллик, озодлик ва Янги Хитойнинг раванқи учун» деган шиорни ўртага ташлади. Музокара вақтида ўз талабларини ёқлаш учун 1945 йил 28 августда самолётда Мао Цзе-дун Чунцинга келди. 40 кундан ошиқ давом этган музокара натижасида 10 октябрда компартия ва гоминдан ҳукумати вакиллари 10 октябрь Битими деб аталган қисқача баёнотга қўл қўйдилар. Бу кенгашда янги гражданлар урушига йўл қўймасликка қатъий қарор қилинди; Тинч қурилиш программасини муҳокама қилиш учун Сиёсий Маслаҳат Советини чақириб тўғрисида ўзаро келишилди¹. Хитой Коммунистик партияси ўзининг бу Битимдаги мажбуриятларини ҳалол бажарди. 10 октябрь Битими имзолангандан кейин компартия Цзянсу вилоятининг жанубий қисмида, Аньхуэй вилоятининг жанубий қисмида, Чжэцзян вилоятининг шарқий ва ғарбий қисмларидаги барча озод қилинган районларда

¹ 1945 йил 10 октябрь Битимининг асосий қарорлари қуйидагилардан иборат эди: 1) демократизацияни амалга ошириш, давлат армияси тузиш, тинч қурилиш учун зарур бўлган шароит сифатида барча партия ва гуруҳларни легал (ошқора) фаолиятига йўл қўйиш; 2) гоминданнинг ҳукумат устидан ўрнатган сиёсий васийлигига тезда хотима бериш ва конституцияни жорий қилиш; 3) халққа гарантияли барча демократик ҳуқуқларни: сўз эркинлиги, шахслар дахлсизлиги, матбуот, йиғилишлар, бирлашмалар эркинлиги ҳуқуқини бериш; 4) судсиз ва терговсиз қамоққа олишларни таъқиқлаш; 5) хоинлардан бошқа ҳамма сиёсий маҳбусларни озод қилиш; 6) чинакам маҳаллий автономия ҳуқуқларини бериш, пастдан юқоригача умумий сайловлар ўтказиш.

жойлашган ўз раҳбарлигидаги барча халқ армияларини дарҳол кўчира бошлади. Ўша Битимни имзолаган ва янги граждaнлар урушига йўл қўймаслиги лозим бўлган гоминдан ҳукумати эса озод қилинган районларга ҳужумини давом эттираверди. Лекин халқ армиялари Шимолий Хитойнинг озод қилинган районларида Чан Кай-ши армиясининг авантюристларча ҳужумига зарба берди ва 1945 йил охирларида Чан Кай-ши армияси 300 мингдан ошиқ аскарини йўқотди.

Япония таслим бўлган вақтда японияга қарши курашдан бўйин товлаган гоминдан армияси ҳали ҳам Юньнань, Гуйчжоу, Сичуань ва Шэньси вилоятларини эгаллаб турар эди. Чунцин музокаралари вақтида америка империалистлари граждaнлар урушини бошлашда гоминданнинг реакцион тудасига ёрдам бериш учун биринчи галда Чан Кай-шининг миллионли армиясини озод қилинган районларига қарши уруш фронтига ташиш билан шуғулландилар. Чан Кай-ши компартия ва бутун хитой халқининг талабларини расман қабул қилиб, ўз қўшинларини граждaнлар урушини тайёрлаш учун вақтдан фойдаланишни кўзлаб, уруш ҳаракатларини тўхтатиш ва барча партиялар ва группалар вакилларида Сиёсий Маслаҳат Совети чақириш тўғрисида 10 январда буйруқ эълон қилди. АҚШ ҳукумати ҳам Хитойга нисбатан қуролли кучлар қўлланилмаслигига ва Хитойни бирлаштириш ҳамда демократизация қилиш тўғрисидаги қарордан қаноат ҳосил қилганига ишонтириб баёнот эълон қилди. Ҳолбуки, АҚШ граждaнлар урушига тайёргарликни тезроқ тамомлашда Чан Кай-шига ёрдам бериш учун воситачи ниқоби остида ўз вакили Д. Маршаллни юборди.

Чан Кай-ши уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида ўзи берган буйруқни аввал бошда, бажармади. Д. Маршалл америкалик хўжайинлари берган воситачилик ниқобига бекиниб, Япония таслим бўлганга қадар Шимоли-Шарқий Хитойда жанг қилган Халқ-озодлик армиясига қарши катта ҳужум бошлади ва Чанчунь-Гирин чизигидан жануб томонга Аньдунгача катта территорияни, шунингдек Чэндэдан ғарб томондаги кенг территорияни босиб олди. Чан Кай-ши граждaнлар урушини бошлаш учун ўз кучларини жой-жойига қўйиб бўлгандан кейин, уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги буйруғини, шунингдек Сиёсий Маслаҳат Совети қарорини бекор қилди. 1946

Йил июлдан бошлаб унинг ҳамма қўшинлари озод қилинган районларга қарши кенг фронт бўйлаб ҳужум бошладилар ва бирин-кетин кўп шаҳар ва қишлоқларни босиб олдилар. Шундай қилиб Чан Кай-ши ва америка империализми ўзларини хитой халқининг ёвуз душманлари сифатида тамомила фош қилдилар. Хитой халқи Чан Кай-шини ағдармай туриб ва америка империалистларини Хитойдан ҳайдаб чиқармай туриб тўла озод бўла олмаслигини ҳамда тинчлик ва демократия ўрната олмаслигини тушунди.

2. Озодлик урушида мудофаа даври ва Чан Кай-ши бандасини яккалаб қўйиш

Чан Кай-ши бандасининг аватюристлик ҳужуми

Гражданлар уруши учун кучларни жой-жойига қўйиш тўла тамом бўлмаган бир даврда АҚШ президентининг шахсий вакили Д. Маршалл ўзини гўё Хитой Коммунистик партияси билан гоминдан ҳукумати ўртасида «сулҳ» музокараларига ёрдам берувчи бир киши қилиб кўрсатди. Компартия бу ғаразни сезган бўлса-да, тинчликка эришиш ва Гражданлар уруши бошланишига йўл қўймасликни софдиллик билан истагани учун сулҳ музокараларига қатнашди. Гоминдан ҳукумати бир томондан сулҳ тўғрисида музокара олиб борди, иккинчи томондан эса гражданлар урушини бошлаб, мамлакатда умидсизлик шароити туғдирди. 1946 йил майда Шимоли-Шарқий Хитойда чанкайшичилар қароқчи армияси Сунгарининг жанубий соҳилига бориб етди ва ички Хитойда уруш оловини ёқди. 1946 йил июнда чанкайшичилар Хитойдаги пасттекисликларда, яъни Хэнань вилоятининг жанубий қисми ва Хубэй вилоятининг шарқий қисмида жойлашган Халқ-озодлик армиясини кенг миқёсда ўраб олишга уриниб кўрдилар. Бу эса гражданлар урушини бошлаш тўғрисида гоминданнинг реакцион тўдаси берган сигнал эди. 1946 йил 12 июлда 500 минг аскардан иборат бўлган чанкайшичилар талончи армияси Янцзи дарёсидан Цзянсу ва Аньхуэй вилоятларининг шимолида озод қилинган районларига қарши ҳужум бошлади. Шундай қилиб, гоминдан реакцион тўдасининг озод районларга қарши аватюристлик ҳужуми кучайиб кетди.

Гоминданнинг реакцион тўдаси биринчи галда шунинг учун ўз авантюристлик ҳужумини бошладики, у америка империализмининг қўллаб-қувватлаганини сезиб турарди. Учинчи граждaнлар уруши бошланиб, бир неча кун ўтгандан кейин (1946 йил 16 июль), америка сенати 800 миллион америка доллари баҳосидаги 271 та ҳарбий кемани гоминдан ҳукуматига «бериш» тўғрисида расмий қарор қабул қилди, бу кемалар Чан Кай-шига унинг контрреволюцион фаолияти учун зарур эди. 1946 йил августда АҚШ ҳукумати Хитой Коммунистик партияси ва хитой халқининг норозилигини назарга олмай, «ортиқча» ҳарбий материалларнинг анчасини арзон нархда гоминдан ҳукуматига сотди. Америка империализмининг гоминдан бошлаган контрреволюцион граждaнлар урушига қўшган катта ҳиссаси ана шундай эди.

Шу уруш бошларида чанкайшичилар армияси кўп жиҳатдан устун эди. Армия сафида 4300 минг киши бор эди. Гоминдан армияси япон босқинчилар миллионли армиясининг барча қурол-аслаҳасидан фойдаланди ва америка империалистларидан олинган кўп ҳарбий материалларга эга эди. Чанкайшичилар армияси озод қилинган районларда ҳужум қилиб, 3—6 ой давомида Халқ-озодлик армиясини тор-мор қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Атиги 1200 минг кишидан иборат Халқ-озодлик армияси самолёт ва танкларга эга эмас, ҳамда артиллерияси ҳам жуда оз эди. Шунинг учун урушнинг биринчи йилида (1946 йил июнь-июлдан то, 1947 йил июнгача) Халқ-озодлик армияси фақат мудофаа урушини олиб боришга қобилиятли эди. Бу уруш давомида душман кучлари кўп талафот кўрди. Хитой Коммунистик партияси Чан Кай-ши ҳужуми мағлубиятга учрайди деб ҳисоблар, шунингдек душманларнинг енгилишига имони комил эди. Душман армияси фақат вақтинча устунлик қилар, вазият ўзгариб турар, Халқ-озодлик армиясини эса бутун хитой халқи қўллаб-қувватлар, чунки бу уруш тинчлик учун, ҳақ иш учун олиб борилаётган эди. Мана бу устунлик эса сира ўзгармайдиган бир фактор эди.

Чанкайшичилар армияси америка империалистларининг қўллаб-қўлтиқлашига таяниб, бу авантюристлик урушнинг тўрт ойи давомида, яъни 1946 йилнинг июлидан то ноябригача озод қилинган районлардаги 105 шаҳарни,

шу жумладан Чэндэ, Хэцзэ, Хуайинь, Чжанцзякоу (Калган), Аньдун шаҳарларини босиб олдилар. Шу даврда чанкайшичилар армиясининг умумий ҳужуми авжга чиқди, кейинчалик ишлар орқага қараб кета бошлади. Душманнинг одам кучи тугай деб қолди, 300 минг киши нобуд бўлди, шаҳарлар олингандан кейин армия тарқала бошлади. Бутун фронт бўйлаб олиб борилган ҳужум аста-секин сусая бошлади, энг муҳим пунктлардагина ҳужум қилиш билан чекланишга тўғри келди. 1946 йил октябрдан бошлаб Шаньдун ва Шэньси вилоятининг шимолий қисми чанкайшичилар ҳужум қилган асосий пунктлар бўлди. 1947 йил февраль ўрталарида Шаньдун вилоятининг озод қилинган районида Линьши шаҳри Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети резиденцияси Яньань босиб олинди. Халқ-озодлик армияси бир томондан Шаньдунни ва Шэньси вилоятининг шимолий қисмини актив мудофаа қилишни давом эттирди, иккинчи томондан — Шимоли-Шарқий Хитойда, Хэбэйда, Шаньсида, Хэнань вилоятининг шимолий қисмида қайта ҳужум бошлаб, илгари қўлдан кетган территорияларни қайтариб олди ва кўп душман солдатларини қириб ташлади. Урушнинг биринчи йилида 1120 минг чанкайшичи бандит қириб ташланди. Халқ-озодлик армияси ўртоқ Мао Цзедуннинг тўғри ҳарбий-стратегик топшириқларига¹ амал қилиб, урушнинг биринчи йилида душман кучларини аста-секин йўқ қилиб, шу билан бирга куч тўплаб борди, тенг кучга эга бўлди ва стратегик аҳволнинг тубдан ўзгаршига эришди.

«Миллий мажлис» Чан Кай-ши бандаси қўлида

Гражданлар уруши бошларида Чан Кай-ши бандаси ва америка империалистлари вақтинча эришилган ғалабалар олдида эсанкираб қолдилар. 1946 йил 11 октябрда чанкайшичилар қароқчи армияси Шимолий Хитойда озод қилинган районнинг муҳим пунктини — Чжанцзякоу (Калган) шаҳрини босиб олдилар. Чан Кай-ши Миллий Маслаҳат Советининг қарорларини бузиб ва кенг халқ оммаси, демократик партиялар ва группалар-

¹ Устунлик қилган душман ҳужум қилган вақтда у билан тўқнашмай чап бер, шаҳар ва кишлоқларни ўз ташаббусинг билан қолдириб ва ҳар томонга тарқалиб кетавер, шу билан душманни алдаб, территориянинг ичкарасига киришига йўл бер, кейин қулай пайтларда душманни қисм-қисмларга бўлиб қириб ташла.

нинг талабларини писанд қилмай, мамлакатни ичдан ажратишни кўзлаб, «миллий мажлис» чақириш тўғрисида расмий ахборот эълон қилди.

Чан Кай-шининг «миллий мажлис» чақириш тўғрисидаги буйруғи эълон қилингандан кейин, чанкайшичилар хом хаёлига берилган икки ўртадаги группаларнинг баъзи бир арбоблари активлик кўрсата бошлаб, гоминдан билан Хитой Коммунистик партияси ўртасидаги музокарани яна давом эттиришни талаб қила бошладилар. Бироқ, америка империалистларининг топшириғига амал қилаётган Чан Кай-ши бандаси бу арбобларни фақатгина масхаралар эди. Икки ўртадаги группаларнинг бу арбоблари коммунистик партия вакиллари билан бирга Шанхайдан Нанкинга келганларида Чан Кай-ши табиат қучоғида ўйин-тамоша қилиш ва кўнгил очиш учун самолётда Нанкиндан Тайвань оролига учиб кетди, шу билан гоминданга сулҳ музокаралари зарур эмаслигини кўрсатмоқчи бўлди. 1946 йил 15 ноябрда мамлакат кучларини ажратишни кўзлаган «миллий мажлис» АҚШнинг алоҳида назорати остида очилди. Бу «миллий мажлис» састаида гоминданнинг реакцион тўдасидан ташқари Чан Кай-шининг думларидан иборат атиги иккита майда партияларнинг вакиллари бор эди. Уларнинг бири — ўтмишда япон боқинчилар билан яширин алоқада бўлган Ёш Хитой партияси, иккинчиси — пасткаш фитначилар кичик группасидан иборат Миллий-социалистик партия эди. Гоминданнинг демократик қисми, Хитой Демократик иттифоқи, давлат қурилиши Демократик союзи ва бошқа демократик партия ҳамда группалар, шунингдек партиясиз демократик арбоблар бу «миллий мажлис»га қатнашишдан бош тортдилар. Чан Кай-ши бандаси бу «миллий мажлис»ни чақириб, халқни алдамоқчи эди, аммо натижада унинг ўзи шу вақтгача мисли кўрилмаган даражада якка-ёлғиз бўлиб қолди. Пировардида «миллий мажлис» демократияга қарши, мустабид ҳокимиятни қувватлайдиган «конституция»ни қабул қилди, бу конституцияни америка империалистлари маъқулладилар.

Чан Кай-ши ўз «конституция»сини тузгандан кейиноқ, Хитой Коммунистик партияси баёнот эълон қилиб, «миллий мажлис» ва «конституция» қонундан ташқари эканини ва кучга эга эмаслигини кўрсатди. Барча демократик партия ва группалар, Шанхай демократик бирлашмалари

ҳам бу баёнотга қўшилиб, чанкайшичилар «конституция»-сини танимадилар. Шундай қилиб Чан Кай-ши Шанхай, Нанкин, Чунциндаги компартия вакилларини 1947 йил мартда Яньанга қайтишига мажбур қилди. Бу факт унинг халқдан узил-кесил ажраганини очиқ кўрсатар эди, шунинг учун барча синфларга мансуб бўлган хитойлар Хитой Коммунистик партиясига хайрихоҳлик ва умид билан қарай бошладилар.

1947 йил апрелда Чан Кай-ши ўта кетган мансаб-параст ўз думларига ҳукуматда ва юанларда (палаталарда) иккинчи ўринда турган вазифалар бериб, яна ҳукуматни қайта қуриш комедиясини ўйнади. Бу эса сохта «халқ ҳукумат»га қонунлик либосини кийгизишга уриниш, аслда халққа қарши бўлган бандани халқ манфаатига хизмат қилади, деб кўрсатишга уриниш эди. Шу даврда Чан Кай-ши бандаси фронтларда мағлубиятларга учраган ва омади кета бошлаган эди. Унинг кейинги комедияси «миллий мажлис» масхарабозлигидан ҳам тубан баҳаёлик эди.

**Чан Кай-ши назорати-
даги районларда ватан-
парварлик демократик
ҳаракат**

Чан Кай-шининг жинойӣ ҳаракатлари, мамлакатни зўровонлик билан бошқариши, сотқинлиги ва пировардида, гражданлар урушини бошлагани бутун халқни ға-

заблантирди. Чан Кай-ши ҳукмронлигидаги районлар аҳолисининг ватанпарварлик демократик ҳаракати кучайишига сабаб бўлди. Уша районлардаги ватанпарварлик ва демократик ҳаракат мамлакатдаги умумий революцион юксалишнинг ажралмас бир қисми эди.

Мамлакатда гражданлар уруши бошланишидан аввал ҳам, бошлангандан кейин ҳам гоминданнинг реакцион тўдаси АҚШдан ёрдам олиш учун Хитойнинг суверен ҳуқуқларини АҚШга сотди, америка империалистларига Хитой территориясини, сув ва ҳаво йўлларини берди, америка босқинчи армиясига кишиларни калтаклаш ва ҳатто хотин-қизларни номусига тегишга йўл қўйди. Гоминданнинг реакцион тўдаси АҚШнинг Хитойни асоратга солиш учун яна япон босқинчиларини боқа бошлаганига итоаткорона розилик билдириб, Хитойнинг ташқи ишларига раҳбарлик қилишни тамомила америка империализми ихтиёрига бериб қўйди. Гоминданнинг реакцион тўдаси ўзининг молиявий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳам

америка империалистларига сотди. 1946 йил ноябрда гоминдан ҳукумати билан АҚШ ҳукумати ўртасида имзоланган савдо шартномасига мувофиқ Хитойнинг умум экономикаси америка босқинчилари контроля остида қолди, улар Хитой бозорларини америка моллари билан тўлдириш ҳуқуқини олдилар.

1946 йил декабрда Пекинда америка босқинчи армиясининг бир ҳарбий хизматчиси хитой студент қизини зўрлади. Бутун мамлакатдаги студентлар иш ташлаш эълон қилиб кўчага чиқдилар, америка армиясининг ўзбошимчаликларига қарши норозилик билдирдилар ва америка армиясини Хитойдан чиқаришни талаб қилдилар. Бутун мамлакат студентларининг бу катта ватанпарварлик ҳаракати кенг халқ оммасини Хитойнинг мустақиллиги ва демократия учун курашга бошлади. Чан Кай-шининг жиноятчи бандаси бу ҳаракатни бостириш учун қўшинлар юборди, лекин унинг ривожини тўхтата олмади.

Чан Кай-ши жиноятчи бандасининг ўзбошимчаликлари ва жазо чоралари Чан Кай-ши ҳукмронлигидаги районларнинг кенг халқ оммасини ўз ҳуқуқлари учун курашга мажбур этди. Қишлоқларда тинмай қуролли тўқнашувлар бўлиб турарди. 1946 йил сентябрь ойларининг материалларига қараганда Сичуань ва Хунань вилоятларида қўзғолонларга қатнашганлар сони 200 минг кишидан ошган. Шаҳарларда ҳам худди шундай воқеалар рўй берди. Мазалан 1946 йил декабрь бошларида лотокларда савдо қилувчилар Чан Кай-ши бандасининг зулмларига норозилик билдириб, полиция бошқармасини куни билан қамал қилиб турганлар. 1947 йил 28 февралда бўлиб ўтган Тайвань қўзғолонини¹ ҳам эсга олиб ўтиш керак. Бу қўзғолон катталиги ва шиддатли бўлиши жиҳатидан энг йирик қўзғолонлардан бири эди.

¹ 1947 йил 28 февралда Тайвань аҳолиси Чан Кай-ши жиноятчи бандасининг реакцион ҳукмронлигига қарши курашга отланди. Бу воқеа Тайбэй шаҳарида юз берди. Гоминдан ҳукумати раҳбарлигидаги армия ва полиция аҳолини ёвузларча қира бошлади. Натижада бутун Тайвань аҳолиси қуролли қўзғолон бошлади. 8 мартгача Тайвань аҳолиси орол территориясининг кўпчилик қисмини ўз қўлида олиб турди. Қўзғолон бостирилгандан кейин гоминдан ҳукумати кўп қон тўкиб, қўзғолончиларни қириб ташлади. 1947 йил 8 мартдан то 16 мартгача Тайванда 10 мингдан ошқ киши ўлдирилди.

Хитой Халқ озодлик армиясининг ҳаракати билан урушнинг бир йили ичида жиноятчи Чан Кай-ши қўл остидаги контрреволюцион кучларнинг катта қисми тер-мор келтирилганлиги, гоминдан қўл остидаги районларда демократик-ватанпарварлик ҳаракатнинг тез ўсиши Хитойнинг жуда катта ўзгаришлар арафасида турганлигидан далолат берувчи факторлар эди.

3. Озодлик армиясининг ҳужумга ўтиши ва контрреволюция лагеридан саросималик

Бутун Хитой халқи қатнашуви билан бошланган ҳужум

Гражданлар уруши бошланиб, бир йил ўтгандан кейинчи Хитой Халқ-озодлик армияси мудофаадан ҳужумга ўтди. 1947 йил июлда Халқ-озодлик армияси даставвал Шаньси, Хэбэй, Хэнань, Шаньдун фронтда ҳужум бошлади. Бу армия ўз қўшинларини Хуанхэ дарёсининг ўнг соҳилига чиқариб Янцзи дарёсининг ўнг қирғоғида Дабэшань районида ҳужумини кучайтирди. Булардан кейин Халқ-озодлик армияси Шимоли-Шарқий Хитойда ва бошқа фронтларда ҳам катта ҳужумлар бошлади, оқибатда фронтлардаги аҳвол ўзгарди. «Бу — тарихий бурилиш; Чан Кай-шининг йигирма йиллик контрреволюцион ҳукмронлигининг ривожланишдан ҳалокатга юз ўнгирган бурилишидир. Бу — Хитойда юз йилдан охиқ вақт давом этган империалистик ҳукмронликнинг ривожланишдан ҳалокатга қараб бурилишидир»¹.

Озодлик урушнинг биринчи йили давомида 4300 минг кишидан иборат бўлган гоминдан қуроли кучлари бир йил мобайнида 3700 минг кишигача камайди. Шулар жумласидан 2 миллион кишидан иборат бўлган мунтазам қўшинлар 1,5 миллионгача қисқарди, ваҳоланки илгари 1200 минг кишидан иборат бўлган Халқ-озодлик армиясининг қуроли кучлари тахминан 2 миллион кишига етди; шундан мунтазам қўшинлар эса 500 минг кишидан то 1 миллион кишигача кўпайди. Чан Кай-ши ўз ҳужумини бошлаш олдидан барча кучларини икки томонда тўплади, чунончи: даставвал Шаньдун вилоятига ва Шэньси вилоятининг шимолий

¹ Мао Цзе-дун. Ҳозирги вазият ва бизнинг вазифаларимиз (хитой тилида).

қисмига ҳужум қилган эди. У Шаньдун ва Шэньси вилоятларининг шимолий қисмидаги озодлик армиясини тормор келтириб, узоқ чекка районларга ҳайдамоқчи бўлди. Ўртоқ Мао Цзэ-дуннинг ҳарбий тактикасига амал қилган озодлик армияси қамални ёриб ўтди ва муҳим пунктларда душман ҳужумини барбод қилди. 1947 йил 30 июнда Шэньси, Хэбэй, Шаньдун ва Хэнандаги, шунингдек Шаньдуннинг жануби-ғарбий қисмидаги 120 минг кишилик озодлик армияси Хуанхэ дарёсини кечиб ўтди ва жануб томонга ҳужум қила бошлади. 20 кун давом этган жангдан кейин 1947 йил июлда чанкайшичи бандитлардан 600 минг киши қириб ташланди. Озодлик армияси 1947 йил августда Лунхай темир йўлини кесиб ўтди ва 21 кун давомида тўхтовсиз юриб, Дабэшань райониغا етиб келди. Озодлик армияси Аньхуэй вилоятининг жанубий қисмида ва Хэнань вилоятининг шарқий қисмида 30 дан ортиқ уездда халқ-демократик ҳокимияти тузилганини эълон қилди. Халқ-озодлик армияси яна икки томонлама ҳаракат қилди, озодлик армияси ўз ҳаракатини Шаньси вилоятининг жанубий қисмида бошлаб, Хуанхэ дарёсини кечиб ўтди. Хэнань вилоятининг ғарбий қисмига ва Шэньси вилоятининг жанубий қисмига кирди, 40 дан ошиқ уездда халқ-демократик ҳокимиятини тиклади. Озодлик армиясининг иккинчи томондаги ҳаракати Шаньдуннинг марказий қисмида бошланди; бу армия ташқи душманга зарба берди ва 1947 йил қишигача Хэнань, Цзянсу ва Аньхуэй вилоятлари районларида 20 дан ошиқ шаҳарни озод қилди. Марказий армия уч томонда ҳаракат қилиб, контрҳужумни давом эттирди ва душманнинг ички районларига ўтди ҳамда Хуанхэ ва Янцзи дарёлари ўртасида янги районларни озод қилди. Шунинг учун ҳам Чан Кай-ши Дабэшань районини босиб олиш учун ўз қўшинларини Шаньдундан чиқариши керак эди; шунингдек у Хэнань вилояти ғарбий қисми районидаги ўз қўшинларига ёрдам бериш учун Шэньсидаги қўшинларини чиқаришга ҳам мажбур бўлди. Унинг мамлакатдаги энг муҳим пунктларга ҳужум қилиш тактикаси бутунлай барбод бўлди.

Халқ-озодлик армияси контрҳужумни бошлаши билан озод қилинган районлар ҳам бирин-кетин ҳужумга ўтдилар, ҳар томондан зарбага учраган чанкайшичи қароқчи армия ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиш имко-

ниятидан бутунлай маҳрум бўлди. 1948 йил июнь охирида Халқ-озодлик армиясининг умумий сони кўпайиб, 2800 минг кишига етди, чанкайшичи армияси эса камайиб, 3650 минг киши қолди. Урушнинг иккинчи йилидаги ҳужумлар натижасида халқ-озодлик армияси чанкайшичи армиянинг 1520 мингдан ошиқ кишисини қириб ташлади ва 155 минг квадрат километрдан ошиқ территорияни душмандан озод қилди, жуда кўп мустаҳкамланган шаҳарларни қўлга киритди. Халқ-озодлик армияси душманнинг мустаҳкамланган позицияларига зарба бериш тактикасини муваффақиятли қўллади, душманни тамомила тор-мор этиш ва бутун Хитойни озод қилиш учун база яратди.

Деҳқонлар ҳаётида янги давр бошланиши ва халқ революцион кучларининг бирлашуви

Хитой Халқ-озодлик армиясининг мудофаадан ҳужумга тез ўтиши мамлакатда — революцион юксалишга олиб келди. Японияга қарши уруш даврида Хитой Коммунистик партияси барча кучларни Японияга қарши курашга бирлаштириш мақсадида ерларни мусодара қилиш сиёсатидан ер ижараси ва ссуда процентини камайтириш сиёсатига ўтган эди. Япония таслим бўлгандан кейин озод қилинган районлардаги деҳқонлар ер берилишини қатъий талаб қила бошладилар, ҳатто улар ўзлари помещикларнинг ерларини мусодара қилиб, орани очиқ қилиб қўя бошладилар. 1947 йил 10 октябрда Хитой Халқ-озодлик армияси бутун Хитой халқини Чан Кай-ши ҳокимиятини ағдариш ва янги Хитой барпо этишига чақириб манифест эълон қилди. Хитой Коммунистик партияси деҳқонларнинг кўпдан буён қилиб келётган аграр талабларини тўла қондириш учун ўша кунгидея ер қонуни тўғрисида Низом чиқариб, помещикларга қарашли ерларда феодаллик эксплуатацияси системаси тугатилишини ва «ер — деҳқончилик қилган кишиники» деган принципнинг амалга оширилишини эълон қилди. Ер қонуни тўғрисидаги Низом элон қилингандан кейин бир йил мобайнида озод қилинган районлардаги 100 миллиондан ошиқ деҳқон ер олди. Ер ислоҳоти ўтказиш учун бошланган курашда кенг деҳқонлар оммасининг сиёсий онги ўсиб борди. Деҳқонлар олган ерларини ўз қўлларида сақлаб қолишга интилиб, фронтга актив ёрдам бердилар, озодлик армиясининг

операцияларига қатнашдилар, мамлакатда революцион юксалишнинг ўсиб боришига ёрдам бердилар ва халқни озод қилиш учун курашда мустақкам таянч ғалабанинг гарави бўлдилар.

Халқ-озодлик уруши даврида халқ оммаси компартия раҳбарлигида қудратли халқ-демократик ягона фронтни яратди. Бу эса халқ-озодлик уруши ва халқ революцияси ютуқлари ва буюк ғалабасининг муҳим фактори бўлди. Бу ягона фронтга хитой аҳолисининг 90 процентдан ошиғи қўшилди; бу фронтга тўрт синф: ишчилар синфи, деҳқонлар, майда ва миллий буржуазия, шунингдек мамлакатдаги ватанпарвар ва демократик элементлар кирди. Аммо ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқи ягона фронтнинг асоси, ишчилар синфи эса бу фронтнинг раҳбар кучи эди. Ишчилар синфи ва бутун халқнинг иқтисодий, сиёсий манфаатларини ҳимоя қилувчи, империализмга, феодализм ва бюрократик капиталга қарши курашдаги Хитой Коммунистик партиясининг Марказий Комитети 1947 йил декабрда янги демократик революциясининг қуйидаги уч моддадан иборат иқтисодий программасини тузди: 1) феодал синфларнинг ерларини мусодара қилиш ва деҳқонларга бериш; 2) тўрт оила— Чан Кай-ши, Сун Цзи-вэнь, Кун Сян-си ва ака-ука Чэнь Ли-фу бошчилигидаги бюрократик капитални тугатиб, уни янги демократия давлатига топшириш; 3) миллий саноат ва савдони ҳимоя қилиш. Бюрократик капитални мусодара қилиш натижасида барпо қилинган мамлакат халқ хўжалигининг барча соҳаларини ўз контроли остига оладиган давлат социалистик экономикаси халқ Хитойи ҳаётида буюк роль ўйнаши лозим эди.

Бутун миллат миқёсида гражданлар уруши бошланган даврда гоминдан ҳукмронлик қилган районлардаги майда ва миллий буржуазиядан чиққан интеллигенциянинг бир қисми, империалистлар ва гоминдан ҳукуматининг сиёсий найранглари таъсирига берилиб кетиб, ҳали ҳам қандайдир ўрта бир йўлни — революция лагери билан контрреволюция ўртасидаги йўлни топишни хаёл қиларди. 1947 йил октябрда гоминданчилар Демократик иттифокни тарқатиб юбориш тўғрисида буйруқ чиқардилар. Гоминданчи ҳокимларнинг ёлғон сиёсати бутунлай ошкора бўлди. Хитой компартияси гоминданга нисбатан аксинча иш кўриб, тўғри сиёсат олиб борди ва халқ омма-

сининг манфаатларини қатъий ҳимоя қилди. Шунинг учун компартия озод қилинган районлардагина эмас, балки гоминданчилар ҳукмронлик қилиб турган районларда ҳам кенг халқ оммасининг ишончига сазовор бўлди, халқ оммаси компартияни қўллаб-қувватлади. Шунинг учун ҳам империалистлар ва контрреволюцион гоминдан ҳукуматининг жиноий ниятлари ошкора бўлгандан кейин, Хитой революциясининг миллий ягона fronti жуда тез кенгая бошлади.

Турли вақтларда Чан Кай-ши бошқариб турган районлардан чиқиб кетган барча демократик партиялар ва группалар 1948 йил бошларида Гонконгда ўз раҳбар органларини туздилар. Хитой Коммунистик партиясининг Марказий Комитети 1948 йил 1 майга бағишлаб эълон қилган шиорларида демократик коалицион ҳукумат тузиш масалаларини муҳокама қилиш учун реакция элементларни қатнаштирмай, янги Сиёсий Маслаҳат Совети чақиришни талаб қилди. Барча демократик партиялар ва группалар, халқ ташкилотлари ва партиясиз демократик арбоблар, шунингдек майда миллатлар ва чет элларда яшаётган хитой муҳожирилари бу чақириқни қизгин қувватладилар. Шундай қилиб мустақкам халқ-демократик ягона fronti тузилди. Бутун мамлакатда хитой халқининг ҳарбий-сиёсий ғалабаси учун шароитлар тўла етилган эди.

Чанкайшичилар бандаси ва америка империалистларининг қаттиқ қаршилик кўрсатиши

Халқ-озодлик армияси ўзининг катта ҳужумини бошлаганидан кейин контрреволюцион лагерда жиддий саросима бошланди. 1947 йил июль бошларида Чан Кай-ши «ғалаён» деб аталган ҳаракатни бостириш учун умумий сафарбарлик тўғрисида буйруқ чиқарди, шу билан бирга ўз ҳукмронлиги остидаги районларда ватанпарвар ва демократик элементларга тазйиқини кучайтирди. Айни вақтда у аҳолидан олинадиган йиғим ва солиқларни кўпайтириб юборди ва бунинг учун ҳеч қандай воситалардан қайтмади гоминданчилар назоратидаги районларнинг аҳолисини хонавайрон қилди. 1948 йил июль ва август ойларида АҚШ ҳукумати Чан Кай-ши бошқариб турган районларнинг йирик шаҳарларига жойлардаги аҳволни контроль қилиб туриш мақсадида бир ой муддат билан яна ўз махсус вакилини юборди. АҚШнинг бу махсус вакили

АҚШга қайтиб, гоминдан ҳукуматига ёрдамни кучайтириш, шунингдек унинг ҳаракатларига контролни ошириш керак, деб ахборот берди. Шу муносабат билан АҚШ гоминдан ҳукуматига кўплаб маслаҳатчилар жўнатди, шунингдек гоминдан назорати остидаги районларда янада кўпроқ ҳарбий базалар яратиш имкониятига эга бўлди. Американинг махсус вакили Хитойга келган бир пайтда гоминдан ҳукумати АҚШ ҳукуматининг топшириқларига мувофиқ Япония билан савдо қила бошлаган ва Япония саноатини хом ашё билан кўп миқдорда таъмин қилган, шундай қилиб Японияга ўз арзон моллари билан Хитой бозорларини тўлдириш имкониятини берган ва шу йўл билан япон босқинчи кучларининг яна оёққа туришларига ёрдам бера бошлаган эди.

Гоминдан назоратидаги районларнинг студентлари ва ишчилари сотқин Чан Кай-ши бандаси ва унинг зўравонлигига қарши, жинояткорона граждaнлар урушига, бу банда қон тўкишига қарши - қаҳрамонона курашдилар. 1947 йил майдан то 1948 йил июнгача студентлар очарчилик, граждaнлар уруши ва жабр-зулмларга қарши, пировардида япон босқинчи кучларнинг яна тикланишига қарши қаттиқ курашдилар. Америка империализми япон босқинчи кучларни яна оёққа турғиза бошлади ва шу билан Хитой мустақиллиги ва Осиё халқлари учун жиддий хавф туғдирди. АҚШнинг бундай сиёсати умум хитой халқини ғазаблантирди. Чан Кай-ши назоратида бу адолатли ғазабланишлар 1948 йил май-июнь ойларида студентлар иш ташлашларининг катта тўлқини ва мамлакатнинг барча йирик шаҳарларига ёйилган кўп мингли намоийшларга айланиб кетди. Ўқув юртларининг 100 минглаб студентлари ва ўқувчилари бу иш ташлаш ва намоийшларга қатнашди. Чан Кай-ши бандаси ватанпарварлик ҳаракатини бостириш учун барча кучларини ишга солди. АҚШ нинг Нанкиндаги элчиси ва Шанхайдаги бош элчиси ватанпарвар студентларни «хонлар» деб қораламоқчи бўлиб, Хитойнинг ички ишларига аралашдилар; шундай қилиб хитой халқини қул қилмоқчи бўлган америка империализмининг йиртқичларга хос қиёфаси фош бўлди.

Ҳолбуки, граждaнлар уруши давомида чанкайшичилар бандасининг аҳволи тобора оғирлашди, бу банда уруш майдонидан чиқиб кетиш олдидан сўнгги ўз ҳийла-

найрангини кўрсатиш учун зўр бериб ҳаракат қилди. 1948 йил 29 мартдан то 1 майгача «конституция»ни қабул қилиш мақсадида милитаристлар, партияли маҳмадана-лар, компрадорлар, муттаҳамлар ва саёқ сиёсатчилар қатнашуви билан яна машъум «Миллий мажлис» чақирилди. «мажлис»га йиғилганлар Чан Қай-ши номзодини «президент» вазифасига кўтардилар. Америка империалистларига таянувчи гуаиси милитаристларининг бошлиғи Ли Цзун-жэнь «президент ўринбосари» вазифасини эгаллаши лозим эди. Агар лозим топилса, америка империалистлари хитой халқини алдаш учун Чан Қай-шини Ли Цзун-жэнь билан алмаштиришга тайёр эдилар, улар фақат реакцион кучларни сақлаб қолишни кўзладилар.

4. Гоминдан ҳокимиятининг тугатилиши ва бутун мамлакатда буюк озодлик

Халқ қилувчи тўрт жанг Халқ-озодлик урушининг учинчи йилида воқеалар тез ривожланиб борди. 1948 йилда Халқ-озодлик армияси ҳужумкор кўча жанглари санъатини эгаллади ва гоминдан ҳукуматининг муҳим таянч пунктлари бўлган кўп шаҳарларни озод қилди. 1948 йилнинг иккинчи ярмида Халқ-озодлик армияси Цзинан, Ляоян-Шэньян, Хуайхай ва Пекин-Тяньцзинь-Қалганда қаторасига тўртта катта жанг қилиб, чанкайшичилар армиясининг сараланган қисмларини қириб ташлади. Бутун урушнинг натижасини ҳал қилувчи буюк ғалабага эришилди.

1948 йил 16 сентябрдан то 24 сентябргача 8 кун давом этган Цзинань жангида 100 мингта чанкайши солдати йўқ қилинди. Бу жангда Халқ-озодлик армиясининг йирик шаҳарларни озод қилишда ва душмanning асосий кучларини кўплаб йўқ қила бошлашда жангнинг бошланиши эди. Ляоян-Шэньян жанги 1948 йил 12 сентябрдан то 2 ноябргача давом этди. Халқ-озодлик армияси даставвал ўз ҳаракатини Линьюй ва Цзиньчжоу районида бошлади ва 1948 йил 15 октябрда чанкайшичилар армиясининг Шимоли-Шарқий ва Марказий Хитойга чекинаётган йўлини тўсиб, Цзиньчжоу шаҳрини озод қилди. Чанчунда ўраб олинган чанкайшичилар армиясининг бир қисми 1948 йил октябрь ўрталарида ўз қўмондонлигига қарши қўзғолон кўтарди, бошқа бир қисми таслим бўл-

ди. Шэньянда жойлашган чанкайшичилар армияси даставвал Ляоси томонига юрди, аммо Чжанью — Хэйшань районида кутилмаган зарбага учраб, Инкоу томонига бурилди, паровардида Дахушань районида тор-мор қилинди. Халқ-озодлик армияси душмани дарҳол йўқ қилинди ва 1948 йил 2 ноябрда икки шаҳарни — Шэньян ва Инкоуни озод қилди. Бу жангларнинг ҳаммасида 470 мингдан ошиқ чанкайшичи йўқ қилинди.

1948 йил ноябрь бошларида Хитой Халқ-озодлик армияси даставвал Шимоли-Ғарбий Хитойда, Буюк Хитой текисликларида, Шарқий ва Шимоли-Шарқий Хитойда ҳаракат қилган дала қўшинлари қисмларидан тўртта, яъни: 1-, 2-, 3- ва 4- дала армиялари тузиб, уларни ягона бир ҳарбий дала қисмга айлантирди. Халқ-озодлик армиясининг тўлдирилиши ва қайта қурилиши армиянинг уруш ҳаракатларини янада яхшироқ тартибга солди.

1948 йил 7 ноябрда 2-нчи ва 3-нчи дала армиялари бирлашиб, буюк Хуайхай жангига қатнашдилар. Биринчи даврда Суючжоудан шарқда чанкайшичи қароқчи армиянинг 155 мингдан ошиқ кишиси қириб ташланди. Иккинчи даврда Сусянь уездининг жануби-ғарбий қисмида Суючжоуга ёрдамга келган 125 мингдан ошиқ чанкайшичи солдат қирилди. 1948 йил декабрь бошларида Суючжоуда жойлашган барча чанкайшичи армия қисмлари ғарбга тумтарақай қочди. Шундан кейин Суючжоу озод бўлди. Суючжоудан қочган, кейин эса Юнчэн шаҳридан шимоли-шарқ томонда яна ўраб олинган чанкайшичи армия 1949 йил 10 январгача бутунлай йўқ қилинди. Бу жангларнинг ҳаммасида 550 мингдан ошиқ гоминданчи қириб ташланди.

1948 йил 5 декабрда Халқ-озодлик армиясининг бош штабига бевосита бўйсунган 4-нчи дала армияси ва 2 та Шимолий-Хитой полки бирлашдилар ва Пекин-Тяньцзинь жангини бошладилар. Даставвал чанкайшичилар армияси Шимолий Хитойда бўлинди, кейин тўрт пунктда: Тяньцзинь, Пекин, Синьбаоан ва Чжанцзянкоуда (Қалган) ўраб олинди. 1948 йил 22 декабрда биринчи галда Синьбаоанда ўраб олинган чанкайшичи қароқчилар армияси тор-мор қилинди. 23 ва 24 декабрда Чжанцзянкоу озод қилинди ва шундай қилиб Чжанцзянкоудан қочган чанкайшичи армиянинг масаласи ҳал қилинди. 1949 йил 14 январда Тяньцзинь озод қилинди. 31 январда Пекин тинч йўл би-

лан озод этилгани эълон қилинди¹. Бу жангларнинг ҳаммасида чанкайшичи армиянинг 520 мингдан ошиқ ки- шиси тор-мор этилди.

«Сулҳ» тўғрисида яши-
рин фитналарнинг фош
қилиниши

1949, янги йил кирган куни Чан Кай-ши Хитой Коммунистик пар- тиясига баёнот билан мурожаат қилиб, конституцияни бузмасли- гини билдирди ва шу асосда давлат тузумини ўзгартмас- ликни ва армияни сақлаб қолишни илтимос қилди. Бу баёнотнинг маъноси шу эдики, агар реакцион синфлар манфаатига риоя қилинса, реакцион ҳукмронликка пу- тур етказилмаса ва реакцион армия сақлаб қолинса, у сулҳ тузишга рози эди. Бу шартларга хитой халқи рози бўлолмас эди, албатта. 1949 йил 14 январда ўртоқ Мао Цзе-дун урушни тезроқ тамом қилиш, чинакам тинчлик ўрнатиш ва халқнинг азоб-уқубатларига хотима бериш учун Хитой Коммунистик партияси Нанкин гсминдан реакцион ҳукумати билан музокара олиб боришга қуйида- ги шартлар билан рози эканлигини билдириб, шундай жа- воб берди: 1) ҳарбий жиноятчиларга жазо бериш; 2) сох- та конституцияни бекор қилиш; 3) гоминдан чиқарган қонунларни бекор қилиш; 4) реакцион армияни демокра- тизация асосида қайта қуриш; 5) бюрократик капитални мусодара қилиш; 6) ер ислоҳоти; 7) хоинлик шартнома- ларни бекор қилиш; 8) демократик коалицион (бирлашган) ҳукумат тузиш учун реакцион элементларни қатнаштир- май Сиёсий Маслаҳат Советини чақириш ва ҳокимиятни Нанкин реакцион ҳукуматидан демократик коалицион ҳукуматга топшириш. Чан Кай-ши сулҳ музокараси кун- ларида фурсатдан фойдаланиб қолиш учун америка импе- риалистларининг кўрсатмаларига мувофиқ 1949 йил 21 январда ўзининг истефо берганини мунофиқона эълон қилди ва ўз ўрнига Ли Цзун-жэнни «президент» қилиб

¹ Фу Цзо-и қўмондонлигидаги 250 минг кишидан иборат чан- кайшичи отрядлар Пекин-Тяньзинь фронтда ҳаракат қилган озодлик армиясининг талабларини қабул қилиб, озодлик армияси уларни қайта тузиши ва ўз сафларига қўшишини кутиб, 1949 йил 22 январда шаҳар ташқарисига чиқа бошладилар. Бу эса Хитой Коммунистик партияси таклиф қилган саккизта сулҳ шартига мувофиқ уруш ҳаракатининг биринчи марта сулҳ билан туггани- га биринчи мисол бўлди. Шундай қилиб халқнинг ишончига эри- шилди.

тайинлади. Бу мансабни эгаллаган Ли Цзун-жэнь сулҳ музокаралари учун асос сифатида Хитой Коммунистик партияси қўйган саккизта талабни қабул қилганини мунофиқона қабул қилди. Демократик партиялар, гуруппалар ва бошқа оммавий ташкилотларнинг вакиллари буни эшитиш биланоқ 1949 йил 22 январда Хитой Коммунистик партиясининг саккизта сулҳ шартларини қувватлаб ва гоминдан реакцион гуруппасининг мунофиқона «сулҳ» найрангларини қоралаб, биргаликда баёнот чиқардилар.

1947 йил мартда Яньандан кўчирилган Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Халқ-озодлик армиясининг бош штаби Шэньси вилоятининг шимолий қисмида қолаверди. Халқ-озодлик армияси мудофаадан ҳужумга ўтди ва фақат 1948 йил бошларида Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Халқ-озодлик армиясининг бош штаби Шицзянчжуанга яқин районга кўчди. 1949 йил 25 мартда Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Халқ-озодлик армиясининг бош штаби Пекингга кўчирилди. 1949 йил 26 мартда Хитой Коммунистик партиясининг Марказий Комитети сулҳ музокараларини олиб бориш учун вакиллар ажратди ва бу тўғрида радио орқали гоминдан ҳукуматиға хабар қилди ҳамда 1949 йил 1 апрелда Пекинда сулҳ музокараларини бошлашни таклиф этди. 1949 йил 15 апрелда иккала томон вакиллари ҳам сулҳ битимининг охириги проектини тузиб бўлдилар ва битимни имзолашнинг охириги муддати қилиб 20 апрелни белгиладилар. Бироқ 20 апрель кунни келгандан кейин гоминдан ҳукумати бу сулҳ битимни имзолашдан бош тортди, шу билан ўзининг жиноий ниятларини тамомила фош қилди, аслида ҳеч қандай сулҳ тўғрисида ўйлаб кўрмаганини кўрсатди. Сулҳ тўғрисидаги музокаралар гоминданчиларга фақат бир оз нафсларини ростлаб олиш ва контрреволюцион урушини давом эттириш учун зарур эди.

Халқ-озодлик армиясининг ҳужум операциялари

Гоминдан ҳукумати сулҳ битимини имзолашдан бош тортгандан кейин Халқ-озодлик армияси Ҳарбий Советининг раиси Мао

Цзе-дун ва Халқ-озодлик армиясининг бош қўмондони Чжу Дэ ўз қўшинларига: «Дадил ҳужум қилинглари ва қаршилиқ кўрсатишга журъат қилган барча реакцион гоминдан гуруппаларини бутун Хитой территориясида

охиригача йўқ қилинглр. Бутун мамлакат халқини озод қилинглр, Хитой территорияси ва суверенлигини ҳимоя қилинглр» деган буйруқ бердилар.

1949 йил 21 апрелда Халқ-озодлик армияси, унинг миллионлаб қаҳрамонлари Цзяньиндан ғарбда ва Цзю-цзяндан шарқдаги участкада Янцзи дарёсини уч жойдан кечиб ўтди. 1949 йил 23 апрелда Нанкин озод қилинди ва гоминдан ҳукумати ағдарилгани тўғрисида расмий эълон қилинди. 1949 йил май бошларида Цзянсу вилоятининг жанубий қисми, Аньхуэй вилоятининг жанубий қисми, Чжэнцзян вилоятининг ғарбий қисми, Цзянси вилоятининг шарқий қисми озод қилинди ва жанглрда 200 минг чанкайшичи қириб ташланди. 1949 йил 12 майда Усун ва Шанхай районида қаттиқ жанг бошланди ва 27 майда эса Шанхай озод қилинди. Шанхай ва Усун учун олиб борилган жанглрда 150 мингдан ошиқ чанкайшичи йўқ қилинди. 1949 йил май ўрталарида катта армия Уханьдан шарқ томондаги Янцзи дарёсини кечиб, Уханьни озод қилди. Гуанси милитаристлари тўдасидан иборат Чан Кай-ши армияси Хунань вилоятига чекинди. 1949 йил апрель ва май мобайнида Шимолий Хитойда жанг қилган Халқ-озодлик армияси Тайюань, Датун ва Сианьни, шу билан Шимолий Хитой ва Шэньси вилоятидаги Вэйхе дарёси водийсини тўла озод қилди, бу жанглрда чанкайшичилар армиясидан 200 мингга яқин киши қириб ташланди. 1949 йил июнь бошларида Чан Кай-ши армияси Циндаодан чиқиб, денгиз кемаларида қочиб кетди; Шаньдун вилояти бутунлай озод қилинди. Халқ-озодлик армияси уч йил мобайнида мунтазам қўшинлар сафига кирган ва кирмаган 3 миллиондан ошиқ чанкайшичи бандитни қириб ташлади ҳамда 607 минг квадрат километрдан ортиқ территорияни озод қилди.

1949 йил июль ўрталарида Шимоли-Ғарбий Хитойнинг барча вилоятлари озод қилинди, шу билан бирга Жанубий Хитойда уруш ҳаракатлари бошланди¹. Ланьчжоу озод қилингандан кейин Шимоли-Ғарбий Хитойда 1949 йил августнинг охириги ўн кунлигида Халқ-озодлик армияси уч томонда: Цинхай, Нинся ва Ганьсу вилояти-

¹ 1949 йил август ўрталарида Шарқий Хитойдаги Халқ-озодлик армияси Фучжоун, сентябрь ўрталарида — Амойни озод қилиб, бу жанглрда чанкайшичи армиянинг 100 мингга яқин кишисини қириб ташлади.

нинг ғарбида ўз ҳужумини давом эттирди. Бу уч вилоятдаги (Цинхай, Ганьсу, Нинся) чанкайшичи армия 1949 йил сентябрда бутунлай тор-мор қилинди. Суйюань ва Синьцзянь вилоятлари тинч йўл билан озод қилинди.

Марказий фронтда Халқ-озодлик армияси Хубэйга ва Цзянсидан ҳужум бошлаб Чаншани ўраб олди ва 1949 йил 4 августда Чаншани ҳам Пекин сингари тинч йўл билан озод қилди. 1949 йил сентябрь охирларида Халқ-озодлик армияси олдинга силжишни давом эттирди ва гуанси милитаристлари группасидан иборат чанкайшичи армияпи ўраб туриб, Хунань вилоятининг жанубий қисмидан Жанубий Хитойнинг икки вилояти территориясига— Гуандун ва Гуансига кириб келди. Хэньян озод қилингандан кейин 1949 йил октябрда чанкайшичи армиянинг гуанси милитаристлари группасидан иборат асосий кучлари Хэншаньдан жануби-ғарб томонда бутунлай йўқ қилиб ташланди. 1949 йил ноябрь охирлари ва декабрь бошларида икки вилоятда — Гуандун ва Гуансида чанкайшичи армиянинг қолдиқлари изчиллик билан тор-мор қилинди. Шу билан Марказий ва Жанубий Хитой территориясида жанглар тамом бўлди.

1949 йил ноябрь бошларида Халқ-озодлик армияси Хунань вилоятининг ғарбий томонидан, Хубэй вилоятининг ғарбий томони ва Шэньси вилоятининг жануб томонидан бир йўла Гуйчжоу ва Сичуаньга кириб келди. Гуйян ва Чунцин озод қилингандан кейин Шэньси ва Сичуаньдаги чанкайшичи қўшинлар Чэнду атрофида секин тўплана бошлади. 1949 йил декабрь охирларида Чэнду озод қилинди, чанкайшичи армиянинг қолдиқлари эса қириб ташланди. Бундан аввалроқ, 1949 йил декабрь ўрталарида икки вилоят — Секан ва Юньнань тинч йўл билан бир йўла озод қилинган эди. Куньмин атрофида тўпланган чанкайшичи қўшин қолдиқлари 1950 йил январь охирларида бутунлай йўқ қилиб ташланди. 1949 йилнинг иккинчи ярмида Халқ-озодлик армияси ҳаммаси бўлиб чанкайшичи мунтазам армияга кирган ва кирмаган 1750 мингдан ошиқ душман аскарларини қириб ташлади.

1951 йил сентябрь-октябрь ойларида Халқ-озодлик армияси Лхасуга кирди, шундай қилиб Тибет тинч йўл билан озод қилинди. Чанкайшичи армия қолдиқлари ва америка империалистлари ҳозиргача эгаллаб турган Тайвань оролидан бошқа Хитойнинг бутун территорияси озод қилинди.

ЯНГИ ХИТОЙНИНГ ЭЪЛОН ҚИЛИНИШИ
ВА ПАЙДО БЎЛИШИ

1. Халқ-демократик диктатурасининг амалга ошуви
ва мустақамланиши

Бутун мамлакат халқининг буюк иттифоқи ва янги давлатнинг эълон қилиниши

1949 йил июндаги революцион вазият мамлакатдаги жамият ҳаётининг барча соҳаларида ғалаба билан тугади. Бу ғалаба Хитой Коммунистик партияси, бош-

қа демократик партия ва группалар, аҳоли барча табақаларининг оммавий ташкилотлари ва демократик арбоблари, мамлакат ичидаги барча майда миллатлар ва Хитой муҳожирлари вакилларида янги Сиёсий Маслаҳат Советини чақиришга тайёргарлик кўра бошлаш имкониятини берди. Бу эса янги Хитойнинг вужудга келиши эди. Хитой халқининг буюк доҳийси Мао Цзе-дун 1949 йил 1 июлда «Халқ-демократик диктатураси тўғрисида» деган асарини эълон қилиб, Хитойда демократиянинг қандай характерда бўлишини тушунтирди: бу демократия ишчилар синфи раҳбарлигида (компартия орқали) ишчилар синфи ва деҳқонлар иттифоқига асосланган халқ-демократик диктатураси бўлади. Бу партиянинг маъносини тушунтириб у, шундай деди: «Халқ деб кимни айтамыз? Ҳозирги даврда ишчилар синфи, деҳқонлар синфи, майда буржуазия ва миллий буржуазия Хитой халқидир. Бу синфлар ўз давлатларини тузиш ва ўз ҳукуматларини сайлаш учун, империализм гумашталари бўлган помещиклар синфи ва бюрократик капитал устидан диктатура ўрнатиш учун, уларни бостириш ва уларга йўл қўйилган доирадагина ҳаракат қилишга рўхсат бериш, уларнинг гап-сўзлари ва ҳаракатлари ҳаддан ошиб кетмаслиги учун ишчилар синфи ва Коммунистик партия раҳбарлигида бирлашдилар. Агар улар ўз гап-

сўзлари ва ҳаракатларида ҳаддан ошмоқчи бўлсалар, бу иш уларга таъқиқланади, уларга дарҳол жазо берилади. Халққа сўз эркинлиги, мажлислар ва ташкилотлар тузиш эркинлиги бериш йўли билан демократик система амалга оширилади. Овоз бериш ҳуқуқи реакционерларга эмас, балки фақат халққа берилади. Бу иккита нуқтаи назар, чунончи халқ ўртасида демократия ва реакционерлар устидан диктатура ўрнатиш — халқ демократияси диктатурасининг ифодасидир»¹.

1949 йил сентябрда Пекинда Хитой халқи Сиёсий Маслаҳат Советининг биринчи кенгаши очилди. Кенгаш хитой халқ Сиёсий Маслаҳат Советининг Умумий программасини ва Хитой Халқ Республикаси Марказий халқ ҳукуматини ташкил қилиш тўғрисидаги қонунни қабул қилди. Кенгаш хитой халқининг буюк доҳийси ўртоқ Мао Цзе-дунни Марказий халқ ҳукуматининг раиси қилиб сайлади.

1949 йил 1 октябрда Хитой Халқ Республикаси Марказий халқ ҳукумати тузилди. Шу куни соат 3 да Пекинда² Марказий халқ ҳукумати тузишига бағишланган тантанага қатнашиш учун Тяньаньминь деган кенг майдонда 300 минг киши йиғилди. Марказий Халқ ҳукуматининг раиси ўртоқ Мао Цзе-дун янги давлат байроғини тантана билан баланд кўтарди. Шу вақтдан бошлаб 1 октябрь куни Хитой Халқ Республикасининг давлат байрами ҳисобланади.

Хитойда демократик ўзгаришларни амалга ошириш ва умумий сайловларга тайёргарлик кўриш

Хитой халқи Хитой коммунистик партияси раҳбарлигида Хитой Халқ Республикаси тузилганини эълон қилиб мамлакатда буюк демократия ўзгаришларни амалга оширди. Бу эса хитой ҳаётини тубдан ўзгартирди ва ишчилар синфи раҳбарлигидаги халқ-демократияси диктатурасини мустаҳкамлади.

¹ *Мао Цзе-дун*, Халқ-демократик диктатураси тўғрисида (хитой тилида) русчага таржимаси: Мао Цзе-дун, О диктатуре народной демократии, М., Госполитиздат, 1949, стр. 10.

² *Хитой Халқ* Сиёсий Маслаҳат Советининг биринчи кенгашида Бэйпинга Пекин (Бэйцзин) деган ном қўйиш, уни пойтахт деб эълон қилиш, давлат байроғида қизил устига Хитой революцион халқининг буюк иттифоқини ифодаловчи беш юлдуз расминини солиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Энди Хитойда умум миллат миқёсида ер ислоҳоти тамом бўлди¹. Кўпчилик қишлоқ жойларда помещчиклар синф сифатида тугатилди, ердан фойдаланишда феодаллик муносабатларга барҳам берилди. Худди шу аҳвол Хитойда аҳолининг кўпчилигини ташкил қилган деҳқонларнинг халқ демократик тузумини қўллаб-қувватлашлари учун асос бўлди. Хитой саноати кенг миқёсда ривожлана бошлади.

Давлат қайта қурилаётган уч йил мобайнида халқ ҳукумати гоминдан реакцион тўдасидан қолган, халққа қарши империалистлар томонидан ўчакиштирилаётган қуролли бандаларни тугатди, шунингдек гоминданнинг Алоҳида службасидан қолган жуда кўп контрреволюцион элементларни зарарсизлантирди. Ҳозирги вақтда Хитой қитъасидаги бандалар асосан тугатилди ва жамоат осойишталигига эришилди.

1952 йилнинг биринчи ярмида давлат органларининг ходимлари «уч балога» («саньфань»), яъни: порахўрлик, исрофгарчилик ва тўрачиликка қарши кампания бошландилар. Шу билан бирга хусусий савдо-саноат корхоналарида «беш балога» («уфань»), яъни: порахўрликка, солиқлар тўлашдан бўйин товлашга, давлат маблағларини талон-торож қилишга, ҳукумат заказларини ҳалол бажармасликка ва ҳукумат муассасалари орқали махфий экономик маълумотлар олишга қарши кампания бошланди. «Уч балога» қарши кампания ўтказилгандан кейин Халқ ҳукуматининг меҳнаткашлар оммаси билан алоқаси янада мустаҳкамланди ва давлат органларида интизом мустаҳкамланди. Улар самаралироқ ишлай бошладилар, давлат харажатлари эса анча камайди.

«Беш балога» қарши кампания буржуазиянинг моҳиятини очишга, пролетариат билан буржуазия ўртасида идеологик чегара белгилашга ва мамлакатда ишчилар синфининг раҳбарлик ролини янада мустаҳкамлашга ёрдам берди. Кореяда уруш бошлангандан кейин мамла-

¹ Халқ ҳаёти қурилишининг 3 йили давомида 300 миллионга яқин деҳқон яшаган территорияда ер ислоҳоти тамом бўлди. 700 миллион муга яқин ер деҳқонларга берилди, илгари озод қилинган районларда ер ислоҳоти аввал ўтказилган эди. Бу районларда деҳқонлар аҳолининг 90 процентини ташкил этади. 1952 йил охирларига келиб миллий районлардан бошқа Хитойнинг ҳамма территориясида ер ислоҳоти асосан тамом бўлди.

катда америка империализмига қарши ҳаракат ва Қореяга ёрдам бериш учун ҳаракат кучайди, бу ҳаракат халқнинг ватанпарварлик ҳиссини оширди. Бу ватанпарварлик ҳисси Хитой халқ турмушининг барча томонларини ўз ичига олиб қурилишлар ва ислоҳотларни рағбатлантирувчи жиддий стимул бўлди.

Шундан кейин интеллигенция ўртасида идеология ишларини кучайтириш учун ҳаракат бошланди. Интеллигенция буржуа-помешчиклар ва империалистлар идеологияси таъсирдан аста-секин қутула бошладилар ва шунинг учун марксизм-ленинизмни ҳамда Мао Цзе-дун асарларини ўрганиш масаласига онгли равишда кириша олдилар. Интеллигенция давлат ва халқ олдида ўз бурчини бажариб, Хитой Коммунистик партияси атрофида янада яқинроқ жипслашди.

Халқ ҳукумати, Умумий программада баён қилинган миллий сиёсатни аниқ амалга ошириб, Хитойдаги майда миллатларнинг иқтисодий ва маданий ҳаёт савиясини анча оширди. Натижада Хитойда яшаган ҳар хил халқларнинг иттифоқи ва дўстлиги учун шу вақтгача мисли кўрилмаган шароитлар яратилди.

Хитойнинг меҳнаткаш аҳолиси энди ўз касаба союзлари ва деҳқонлар союзларини ташкил қилди, Хитой ёшларининг Янги демократик союзи, Бутун Хитой хотинқизлари демократик федерацияси, Бутун Хитой Совет-Хитой дўстлиги жамияти ва бошқа оммавий ташкилотларни тузди, улар аҳолининг барча табақаларини ўз ичларига олдилар. Давлат барпо қилингандан кейин ўтган уч йил мобайнида бу ташкилотларнинг ҳаммаси жуда ҳам ривожланиб кетди ва ҳозир халқ ҳукуматининг кенг ва мустақам таянчи бўлиб хизмат қилади.

Демократик ўзгаришлар амалга оширилгандан кейин, Марказий халқ ҳукумати умумий сайлов асосида барча табақалардаги халқ вакилларининг мажлисини чақиришга қарор қилди. Сайлов кампанияси 1953 йил ёзида бошланди ва 1954 йил баҳорида тамом бўлди. Бутун мамлакатда — қишлоқлар, уездлар, шаҳарлар ва вилоятларда халқ вакилларининг мажлислари ўтказилди. Бу мажлисларда аҳолининг барча табақалари вакилларидан иборат янги ҳокимият органлари сайланди. Шундан кейин худди шу асосда чақирилган Бутун Хитой халқ вакиллари мажлиси Хитой Халқ Республикаси Конституциясини қабул

қилди, Хитой халқ хўжалигининг беш йиллик планини муҳокама қилди¹ ва қабул этди ҳамда Хитой Халқ Республикасининг янги Марказий халқ ҳукуматини тузди. Бутун мамлакатнинг ҳар хил пунктларида ўтган барча халқ вакиллари мажлисларида энди халқ қўлга киритган демократик ҳуқуқларга риоя қилинди. Бу эса Хитой халқ хўжалиги беш йиллик планининг муваффақиятли бажарилишига гаров бўлган сиёсий активлиги ва халқ оmmasининг меҳнатдаги гайратини янада оширди.

2. Совет-Хитой дўстлигининг ривожланиши ва Кореяда АҚШ босқинчиларига қарши курашда эришилган ғалаба

Иттифоқ ва ўзаро ёрдам
тўғрисида Хитой-Совет
шартномасининг тузи-
лиши

Бутун жаҳон халқлари Хитой Халқ Республикаси эълон қилини-
шини хурсандчилик билан кутиб
олдилар. Хитой халқининг энг сам-
мимий дўсти бўлган Совет Соци-

алистик Республикалар Иттифоқи 1949 йил 2 октябрда Хитой Халқ Республикаси билан дипломатик муносабатлар ўрнатилганини эълон қилди. Хитой Халқ Республикаси Совет Иттифоқи бошчилигидаги бутун жаҳон тинчлик лагерига қатъий қўшилди ва Совет Иттифоқи билан дўстлик муносабатларини мустаҳкамлади. 1949 йил декабрда Марказий халқ ҳукумати бутун жаҳонда тинчлик ўрнатиш, шунингдек Хитой билан Совет Иттифоқи ўртасида қўшничилик муносабатларни мустаҳкамлаш ва бу иккала мамлакат ўртасидаги дўстликни ривожлантириш мақсадида музокаралар олиб бориш учун ўртоқ Мао Цзе-дунни Совет Иттифоқи-га жўнатди. Мао Цзе-дун Москвага келгандан кейин вокзалдаги нутқида шундай деди:

«Хитой ва Совет Иттифоқининг улуғ халқлари ўртасида чуқур ва мустаҳкам дўстлик бор.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ленинча-сталинча сиёсатга амал қилган Совет Ҳукумати

¹ 1955 йил 21 мартдан то 31 мартгача ўтган Хитой Коммунистик партияси Умум Хитой конференциясида Хитой Халқ Республикаси халқ хўжалигини ривожлантириш биринчи беш йиллик плани (1953—1957) проектига ўзгаришлар киритилди, бу план 1955 йил июлда ўтган халқ вакиллари Умум Хитой мажлисининг иккинчи сессиясида кўрилган ва тасдиқ қилинган эди. — *Редакциянинг изоҳи.*

чор Россияси вақтида мавжуд бўлган Хитойга нисбатан тенг ҳуқуқсиз шартномани биринчи бўлиб бекор қилди. Қарийб 30 йил давомида совет халқи ва Совет Ҳукумати хитой халқини озод қилиш ишида бир неча марта ёрдам бердилар. Совет халқи ва Совет Ҳукуматининг оғир синов кунларидаги бундай биродарларча дўстлигини хитой халқи ҳеч қачон унутмайди»¹.

1950 йил 14 февралда Хитой бош министри ва ташқи ишлар министри Чжоу Энь-лай ва Совет Иттифоқининг ташқи ишлар министри А. Я. Вишинский Москвада Раис Мао Цзе-дун ва генералиссимус И. В. Сталиннинг бево-сита қатнашуви билан дўстлик, иттифоқ ва ўзаро ёрдам тўғрисида тарихий аҳамиятга эга бўлган Хитой-Совет шартномасига қўл қўйдилар. Бу шартнома ва бир йўла имзоланган битимлар туфайли тинчлик демократик ла-герининг кучлари анча мустаҳкамланди, Хитойнинг халқаро обрўси ошди. Шунингдек бу шартнома янги Хитойни қуриш ишларига катта ёрдам берди.

Шартнома ва битимлар тузилган вақтда А. Я. Вишинский шундай деди: «Совет халқи хитой халқига, унинг доҳийси ўртоқ Мао Цзе-дун раҳбарлигида феодаллик ва им-периалистик зулмга қарши олиб борган қаҳрамонона озод-лик курашига ҳамма вақт чуқур дўстлик ва ҳурмат кўзи билан қаради... Совет халқи хитой халқининг озод қи-лиш ишига ҳаммаша ўз хайрихоҳлигини билдириб келди. Бугун Совет Иттифоқи билан Хитой Халқ Республикаси ўртасида имзоланган дўстлик, иттифоқ ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги Шартнома иккала мамлакатимиз бахти-са-одати учун, халқлар тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкам-лаш учун иккала халқимизнинг абадий дўстлик ва ҳам-корликка интилганини ифода қилади»².

Бош министр Чжоу Энь-лай шундай деб жавоб берди: «Иккала давлатларимиз ўртасидаги улуғ дўстлик Октябрь социалистик революцияси бошланган пайтда барқарор бўлди. Аммо, империализм ва Хитойнинг контррево-люцион ҳукумати ўртасидаги келгуси ҳамкорликка ҳа-лақит бердилар. Хитой халқининг ғалабаси вазиятни туб-дан ўзгартди. Хитой халқи раис Мао Цзе-дун раҳбарли-

¹ «Правда», 1949 йил, 17 декабрь.

² «Правда», 1950 йил, 15 февраль.

гида Хитой халқ Республикасини яратди ва шу вақтга-ча мисли кўрилмаган бирдамлик давлатини тузди, буларнинг ҳаммасига иккала буюк давлатларимиз ўртасидаги самимий ҳамкорлик туфайли эришилди... Ишонманки, Хитой ва Совет Иттифоқи халқларигина эмас, жаҳондаги барча прогрессив кишилик ҳам Шартномамиз ва Битимларимизни қўллаб-қувватлайди. Фақат империалистлар ва уруш оловини ёқувчиларгина бу Шартнома ва Битимларни кўра олмайдилар.

700 миллиондан ошиқ аҳолига эга бўлган Хитой ва Совет Иттифоқи халқларининг бирлашуви шундай бир кучки, уни асло енгиб бўлмайди»¹.

Хитой территориясининг озод қилиниб бориши ва Кореяда америка босқинчиларига қарши адолатли урушда эришилган буюк ғалаба

1950 йилнинг биринчи ярмида ҳали ҳарбий-денгиз ва ҳаво флотига эга бўлмаган Халқ-озодлик армияси катта миқёсда денгиз жангини бошлади. 1950 йил апрелда Халқ-озодлик армияси Хайнань оро-

лини ва 1950 йил майда — Чжоушань тизма ороларини озод қилди. 1950 йил майнинг иккинчи ярмидан то августнинг биринчи ярмигача Чжуцзян дарёси денгизга қуйиладиган жойда Вань Шань тизма ороларини бирин-кетин озод қилди, шунингдек қитъага яқин бир неча катта ва майда оролар озод қилинди. 1946 йил июлдан бошлаб тўрт йил давом этган уруш мобайнида Халқ-озодлик армияси чанкайшичилар армиясининг 8070 минг кишисини қириб ташлади.

Америка империалистлари Хитойнинг ички ишларига аралашуви барбод бўлиб тугаганига асло тоқат қилолмадилар. Улар Хитойда янги босқинчилик уюштириш учун ҳар хил йўллар билан ҳаракат қилиб кўрдилар. Ўз давлатини бошқаришни ўз қўлига олган Хитой халқи ҳушёр эди ва янги империалистик босқинчилик хавфини эсидан чиқармади. 1950 йил июнда америка империализми Ли Син-ман бандасидан фойдаланиб, Корея Халқ-Демократик Республикасига ҳужум уюштирди; кейин АҚШ Хитой территорияси бўлган Тайвань оролини босиб олиш учун ўз ҳарбий-денгиз ва ҳаво флотини очиқдан-очиқ жўнатди. АҚШнинг Тайвань оролига нисбатан босқинчилиги аслида Хитойдаги халқ-озодлик уруши вақтида

¹ «Правда», 1950 йил, 15 февраль.

амалга оширилган АҚШ босқинчилигининг давоми бўлди. Халқ-озодлик армияси Тайваньни америка босқинчиларидан озод қилмоқчи ва Чан Кай-ши қароқчилар бандаси қолдиқларининг маконини тамоман тугатмоқчи бўлди.

1950 йил 25 июнда америка босқинчилари лисинманчи бандани ўзларига қаратиб олиб, Жанубий Кореяда Корея Халқ-Демократик Республикасига қарши ҳужум уюштирдилар, ўзлари ҳам бу ҳужумга қатнашдилар. Ўзлари ғаламислик қилиб бошлаган уруш тахминан бир ой давом этгандан кейин, америка босқинчилари Корея Халқ армиясининг зарбасидан мағлубиятга учрадилар. Улар бу мағлубиятга чидаб туrolмай Кореянинг жанубий соҳилида, — Чемульпода жуда кўп куч тўпладилар, десант, туширдилар, Кореяда катта миқёсда уруш бошладилар. 1950 йил октябрда америка босқинчи армияси Пхеньянни босиб олди ҳамда Ялуцзян ва Туминьцзян дарёларига — Шимоли-Шарқий Хитой чегара районларига яқин келди. Бу эса Хитой аҳолиси тинчлигига жиддий хавф туғдирди. Ўз мамлакати ва ўз маконини ҳимоя қилишни истаган хитой халқи америка босқинчиларига қаршилик кўрсатишни, шунингдек Кореяга ёрдам беришни талаб қилди. Хитой Коммунистик партияси бошчилигидаги барча Хитой демократик партиялар ва группалар биргалашиб баёнот эълон қилдилар. Улар бу баёнотда халқ оmmasининг ватанпарварлик талабини қувватладилар. Шундай қилиб Хитой кўнгилли қўшинлари америка босқинчилигига қарши адолатли урушга мисли кўрилмаган ғайрат билан отландилар ва Кореяга ёрдам бердилар. 1950 йил 25 октябрда Хитой кўнгиллилари халқ армияси чегарадан ўтди ва Корея Халқ армияси билан ёнма-ён туриб 1953 йил 27 июлгача, яъни Кореяда урушни тўхтатиш тўғрисида битим имзоланганга қадар жанг қилдилар. Хитой ва Корея халқлари икки йил ва тўққиз ой давом этган огир уруш шароитида, тинчлик учун, босқинчиликка қарши олиб борилган адолатли курашда ғалабага эришдилар¹.

¹ Дастлабки якунларга мувофиқ корея-хитой қисмлари 3 йил ва 1 ой мобайнида ҳаммаси бўлиб душман армиясининг 1093839 кишини қириб ташлади, ярадор қилди ва асир олди (АҚШ 1 470 000 дан ошиқ киши йўқотилганига расмий равишда иқдор бўлди. Шу жумладан америка босқинчи армияси 397 543 кишисидан, лисин-

1950 йил октябрь охиридан то 1951 йил май охиригача қаҳрамон корея-хитой қисмлари беш марта ҳужум уюштириб, америка босқинчи армиясини Ялузьян ва Туминь-зяндан дастлабки позициягача, яъни 38-параллелгача чекинишга мажбур қилдилар. Кейин корея-хитой қисмлари Корея ярим оролини кесиб ўтган 250 километрли фронт линиясида мустаҳкам мудофаа ўрнатиб, фронтни 38-параллелда барқарор қилдилар. Америка босқинчи армияси инсонпарварликнинг оддий талабларини бузиб халқаро битимларга хилоф равишда 1951 йил декабрда ваҳшиёна бактериологик уруш бошлади; аммо бу масалада ҳам Корея ва Хитой халқлари душманга қақшатғич зарба берди. 1952 йил куздан бошлаб корея-хитой қисмлари душманга тинмай контрҳужум қилиб турди ва фронт чизигини аста-секин жанубга суриб борди. 1953 йил июнь ўрталарида Кимхуа районида фронтдаги аҳволни Корея ва Хитой учун қулай қилиб тубдан ўзгартган катта жанг бўлди. Умумий тинчликни ҳимоя қилиш ва америка босқинчилигига қарши кураш Хитой халқ комитети бошчилигида хитой халқининг барча табақаларида бошланган ҳаракатнинг кенг ривожлангани хитой халқи кўнгиллиларининг кучига куч қўшиди ва фронтларда сабот-матонат билан жанг қилиш имкониятини берди. Хитой халқининг сон-саноксиз энг яхши ўғил ва қизлари Хитой кўнгиллилари армияси сафига кириб, корея фронтда жанг қилди. Ун минглаб ишчилар ва деҳқонлар ўз ихтиёрлари билан фронтга бориб, қўшинлар сафидан ташқари хизматни адо этувчи қисмларда юк ташувчи бўлиб ишладилар¹. Хитойнинг ҳар хил жойларида, аҳоли-

манчилар кўғирчоқ армияси — 667 293 кишидан, Англия, Австралия, Канада, Туркия, Таиланд, Филиппин, Франция, Голландия, Бельгия, Греция, Колумбия, Жанубий Африка армиялари — 29003 кишидан айрилди. 12213 самолёт уриб туширилди ва шикастланди (шулардан 5729 таси уриб туширилди), душман авиациясининг 11 самолёти ўлжа олинди, 2690 танк йўқ қилинди ва шикастланди (шу жумладан 1849 таси йўқ қилинди), 45 броневтомашина (шу жумладан 42 таси йўқ қилинди), 4111 автомобиль йўқотилди ва шикастланди (шу жумладан 3600 таси йўқ қилинди), душманнинг 354 танки, 146 броневтомашинаси, 9239 ҳар хил автомашина қўлга туширилди.

¹ Шулар қаторида темирўлчилар, шоферлар ва санитарлар бор эди. Уларнинг ҳаммаси фронтни озиқ-овқат ва ўқ-дори билан таъминлаб турди, хитой-корея қисмларидаги ярадорларга тез медицина ёрдами берди.

нинг барча табақаларида халқ кўнгилли қўшиқларига самолётлар, тўплар ва бошқа қурол-аслаҳа билан ёрдам кўрсатиш мақсадида фронтга иона тўплаш қаракати бошланди; шундай қилиб «қилган хизматлари учун халқ кўнгиллиларига ташаккур билдириш ва хайрихоҳлик билдириш»¹ ҳам қаракати пайдо бўлди, буларнинг ҳаммаси корейя фронтда халқ кўнгиллиларининг ғалаба қозонишига ёрдам берди. Шунинг ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, умумий тинчликни ҳимоя қилиш ва америка босқинчилигига қарши кураш Хитой халқ комитети раҳбарлигидаги ҳаракатнинг кенг ривожланиши хитой халқининг сиёсий онглилигини анча оширди, экономикани тиклаш ва қурилишлардаги активлигини оширишга, шунингдек ўз мамлакатларида халқ хўжалигининг барча соҳаларини қайтадан қуришга ёрдам берди.

Корейяда урушни тўхтатиш тўғрисида икки йил давом этган музокаралар ва уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги битимни имзолаш

Корейя ва Хитой халқлари босқинчилик урушига қарши зарур чораларни кўрдилар, бундан мақсад корейя масаласини тинч йўл билан ҳал қилиш учун шароит яратиш эди. Америкалик босқинчилари жанг майдонида корейя-хитой халқ қўшинларининг қаттиқ зарбасига учрадилар. Бутун жаҳон халқлари (шу жумладан америка халқи ҳам) ҳамма жойларда босқинчиларга жиддий тазйиқ қилдилар ва сулҳ тузилишини талаб қилдилар. Буларнинг ҳаммаси Совет Иттифоқи ҳукуматининг жангни тўхтатиш тўғрисида, урушни тўхтатиш ҳақидаги таклифини қабул қилишга мажбур этди. 1951 йил 10 июлда корейя-хитой халқ қисмлари вакиллари Корейяда урушни тўхтатиш тўғрисида музокара бошладилар. Урушдан жуда катта даромад олаверишни кўзлаган ва сулҳга йўл қўймасликни истоган америка империалистлари музокараларни қўполлик билан ва ҳеч қандай асоссиз бузавердилар, ҳар хил найранглар ишлатиб, уни икки йилга чўздилар.

Музокарага қатнашган корейя-хитой вакиллари ярашувнинг адолатли ва бамаъни шартларини бошидан-охиригача изчиллик билан ёқладилар, «ҳарбий тазйиқ» ёрдами билан музокараларни тўхтатган, фитна солиб ҳар-

¹ 3700 дан ошиқ жанговар самолёт иона қилинди, 1380 миллиард юандан ошиқ нахт пул тўланди.

бий низолар чиқарган ва ҳар қандай йўллар билан урушни тўхтатмасликка ҳаракат қилган америкаликлар томонининг ҳийла-найрангларини жуда катта сабри-тоқат билан фош қилдилар. 1952 йил майда иккала томон жанг ва урушни тўхтатиш тўғрисида, шунингдек демаркация (сулҳ тузган икки армия ўртасидаги чегара) чизиғи тўғрисида конкрет тўхтамга келдилар, шунингдек иккала томон ҳукуматлари қўйган барча масалалар юзасидан ўзаро келишдилар. Фақат ҳарбий асирлар масаласи ҳал қилинмади, чунки америкаликлар томони музокаранинг бошидаёқ ҳарбий асирларга доир халқро қоидаларга риоя қилишни истамади ва ҳеч қандай асоссиз ҳарбий асирларни ватанларига қайтаришни тўхтатиб туришни талаб қилди. Ҳарбий асирлар масаласи урушни тўхтатиш йўлида қурилган тўсиққа айланди. Бунинг устига 1952 йил октябрь бошларида америкаликлар томони уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги музокараларни на у ёқлик, на бу ёқлик қилмай, бир томонлама танаффус эълон қилди ва тамомламай тўхтатиб қўйди.

1953 йил мартда Хитой ва Корея ҳукуматлари ҳарбий асирларга доир янги таклифларни ўртага қўйдилар. Бу таклифларга кўра уруш тамом бўлиши биланоқ иккала томон ўз ватанига қайтишни истаган ҳамма ҳарбий асирларни дарҳол ўз ватанларига жўнатишлари, бошқа ҳарбий асирларнинг тақдири адолатли ҳал қилиниши учун уларни холис мамлакатлар вакилларида тузилган комиссия ихтиёрига беришлари лозим эди. Бутун жаҳон жамоатчилиқ фикри хитой-корея томонининг бу янги таклифига хайрихоҳлик билан қаради ва уни маъқуллади, бу аҳвол америка томонидан музокарани давом эттиришга мажбур қилди. 1953 йил 8 июнда музокаралар ҳарбий асирлар масаласи тўғрисида келишув билан тамом бўлди. Ҳарбий асирлар масаласи ҳал бўлгандан кейин лисипманчилар бандаси америкаликлар томонининг масалага бепарво қараганлиги орқасида уруш ҳаракатлари тўхталишига йўл қўймасликка уриниб, хитой-корея томонининг 27 минг ҳарбий асирини зўрлик билан олиб қолди. Аммо Корея ва Хитой халқлари корея масаласини тинч йўл билан ҳал қилиш сиёсатини қўллагаиликларини натижасида, жаҳон жамоатчилиқ фикри Кореяда уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги музокараларни барбод қилмоқчи бўлган америкаликлар томонининг хатти:

ҳаракатларини қоралагани туфайли, икки йил давом этган музокара пировардида келишув билан тугади. Уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида битим 1953 йил 27 июлда имзоланди. Бутун жаҳон орзу қилган сулҳ пировард-оқибатда амалга ошди. Уч йил ва 33 кун давом этган Корея уруши пировард-оқибатда босқинчиларнинг мағлубияти билан тамом бўлди. Кореядаги уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисида битим имзоланиши Корея ва Хитой қаҳрамон халқларининг, шунингдек Совет Иттифоқи бошчилигидаги демократик тинчлик лагерининг ва жаҳондаги барча тинчликпарвар кучларнинг буюк ғалабасидир. Бироқ бу ғалаба Корея масаласини тинч йўл билан ҳал қилишда атиги дастлабки қадамдир. Хитой ва Корея халқлари жуда ҳушёр бўлишлари, Кореяда уруш ҳаракатларини тўхтатиш тўғрисидаги битимнинг амалга оширилиши учун тишмай кураш олиб боришлари, Осиеда ва бутун жаҳонда тинчликни сақлаш учун Корея масаласини тинч йўл билан ҳал қилишга эришишлари лозим.

3. Вайрон бўлган экономикани тиклаш ишларининг тамом бўлиши ва кенг миқёсда халқ-хўжалик қурилишининг бошланиши

Халқ хўжалигини тиклаш ва қайта қуриш

Халқ хўжалиги урушдан ҳамда империалистлар, феодаллар ва бюрократик капитал хўжайинлик қилгани сабабли рўй берган офатлардан кўп зарарланган эди. Янги Хитой бунёдга келгандан кейин халқ хўжалигини тиклаш ва қайта қуриш учун кўп ишлар қилинди. Халқ ҳукумати гоминданчиларнинг бюрократик капиталини мусодара қилиб, социалистик принципларга асосланган ва Хитой экономикаси ривожининг буюк кучи бўлиб қолган давлат экономикасини тез ривожлантирди. Халқ ҳукумати биринчи галда бутун мамлакат молия маблағларини бошқарийшнинг ягона системасини белгилади, бюджет даромад ва харажатларини бараварлаштириш учун катта иш қилинди. Халқ ҳукумати давлат экономикасига таяниб, 12 йилдан бери давом қилиб келган инфляция (қоғоз пулнинг кўпайиб кетиб қадрсизланишига) тез орада барҳам берди, шунингдек бутун мамлакатда нарх-наволарни стабиллаштиришда саноат, қишлоқ хў-

жалиги, темир йўлларни тиклаш, савдони ривожлантириш учун мунтазам иш олиб борилди.

1950 йил июнда Хитой Коммунистик партияси Марказий Комитетининг 7-чақириқ III Пленумини чақирди. Мао Цзе-дун пленумда қилган докладыда мамлакатда молия-иқтисодий аҳволни тубдан яхшилаш учун уч шартнинг зарурлигини; яъни: 1) ер ислоҳотини тамомлаш; 2) саноат ва савдо ривожини пухта ўйлаб йўлга солиш; 3) давлат аппарати учун зарур бўлган харажатларни анча камайтириш кераклигини кўрсатиб ўтди. Бу уч шартни бажариш учун уч йил, балки ошиқроқ вақт керак эди. Партия ва бутун халқ бу уч шартни амалга ошириш учун биргалашиб кураш олиб боришлари лозим эди. Мао Цзе-дуннинг бу топшириғига мувофиқ, бутун халқнинг ғайрати туфайли мамлакатда молиявий-иқтисодий аҳвол тубдан яхшиланди, бунинг учун уч йил кутиш зарур бўлмади.

Мамлакатда халқ-демократик ҳокимият ўрнатилгандан кейин, хитой халқи катта ғайрат билан ижодий меҳнат қила бошлади, шунинг учун саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалик маҳсулдорлиги савияси Хитой тарихида мисли кўрилмаган даражада кўтарилди. Саноат тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Саноат маҳсулоти 1951 йилда 1949 йилдагига нисбатан икки баравар ва ундан ҳам кўп ошиб кетди. Халқ ҳукумати ер ислоҳоти ўтказиш билан бирга, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда деҳқонларга ёрдам бериш учун бир қанча чоралар кўрди. Озиқ-овқат маҳсулотлари 1952 йилда 1949 йилдагига нисбатан 145 процент етиштирилди, пахта ҳосили эса — 1949 йилдаги даражага нисбатан 291 процентни ташкил қилди. Халқ ҳукумати уч йил давомида кўп миқдорда ирригация иншоотларини¹ қурди, бу эса қишлоқ хўжалигини тез ривожлантиришда катта роль ўйнади. Темир йўл тамомила тикланди; янги темир йўллар тез суръат

¹ Масалан, Хуайхэда йирик инженерлик ирригация иншооти, шунингдек Цзинзян ирригация иншооти тикланди ва бутунлай қайтадан қурилди. Уч йил давомида 20 миллионга яқин киши ирригация иншоотларини яратишда бевосита меҳнат қилди. Тўла бўлмаган маълумотларга қараганда 1700 миллион кубометрдан ошиқ ер қазилди, бу эса Панама канали қурилишидаги иш қажмига нисбатан 10 баравар ва Сувайш каналидаги иш қажмига қараганда 23 баравар кўпдир.

билан қурилмоқда¹. Ички ва ташқи савдо тез ривожланди. 1950 йилда ташқи савдо бутунлай бошқача тус олди, яъни 73 йил давом этган аҳволга барҳам берилиб, импорт (четдан мол олиши) эмас, балки экспорт (четга мол чиқариш) кўпая бошлади. 1951 йилги давлат бюджетида даромад ва харажатлар бараварлаштирилибгина қолмай, балки ортиқча маблағлар жамғарилди. 1952 йилда давлат нархлари тўла барқарор бўлди ва ошиб бормайдиган бўлди.

Хитой халқи Хитой Коммунистик партияси раҳбарлигида Хитой экономикасининг ҳамма соҳаларини тиклади. 1952 йилда саноат ва қишлоқ хўжалиги етиштирган маҳсулот хитой тарихида энг юксак даражага етди². Ишлаб чиқаришнинг тикланиши ва ривожланиши билан бирга, мол обороти ҳам ошиб борди, натижада шаҳар ва қишлоқларнинг экономикаси тез ривожланди. Бу эса ташқи савдога ҳам таъсир этди. Ташқи савдо ва айниқса Совет Иттифоқи ва халқ демократияси мамлакатлари билан савдо алоқаси тобора кенгайди. Халқнинг турмуши ҳам шунга нисбатан анча яхшиланди. 1953 йилдан бошлаб янги Хитой планли кенг иқтисодий қурилиш даврига, Хитойни индустриялаштириш учун кураш даврига кирди.

¹ Чэнду-Чунцин ва Тяньшуй — Ланьчжоу қурилишлари — янги темир йўлларнинг энг муҳими бўлди. Чэнду-Чунцин темир йўлининг умумий узунлиги — 505 километр. Цин ҳокимияти вақтидан то Жанубий-Ғарб озод қилинганга қадар, 40 йилдан ошиқ вақт ичида бу йўлни қуриш учун Сичуань аҳолисидан сон-саноқсиз пул тўпланди, халқ кўп меқнат қилди ва қон тўкди. Сичуань аҳолиси жуда кўп кўзғолон кўтариб, қаҳрамонона ва қаттиқ курашди, аммо реакцион ҳокимлар бу йўлга бирорта рельс ҳам ўрнатмадилар. Жанубий-Ғарб озод қилиниб, ярим йил ўтгандан кейин халқ ҳукумати 1950 йил 15 июндан 1952 йил 1 июлгача бўлган икки йил давомида бу темир йўлни ўз ватанида ишлаб чиқарилган материалдан қуриб тамомлади, 1952 йил 1 июлда эса бу йўлда поездлар қатнай бошлади.

² Саноатнинг барча асосий тармоқларида маҳсулот жуда кўп ишлаб чиқарилди. Агар 1949 йилдаги даража 100 процент деб ҳисобланса, 1952 йилда бу даражага нисбатан чўян эритиш индекси 764 га, мис эритиш — 846 га, пўлат эритиш — 848 га, электр қуввати ишлаб чиқариш — 164 га, кўмир қазиш — 202 га, нефть чиқариш — 358 га, металл кесувчи станоклар ишлаб чиқариш — 650 га, цемент — 433 га, йигирилган ип — 201 га, ипгазлама — 287 га, қоғоз — 331 га, ун — 220 га, қанд — 199 га, гугурт — 129 га, сигарет — 151 га тенг бўлди.

Социализмга ўтиш даврида бош йўл

Хитой Халқ Республикаси тузилгандан бошлаб социализм асосларини қуришни тугаллашгача

бўлган давр — янги тарихий босқич, социализмга аста-секин ўтиш даври бўлди. 1949 йил сентябрдаёқ Халқ Сиёсий Маслаҳат Совети 1-сессиясининг умумий программасида янги Хитойни тузган вақтда „янги демократиянинг халқ экономикасини ривожлантириш, қишлоқ хўжалик мамлакатини оғишмай индустриал мамлакатга айлантириш“ кераклиги кўрсатилган эди. Бу ерда тилга олинган мамлакатни индустриаллаштириш, капиталистик индустриаллаш эмас, албатта, гап социалистик индустриаллаштириш тўғрисида бораётир, чунки янги демократия — янги даврга ўтиш экономикаси, аста-секин социализмга ўтиш экономикасидир. Шунингдек умумий программада давлат экономикаси ва халқнинг ҳаёт-мамоти учун жуда муҳим бўлган ҳар бир хўжалик тармоғини давлат бошқариши кераклиги очиқ кўрсатилган. Халқ манфаати учун давлат томонидан йўлга солинган экономика — социалистик экономика бўлиб, у Хитой Халқ Республикасининг бутун жамоат экономикасида раҳбарлик куч бўлиб қолиши керак эди.

1953 йил сентябрда Хитой Халқ Сиёсий Маслаҳат Совети Миллий комитетининг мажлисида ва Марказий халқ ҳукумати советида Раис Мао Цзе-дун ва Хитой Коммунистик партиясининг тўрт йиллик тажриба асосида Хитойда социализмга ўтиш даврида мамлакатни ривожлантиришнинг бош йўли тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш ҳақидаги таклифи қабул қилинди. Хитой Халқ Республикасининг тўртинчи йиллиги олдиан Хитой Халқ Маслаҳат Совети Миллий комитети эълон қилган чақириқларда халқ хўжалигини ривожлантиришнинг қуйидаги асосий вазифалари баён қилинган эди: „Беш йиллик планнинг асосий вазифаларини бажариш учун узоқ вақт давомида мамлакатни аста-секин социалистик индустриаллаштириш учун, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик саноати, хусусий саноат ва савдода аста-секин социалистик асосда қайтадан тузиш учун ҳамжиҳатлик билан курашингиз“¹

Хитой Халқ Республикасининг тўрт йиллиги муноса-

¹ „Народный Китай“, № № 18—19, 1953, стр. 6.

бати билан чиқарилган чақириқларда социализмга ўтиш даврида мамлакатни ривожлантиришнинг бош йили ҳам баён қилинган эди: „Мамлакатни индустриялаш учун база яратиш ва ҳозирги замон давлат муносабати барпо қилиш мақсадида асосий кучларни оғир саноатни ривожлантириш учун тўплангиз! Шу муносабат билан қурилишлар учун кадрлар тайёрлангиз, транспорт ва алоқани, енгил саноатни, қишлоқ хўжалиги ва савдони ривожлантирингиз, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик саноатини планли равишда кооперативлаштирингиз, хусусий саноат ва савдони оғишмай қайтадан қурунгиз, якка деҳқон хўжаликлар, ҳунармандчилик саноати, хусусий саноат ва савдонинг халқ хўжалигидаги ролини мустаҳкам қилиб оширингиз! Халқ хўжалигида социалистик секторнинг тинмай ўсишини таъминлангиз, саноатни ўстириш асосида халқнинг моддий ва маданий савиясини аста-секин ошириб бордингиз!“¹.

**Совет Иттифоқининг Хитой
экономикасини ривожлан-
тириш учун берган ёрдами**

Барча соҳаларда тез эришилган буюк ютуқлар ва янги Хитой экономикасининг тикланишини Совет Иттифоқининг бегараз ёрдамидан бошқа тасаввур қилиб бўлмайди. Бу бегараз ёрдам келажакда ҳам кенг иқтисодий қурилишда катта роль ўйнайди. 1953 йил ёзида Марказий халқ ҳукуматининг вакиллари Хитойнинг иқтисодий қурилишларида Совет ҳукуматининг ёрдами тўғрисида музокара олиб бордилар. Совет ҳукумати Хитой ҳукуматининг эҳтиёжларини тўла қондиришга ва узоқ вақт ичида Хитойнинг иқтисодий қурилишига ҳар томонлама ёрдам беришга рози бўлди. Совет Иттифоқи бундан уч йил аввал корхоналарнинг ички планлаштириш ишларида 1959 йил охиригача Хитойга ёрдам бериб туриш мажбуриятини олган бўлса, булардан ташқари 141 та катта корхона қуриш ва қайта қуриш ишларида ҳам янги Хитойга ёрдам беради. Шулар қаторида пўлат ишлаб чиқарадиган корхоналар, металлургия корхоналари, кўмир конлари, нефть тозалаш заводлари, машинасозлик заводлари, автомобиль заводлари, трактор заводлари ва электростанциялар бор. Бу корхоналар қурилгандан кейин, хитой саноатининг ишлаб чиқариш қуввати анча ошади ва Хитой ўз саноатига эга бўлади, ин-

¹ «Народный» Китай», № №18—19, 1953, стр. 6.

дустриялаштирилган Хитой ўз ривожини учун мустақкам базага эга бўлади.

Хитойда корхоналар Совет Иттифоқининг ҳар томонлама ёрдами билан барпо қилинмоқда. Корхона учун жой танлаш, ускуналар билан таъминлашни планлаштириш, материаллар билан таъминлаш, янги маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясини ўрганиш каби барча масалаларда Совет Иттифоқи консультация бермоқда. Совет ҳукумати Хитойдан Совет Иттифоқига йил сайин юборилаётган ҳамма ишчилар ва инженер-техник ходимларига ўз корхоналарида барча ихтисослар бўйича ишлаб чиқариш техника таълимидан ўтиш имконияти яратиб, кадрлар етиштиришда Хитой Халқ Республикасига катта ёрдам бермоқда. Булардан ташқари, Совет Иттифоқи ҳар хил соҳалар бўйича ўз мутахассисларини Хитойга юбормоқда. Совет Иттифоқи Хитойга берган ёрдами билан социализмнинг буюк маънавий кучини очиқ намоиш қилади. Хитой билан СССР ўртасида тузилган шартномада кўзда тутилган ва Хитой учун зарур бўлган ҳамма мажбуриятларни Совет Иттифоқи пухта бажарди. Шартномадан ташқари Совет Иттифоқи ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиб, халқ хўжалигини планлаштиришда ҳам Хитой Халқ Республикасига ёрдам берди.

Иқтисодий масалалар юзасидан олиб борилган музокаралар давомида иккала мамлакат ҳам 141 корхона қуриш масаласини, узоқ муддатли ёрдам масаласини ҳал қилди. Бу тарихда мисли кўрилмаган ёрдамдир. Бу бегараз ёрдам Хитой экономикасининг умумий юксалишига эришувини самимий ишташга асосланган. Совет Ҳукумати ва халқининг ҳар томонлама, узоқ муддатли холис ёрдамидан фойдаланаётган хитой халқи илғор тажрибани эгаллашни аста-секин ўз қудратли оғир саноатини барпо этиш учун энг янги техникани ўрганишни истайди. Бу эса Хитойни индустриялаштиришда, аста-секин социализмга ўтишга, Совет Иттифоқи бошчилигидаги тинчлик ва демократия лагерини мустақкамлашда катта роль ўйнайди.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши	3
I боб	
Биринчи „афюн“ уруши ва тайпинлар қўзғолони	7
II боб	
Хитойнинг тобора ярим мустанлака ва ярим феодал давлатга айлана бориши ҳамда агрессияга қарши курашнинг давом этиши	35 37
III боб	
1911 йили революцияси ва биринчи жаҳон уруши давридаги Хитой	56
IV боб	
Энг янги тарихнинг башланиши	70
V боб	
Биринчи гражданлар революцион уруши	82
VI боб	
Иккинчи гражданлар революцион уруши	104
VII боб	
Японияга қарши уруш	128
VIII боб	
Учинчи гражданлар революцион уруши	150
IX боб	
Янги Хитойнинг эълон қилиниши ва пайдо бўлиши	173

55

На узбекском языке

ОЧЕРКИ ПО НОВОЙ ИСТОРИИ КИТАЯ

Госиздат УзССР—Ташкент—1959

Таржимонлар Э. Бадалов ва А. Раҳмонқулов

Редактор *Ё. Юсупов*

Рассом *Г. М. Соколов*

Техредактор *А. И. Мельников*

Корректор *М. Абдурасулов*

Теришга берилди 12/VIII Босишга рухсат этилди 5/II 1959 Формати 84×108^{1/2}з.
Босма л. 6, Шартли босма л. 9,84. Нашр л. 10,44. Тиражи. 5000. индекс с/э.
Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти. Тошкент. Полиграф кўчаси, 74.
Шартнома № 357—57

Ўзбекистон ССР Миданият министрлиги Главиздатнинг 2-босмахонаси.
Янгийўл, Чехов кўчаси № 3. Заказ № 463. Баҳоси 4 с. 40 т.